

Gulyás Pál

Nyugaton át kelet felé

TELESZKÓP

Gulyás Pál
Nyugaton át kelet felé

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Gulyás Pál

Nyugaton át kelet felé

(Tanulmányok)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KRÁTER

Budapest, 1993

A kötet megjelentetését
a Magyar Könyv Alapítvány
segítette

88.637

© Gulyás Pál örökösei

ISBN: 963 7583 15 7
ISSN 1217-0690

Összeállították Gulyás Klára és Lisztóczy László
Szaklektor Szőke Ágnes

Sorozatszerkesztő Turcsány Péter
Sorozattervező Nagy András

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MC 115.084

1993

Kiadja a Kráter Műhely Egyesület
1114 Budapest, Fadrusz u. 5.
Felelős kiadó Masszi Péter
Szöveggondozó Parcsami Gábor
Műszaki szerkesztő és tipográfia Erdélyi Gábor
Készült a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház Nyomdájában
Munkaszám 377/93
Felelős vezető Hujder Zoltán

A debreceni géniusz

Gulyás Pál eszmevilága

Gulyás Pál egy új Mohács romjain – az 1920-as évek elején – indult el költői pályáján. Szellemi fejlődését áttekintő – a „személytelenség”, a közösséggel való azonosulás jelképes kifejezéseként egyes szám harmadik személyben fogalmazott – esszéjében így emlékezett ifjúsága sorsformáló élményeire: „a fiatal Gulyás megtanulta hamarosan, a világháborút követő idők változásaiból, hogy egyedül a szellem szövetségei tartósak. Ezek függetlenek a napi eseményektől. Csak a nagy összefüggések vezethetnek ki az idő káoszából. Az integer Magyarország összeomlása, a trianoni szerződés iszonyatos következményei minden gondolkozó és érző magyarban alapvető változást idéztek elő. Mérlegre kellett vetni a magyar múltat, valamint a magyarságnak Európával és a világgal való összefüggését. Csak a nagy összefüggések menthetnek meg – érezte mélyen a fiatal Gulyás is, aki Magyarország összeomlásakor egyetemi pályára lépett.” Ez a vallomás egy nemzet és egy nemzedék tragédiájáról tanúskodik, ugyanakkor fényt vet Gulyás Pál eredendő hajlamára, amely az ideák világában keresett válaszokat a kor súlyos kérdéseire, a történelem „hidrafejú Rém”-ével a szellem erejét és tisztaságát – a kis népek vigaszát és reménységét – szegezte szembe.

A pályakezdő költő a Nyugat-mozgalomhoz fordult irodalmi eszményekért, első két kötetében ezt a tradíciót követte. A *Nyugathoz* fűzte az 1927-ben megalakult debreceni Ady Társaság is, amelynek egyik életre keltője és vezető tisztségviselője volt. Az évtized fordulóján azonban – az újabb történelmi megrázkódtatások hatására – fokozatosan eltávolodott addigi mestereitől, szembefordult a *Nyugat* által meghonosított – az egyéniség önkifejezésének elvén és a *l'art pour l'art* mámoros szépségkultuszán alapuló – irodalomfogalommal. Olyan irodalom vágya fogant meg benne, amely nem szakad el a hagyományoktól, a néptől és a természettől. Az író veszély idején nem menekülhet elefántcsonttoronyba, nem elégedhet meg öncélú esztétikai értékek megteremtésével: a megmaradás ügyét, társadalmi és nemzeti hivatást kell szolgálnia. Az Ady Társaság 1931-es drámavitájában fogalmazta meg először azt a követelményt, hogy a műalkotás a nép kollektív élményeit, a közösség „életigényét” szólaltassa meg. A *Nyugat* individualizmusával a „személytelenség” esztétikai és morális követelményét állította szembe, amely a tisztán emberi kifejezésére törő, a személyes tartalmakat természeti képek mögé rejtő, egyetemes érvényűvé

általánosító népköltészetben lelheti meg ihlető-termékenyítő forrását. Szerinte az „igazi individuum” legfőbb jellemzője, hogy „reng a közösség összefüggéseire”, „vállalja a kor felelősségét egyedül a milliók helyett, s visszasugározza beléjük azt, amit őtőlük kapott, amit a milliókból akkumulált”.

A *Nyugat* első nemzedékéből csupán Ady költészetét tartotta időszerűnek, akit bizonyos fokig külön is választott szellemi környezetétől. 1936-ban fordulatot sürgetett az Ady Társaság tevékenységében is, így összegezve a névadó legfontosabb üzenetét: „Ady szava mögött, az Ady-mű mögött... a magyarság életigénye lüktet. Ady költészete: a magyarság vészcsengője. Ady szava nemcsak az esztétikumtól van megkötve, hanem a magyar fajtól is. Ki kell tehát domborítani, az eddiginél teljesebb erővel, Adynak ezt a magyarul is megkötött sorsát...”

Az új irányban tájékozódó költő csakhamar konfliktusba bonyolódott a *Nyugat* írófejedelmével, Babits Mihállyal, akit a *Misztikus ünnepi asztal* egyik versében még Dantéhoz mért. Babits 1934-ben a *Nyugat* hasábjain recenziót közölt Gulyás Pál *Tékozló* című kötetéről, amelyben provincializmussal vádolta a vidéki poétát, szembefordítva vele első számú példaképét, Csokonait, aki magyarságát – Gulyással ellentétben – nem szűkítette debreceniséggé, hanem ki tudta tágítani európaisággá. Gulyás Pál – elvi síkra terelve a vitát – két év múlva, *Búcsú a Mestertől* című költeményében felelt a bírálatra.

A vers indító sorai a kézirataival „batyuzó” költő félszegségét, szégyenérzetét fejezik ki, majd nevének nevezi azokat a világerőket, amelyek ismét „kopogtatásra” kényszerítették:

*De mit tegyek? Egy hajcsár áll mögöttem
és dörömbölni kell, ha betörik
Szent Péter templomának boltozatja
és fél-Európát rommá lövik.*

Félreérthetetlen utalás ez a fasizmusra, amely a keresztény Európa létét fenyegeti. A totális kihívás totális választ igényel. A vers szemrehányóan elvontnak, élettelennek, öncélúnak ítéli a babitsi klasszicizmust. Jellemzéséhez a *Kalevala* 37. énekéből kölcsönöz motívumot. „Vasverő Ilmarinen” a felesége halála miatt érzett bánatában aranyból és ezüstből készít társat magának, de eldobja az „aranyos kísértet”-et, amelynek „csókja meddő”, mint a Babits-műhelyben megmintázott „antik formák”-é:

*Belestem ajtód résén. Félhomályban
tűzhelyeden szavak lombikja égett
s te mint a Kalevala bús kovácsa
aranyból kalapáltál feleséget.
Elektromos fényben úszott formája,
csak szeme volt kő, ajka nem üzent.
Egy szó hiányzott még, első sóhajtás,
és te nem kérdezted meg Vipunent.*

Saját ars poeticáját is a *Kalevalából* idézett történettel szemlélteti. Az eposz 16. és 17. runóját, Vejnemöjnen egyik hőstettét állítja ellentétbe az Ilmarinen-epizóddal. A „legkülönb költő” a szó erejével közvetlen teremtésre képes: varázsigékkel csónakot épít, munkáját azonban nem tudja befejezni, mert az utolsó három szó nem jut eszébe. A „hatószavak” nyomába ered, de nem talál rájuk sem a föld felszínén, sem az alvilágban. Végül alászáll Vipunen, a „holt-eleven táltos” testébe. A „fővarázsló”, a hajdani vadászember eggyé vált az anyafölddel, egész erdőt táplál sejtjeivel, miközben alatta maga is tovább él. Vejnemöjnen tőle tanulja meg a bűvös szavakat, amelyekkel bevégzi művét.

Ezt a jelképes utazást, a népi emlékezetben való alámerülést, a természetközelséget, a történelem, az emberlét teljesebb átélését kérte számon Gulyás Pál Babbitstól:

*Meg kell rothadni, Mester, földbe
kell magunkat ásni. Lassan süllyedő
testünkben egy új indulat zsigerje
fog zsongani, agyunkban új velő.*

Gulyás Pál így jelölte ki a költemény helyét pályáján: „Ezzel a verssel a magyar irodalomnak egy lezárt fényes korszakától veszek búcsút, egyúttal búcsúztatom benne régebbi útkereséseimet.” Alkotásával eltépett minden szálat, amely a *Nyugathoz* fűzte, s kinyilatkoztatta kétely nélküli vonzódását a népi írók mozgalmához. A Vipunen-jelképbe tömörített hitvallás ennek az 1930-as évek elejétől együtt cselekvő íróközösségnek az esztétikai törekvéseihez igazodott, programját a mindinkább küldetésére eszmélő új írónemzedék hitelesítette és fedezte. A *Nyugat* ízlésén fölnevelkedett költő az ő táborukban találta meg szellemi szövetségeseit, növekvő tudatossággal osztozott az „édes, alulsó Magyarország” kulturális és társadalmi fölemeléséért folytatott küzdelmeikben.

Maga is kezdeményező szerepet játszott az írómozgalom megszületésében. Neki és Juhász Géának köszönhető, hogy Debrecen az írói csoportosulás egyik gyülekezőhelyévé és szellemi központjává vált. 1931 novemberében itt zajlott le nevezetes föllépésük: Erdélyi Józsefet, Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Németh Lászlót és Szabó Lőrincet az Ady Társaság látta vendégül. A házigazdák az új magyar irodalom zászlóbontásának ünnepi eseményévé avatták a találkozózt, a résztvevők ekkor döböntek rá arra, hogy közös arcvonalat alkotnak, ismerték föl az összehangolt cselekvés szükségességét. Beszélgetéseik során körvonalazódott a *Debreceni Káté* és egy folyóirat megalapításának terve. A *Debreceni Kátét*, a harmadikutas népi ideológia alapvetését Németh László 1933 őszén Gulyás Pál munkahelyén, a városi ipariskola egyik szobájában fogalmazta meg, míg barátja a szomszéd teremben inasokat oktatott. A következő évben Debrecenből indult útjára – Fülep Lajos, Gulyás Pál és Németh László szerkesztésében – a *Válasz* című folyóirat. Gulyás

Pál az íróközösség számos tagjával – Erdélyi Józseffel, Illyés Gyulával, Kodolányi Jánossal, Németh Lászlóval, Sárközi Györggyel, Sinka Istvánnal és Veres Péterrel – baráti szövetséget kötött. A népi írók az ideális alkotói magatartást példázták számára: a közösség iránti felelősséget halmozták fel szívükben és agyukban, a népiség, a kollektivitás és a természetélmény hármas elvére épülő irodalommodellét ők képviselik a legtisztábban.

A legrégibb és a legmélyebb barátság Németh Lászlóhoz fűzte. Kapcsolatuk 1928-ban kezdődött, amikor a népi írók nemzedékké szerveződését előkészítő fiatal irodalomkritikus a *Napkelet* költői pályázatának bírálójaként fölfedezte, és – Debrecenbe küldött levelének tanúsága szerint – „őszinte elragadtatással” olvasta el Gulyás Pál verseit. Személyesen az 1931-es debreceni seregszemlén ismerték meg egymást. Gulyás Pál 1932-ben a *Protestáns Szemle* hasábjain az új magyar irodalom vezéregyéniségének nevezte eszmetársát, aki „az Ady-korszak démoni hadjárata és önmagát megsemmisítő elragadtatása után” egy új egyensúly megteremtésére, „az ifjú magyarság új orientációjá”-nak kimunkálására tesz kísérletet. Németh Lászlót ez a tanulmány ösztönözte annak a misszióknak a vállalására, amelyből a *Tanú* megszületett. Az általa képviselt eszméknek, a hitlerizmus és a sztálinizmus egylényegű alternatíváival szemben a magyarság identitását védelmező harmadikutas koncepciónak Gulyás Pál volt az egyik legkövetkezetesebb híve és szószólója. „Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan, de mélyebb valóságnak, egy legvégső célöszöntnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következményekkel jár: a közösség felbomlásával” – visszhangozta a magyar kultúra időfölötti lényegén, jellegadó tulajdonságain töprengő Németh László nézeteit. Az irodalomnak ezt a „kollektív célöszönt” kell tudatosítania, „a nagy alkotások megkívánják a zárt teret, még ha a végtelenséget is akarják kifejezni, – megkívánják az etnikai zárt teret, azaz szükséges, hogy egy népi közösség acélgyűrűje szorítsa be a kifejezendő világot. E nélkül a jellegzáró gyűrű nélkül fáradtan ejti le szárnyát a géniusz, – sőt: géniusszá se tud lobbanni.”

A magyar hagyományokba való alámerülés vejnemőjnieni gesztusa azonban Gulyás Pálnál sem társult szemhatárszűkítő provincializmussal, a nemzeti kizárólagosság és öncélúság hirdetésével. Ellenkezőleg: lépcsőfokot teremtett más népek sajátos értékeinek fölfedezéséhez és megbecsüléséhez. „Egy belső, szemforgató és spekuláló, tudákoskodó hazugság csömörétől és sömörétől akarom megóvni a magyarság-gondolatot... utálok... a somfordáló, Krisztuskodó-farizeuskodó »magyarságot«. Inkább ne legyek magyar!... Schillert inkább vállalom magaménak, vagy Goethét, vagy Hölderlint... A magyarság nem öncél. A cél: a *nagy lélek*” – olvashatjuk egy Németh Lászlóhoz intézett levelében. Másutt arról vallott, hogy „az

emberiség harmóniájában óhajtja hazája üdvét, – más nemzetek jogtalan rovására és szerencsétlenségére nem óhajt magyar lenni". Illyés Gyula szavai nyomán így fedte föl népiségének korszerű, a nemzeti és a nemzetközi dialektikáját magában foglaló tartalmait: „A »fajták jellegzetes ismérvei« engem, az egyént mindig gyanakvással töltenek el. Viszont legtöbbször azt becsülöm, amit csak egy fajta adhat, s mégis minden fajtára érvényes. Ily úton keresem magamban a népit, a népiben a magyart s a magyarban az emberiséget." Elfogulatlan öntudattal hirdette, hogy minden nemzet: egyéniség, a legkisebbnek is lehet értékes mondanivalója az emberiség számára, ezért a népek viszonya csakis a kölcsönös tiszteleten, az egyenjogúság elvén alapulhat. Szándékaiban a nemzet fogalma erkölcsi tartalmat kapott, a népiség a közösségi feladatok felelősségtudattól áthatott vállalását is jelentette: „Édesanyánkon túlemelkedhetünk *agyban* – ez a dolgok rendje –, de *szívben* soha. Itt van elrejtve a népiség... titka, amely testvére az Egyetemességnek. Egyetemes az, ami tiszta szívből eszmei. Népi: a nép tiszta álmához lehajló egyetemesség." Elvetette a nemzeti és az internacionális korrelációját sértő, külsőséges jegyekkel hivatkozó, az irodalmat „folklór-múzeum"-má degradáló népiességet. A népi kultúra remekei szerinte nem csupán a nemzetenkénti eredetiség eszméjéről, a „sajátosság méltóságá"-ról beszélnek, hanem a „tiszta lét"-ről, a „népek összefüggései"-ről, közös élményeiről és vágyairól is. A „nép tiszta álmához lehajló egyetemesség" szólal meg Bartók és Kodály zenéjében, erre a szintézisre, magyarság és egyetemesség, saját szavaival: a „népi és a nép fölötti" egyesítésére kell törnie az új magyar irodalomnak is. Németh László *Kisebbségben* című tanulmányából is a „bartóki szintézis" igényét hámozta ki a baráti invenció: „A mély-magyarság gondolata éppen a felületek alá vezet, a dunavölgyi népek ősi, közös, érintkező gyökeréhez. A népek gyökereit Isten szelleme őrzi. Ha a gyökerek találkoznak, Isten szelleme társalog önmagával... A népi kultúra, mint alakulás, Isten műve, éppen azért nem szabad egymás lerombolására, tehát Isten ellen felhasználni."

Ez a lírai szépségű fejtegetés Gulyás Pál költészetének uralkodó gondolatát is idézi. A létezés egységének és oszthatatlanságának totális élményét fejezte ki, a csonka részek délibábjai mögött az egész összefüggő rendjét, látszatokkal álcázott törvényeit kereste. Az orfikus lírára emlékeztető, az antropomorfizmus mágikus szuggesztivitását, a „primitív" ember démonos észjárását fölelevenítő költői dikciójával, dinamikus fantáziájával nem csupán az élet, hanem az egész létezés titkaiba hatolt, a valóság teljes körét átfogta: modern sámánként a mindenség kapuján kopogtatta ritmusát. Különös köztársaságot szervezett a fogalmak között, birodalmában a valóság legeltérőbb alakzatai egyértékű szavazati joggal rendelkeznek, egyenrangú alkotórészei a létezés „egyetemes hálózat"-ának. Nála a legegyszerűbb, leghétköznapibb tárgyak is a mindenség üzenetét tolmácsolják,

jelképes vetületei egy magasabb egységnek és értelemnek: mint a cseppben a tenger, mint a magban a fa, úgy tömörödnek a legparányibb és legtűnékenyebb jelenségben is a végtelenség dimenziói. Az ezerarcú létezés misztikus jelentőségét és lényegességét hirdeti, a kicsit nagygyá tágító révület, a végtelenbe futó érvény, a kozmikussá fokozott hatás atmoszférája árad verseiből. Az egyetemesség, a tagolatlan végtelenség szféráiba szökkenő panteizmussal, óvó szeretettel öleli magához a teljes valóságot, a létezés valamennyi változatát:

*Szeress mindenkit! Minden: egy!
Mindenkiből egy vér szivárog,
egy ritmus táncára remeg
ország, világ, tenger és város.*

(A Kánon közeleg)

Nemzettudatát is ez a kozmikus szemlélet és egyetemességigény formálta:

*Nincs a népekben külön Isten,
egy Isten trónol a világ
rónáin, ő tesz az időnek
hátára nyerget és igát.
Jaj annak, aki megtagadja
a világ élő szövetét
s külön Istent állít magának,
bürtöne lesz a vaksötét
cháosz és a haragos égbolt,
melyben a bosszú holdjai
száguldanak...*

(Ady szobra elé)

Költői reflexeiben is megnyilatkozó teljességvágya, a totális világmagyarázat lázas keresése irányította figyelmét az archaikus mítoszokra. „A Mindenség álma – olvashatjuk egyik tanulmányában – a népek mítoszaiból csap fel; itt válik valósággá a kultúrák legvégső célja: az Isteni megjelenése az Emberin át. S itt lesz egyenlővé kis nép és nagy nép. Ez volt a mindenkori mítoszok üzenete (hacsak nem fajultak olcsó és tetszetős humanista stílusjátékká): Népek, haladjatok a lét tiszta terében egy szellem-szociális világmegvalósulás felé!”

Ez az eszmekör elválaszthatatlan attól a szellemi irányzattól, amelynek Kerényi Károly volt a megteremtője az 1930-as évek elején. Gulyás Pált egyetemessé táguló világképe, a mítoszok iránti érdeklődése az évtized második felében egyre erősebb szálakkal kapcsolta a Sziget-mozgalomhoz, közte és a világhírű ókortudós között a harmincas-negyvenes évek fordulóján az eszmék konvergenciájára épülő, a Sziget- és a Tanú-gondolat egyesítését szolgáló barátság és együttműködés jött létre. Eszmetörténeti jelentőségét a két irányzat összebékítésének

szándéka önmagában is szemlélteti, helye a kor magyar szellemi életében Kerényi Károly és Németh László ellentétes irányból kiinduló, de egy cél felé hajló nézetrendszerének metszéspontján jelölhető ki.

Kerényi Károly és újhumanista köre az 1930-as évek válságára az antik örökségben keresett megoldást, az európai öntudat reneszánszát a gyökerekhez, a forrásokhoz való visszatéréstől, a görög hagyományok föllelevenítésétől és megújításától remélte. Az antik mítoszok teljes és rendezett világképe egy korszerű harmónia megteremtésének mintájává és mércéjévé válhat, az európai szellemiséget eredeti céljára és küldetésére figyelmeztetheti. A Hitler hatalomra jutását követő években, 1934-ben és 1935-ben jelentek meg Kerényi aktualizáló, „visszavezető” ókortudományi írásai. Nem a múlt iránti nosztalgia adott tollat a kezébe, az antikvitáshoz nem a menekülés, a kivonulás eszméje vonzotta: az ókortudományt a jelen megértésének kulcsává, megváltoztatásának immanens eszközévé kívánta tenni. Aktuális kérdésekre várt választ az ókori élet paradigmáiban, az „antik érzéki hagyomány”-ban „az emberiségtől egyszer már megvalósított lehetőség” századok múltán is időszerű üzenete érdekelt. Frobeniusi megragadottsággal kutatta az európai kultúra prototípusát, változásaiban potenciálisan mindig jelenlévő, konstans tényezőit, a mítoszokban tetten érhető „görög lényeg”-et.

Gulyás Pált Németh László kötötte Kerényi barátságába, aki 1934 második felében tűnt föl az ókortudós oldalán. Kapcsolatuk a görögök rajongó szeretetén, a kultúrák természetében, szerkezetében rejlő „lényeg” iránti fogékonyságon, a „magyar lényegtudomány”, a hungarológia közös eszméjén alapult. Kerényi Némethben – Lackó Miklós szavaival – „a magyar valóság – közelség támaszát” találta meg, a „magyar lényeg”-re koncentrááló munkásságát saját tudományos törekvései kiegészítéseként fogta föl, melyhez viszont ő európai alapozást és távlatot adott.

Gondolkodásmódjuk között azonban lényegbevágó különbségek is megfigyelhetők. Németh László a modern kultúrkritika szemüvegével nézte Nyugat-Európát, a magyar műveltséget – elismerve a görög „minőség” és zsenialitás „vállalkozó kedvre”, új tettekre serkentő jelentőségét is – a kelet-európai kultúrkörhöz sorolta. Kerényi bizonyos fokig mentes maradt a modern kultúrkritika befolyásától, az antik hagyományt nem a nyugat-európai kultúra értékeit megkérdőjelező szellemben tanulmányozta. A magyar művelődés Nyugathoz tartozását hangsúlyozta, a kelet-európai tájékozódásban hajlamos volt a „bizánciság” elnyeléssel fenyegető veszélyét látni. Németh László magáévá tette Spengler elméletét a nyugati civilizáció alkonyáról. Voltaképpen az antikvitáshoz is a Nyugat-Európából való kiábrándulás vezette, úgy vélte, hogy Nyugat elherdálta „Isten pénzé”-t, a görögöktől örökölt kincset. A magyar kultúra ázsiai eredetét, kelet-európai összefüggéseit és aspirációját hangoztatta. Az öntudatra ébredő, identitásukat elszántan védelmező

kelet-európai kis népek övezete – melynek határait „a finn tavaktól a görög szigetekig” terjesztette ki – természetes és inspiráló közegévé válhat a testvérkezet nyújtó magyarságnak, segítségükkel kikerülhetjük azt a csapdát is, amelyet a Nyugat kulturális hanyatlása idézett elő. A *Tanú* tanulmányaiban választóvonalat húzott keleti és nyugati, más szavakkal: barbár és görög poétika közé. Rámutatott, hogy a keleti népköltészet „szimbolikus természetfelfogásával ki-kikívánkozik a hellén kultúra örökösei közül az ázsiai pusztákra”, „örömét leli benne, hogy az ember zavaros, profán életét természeti jelek mögé rejtse.” Egy görögnél „elemibb, barbárabb, de sok tekintetben erőteljesebb és tartózkodóbb” költészetten szabályait vizsgálta, ahol a képet nem az „olcsó” mint kötőszó ékeli a versbe. Ezekkel a megfigyeléseivel a „személytelenség” Gulyás Pál-i irodalommodelljét előlegezte.

Gulyás Pált is elsősorban a magyar kultúra végső kérdései foglalkoztatták. Szemlélete a Németh László által kitaposott nyomokon haladt tovább. Mélyen átélte a tárgyalt időszak Spengler által ösztönzött kultúrpezzimizmusát, az őt körülvevő valóságban a bomlás tüneteit észlelte. Úgy látta, hogy a modern civilizáció „az individualizmus fáraó-rendszerét, az egyén hisztériáját” zúdította az emberiségre, a kor kaotikus irracionizmusát megszenvedő, az elidegenedés útvesztőiben botorkáló XX. századi ember elvesztette biztonságát, otthonosságát a világban, alapvető élménye a kiszolgáltatottság, a lényegtelenség, a jelentéktelenség. A mítoszokhoz fordult vigaszért és útmutatásért, harmonikus világképüket szembeszegezte kora zűrzavarával. A régi ember lényegessége és megragadottsága, a hajdanvolt egység és teljesség, az elenyészett összhang után vágyakozott. *Országúti esküvő* című versében a rézkürtös banda nótájára fogvacogva, lidérceként táncoló cselédek gyászos gyülekezetét a pohjolai javasház egymás hegyén-hátán nyüzsgő, varázsigeiket mormoló, a sors kihívásaira felelni tudó embertenyészetével állítja ellentétbe, az előtte imbolygó árnyalakok jelentéktelenségét, lefokozottságát, szellemi fegyverletételét a Kalevala-hősök jelentőségével, mágikus erejével, panteista mindenhatóságával. *Politúr* című ars poeticájában így összegzi múlt és jelen, mítosz és valóság szembesítésének kiábrándító tapasztalatait:

*Nincs a szónak égi súlya,
nincs, amibe lelkem öljem.
Többet ér egy csíz kisujja.
Régen meghalt Vejnemöjnen.*

Gulyás Pál – ezt sugallják idézett versei is – „a könyvek prizmaín át” forgatta a világot, a tapasztalati élményekkel egy sorba helyezte a nyomtatott betű hatását. Szenvedélyesen hitt abban, hogy a nagy művek és eszmék érvénye nem foszlik szét az időben, a múlt igazságai, eredményei szembesíthetők és egyensúlyba állíthatók a mindig új igényeket támasztó jellel.

Vejnemöjnenhez hasonlatosan szerette volna felszínre hozni a föld mélyéből, az idő méhéből az elfelejtett szót, megfejtteni az elsüllyedt kultúrák üzenetét, az elődök sírba vitt tudományát, a létezés ősi titkát:

*Nem ezt akartam, óh nem ezt a szót!
A szónak az apját, úkapját!
Hátra akartam futni, messze hátra...
De a szavaknak őse el van ásva...*

(Az utolsó ige)

Az elásott szó, az ősi forrás után kutatva talált rá az ún. „kollektív művekre”, amelyek létrejöttén nemzedékek munkálkodtak, évszázadok emberi és költői tapasztalatait csiszolva legvégső értelmére és tökélyére. Azonosult azzal a herderiánus fikcióval, hogy az emberi és a nemzeti lényeg annál hamisítatlanabb alakot ölt, minél távolabbra tekintünk vissza az időben, egy kultúra integráns elemei megszületésének tiszta, érintetlen állapotában vizsgálhatók a legnyilvánvalóbb eredménnyel. Egyetértéssel idézte Németh László *Magyarság és Európa* című művének egyik központi tételét: „Az életben mindig az első aktus a döntő. A kultúrák sorsát az első jellegteremtő kor szabja meg.” Figyelme a szóbeliség és az írásbeliség határzónáján keletkezett „alapidokumentumokra”, a műveltség eljövendő sorsát meghatározó „kultúrpillanatokra” összpontosult, azokra az „összefoglaló” és egyben „kultúrakezdő” alkotásokra, amelyek önmagukban egy egész népet jelenthetnek.

Így nyúlt vissza ő is a görög kultúra, mindenekelőtt Homérosz örökségéhez.

Homérosz 1936-ban című tanulmánya azt mutatja, hogy a görög irodalomról alkotott koncepciója Németh Lászlóéval rokon: nosztalgikus elemek szövik át, az újabb európai irodalomban a hanyatlást érzékeli. Szempontrendszere, terminológiája Kerényi Károlyt is idézi: „Európai kultúra: ez a szó közelebb fog hozni a homéroszi lényeghez. Közismert dolog, közhely, hogy a görögség Európa őssejtje, protoplazmája. Ha a dolog így áll, akkor viszont Homérosz a görög szellem őssejtje, a görög lényeg protoplazmája.”

Témájához az aktualizálás szándékával közeledik, a homéroszi művet „a mindenkori életszemlélet kiapadhatatlan forrásá”-nak látja. Szemüvegéhez Kerényitől kapta a keretet, Németh Lászlótól a lensét. Látszólag az európai irodalom sorsán tőpreng, valójában a magyar irodalmi élet alternatíváit vetíti vissza a múltba, saját útkereséséhez vár eligazítást Homérosznál. Eposzait egyszerre ítéli népinek és műnek, személytelennek és individuálisnak, rusztikusnak és urbánusnak. Az európai irodalom az egyenlet második tagját fejlesztette tovább, elszakadt az ősi forrástól. Erre már a görög tragédiáirók példát nyújtanak, hiszen „a tragikus életérzés mindig feltételez alapul valami meghasonlásra hajlamos túl-individualizmust”. Fejtegetéseit ez-

zel a megrendült végkövetkeztetéssel zárja: „Az európai irodalom egy széttört homérosi mű. Rakjuk össze, meneküljünk vissza az ősi Egységhez, mert megfojt az individuumok pusztasága, a réghalottak pusztája...”

A használhatóbb iránytűt, a messzebb világító fényforrást azonban nem Homérosz eposzaiban, hanem a *Kalevalában* találta meg. A finn hőskölteménnyel közvetlenül a Homérosz-tanulmány megírása előtt, 1936 tavaszán ismerkedett meg. Bűvöletétől nem tudott szabadulni a „homérosi képlet” elemzésekor sem, ősbibb, eredetibb, egyneműbb népiessége közelebb állt ízléséhez: „A Kalevala után... szinte kínos volt felvenni Homéroszt. Mesterkéltnek éreztem a Kalevala nagy sámáni egyszerűsége mellett. A hexameter-sorok túlságosan terjengtek s ki-kinyújtásukban – a runók után – volt valami erőltetett... Egy mechanizmus hidegsége csapott rám, mintha nagy gépházba tévedtem volna. A Kalevala játékos, szerény, szinte együgyűen és bohókásan alázatos kezdete után szertartásos, főpapi vonalvezetés fogadott.”

Homéroszt és a *Kalevalát* – Németh László kultúrtypológiai tételét illusztrálendő – az európai kultúra két pólusának tekintette. Magáévá tette a magyar művelődés ázsiai gyökereiről, kelet-európai orientációjáról szóló tanítást, s a „barbár poétika” reprezentatív alkotását fedezte föl a *Kalevalában*.

A *Búcsú a Mestertől* szólaltatta meg először a katartikus élményt, majd a *Válasz* 1937. áprilisi számában közreadott *Út a Kalevalához* című tanulmány foglalta össze a Kalevala-reveláció tanulságait. Ebben végigtekint az utolsó száz év magyar irodalmán, elmarasztalja azt egyoldalú nyugat-európai kötődéséért, individualizmusáért. Nagyjainknak – Balassi óta – „túlságosan az egyéni látomások színbontására volt kristálya”. Ez az oka a népnemzeti klasszicizmus felemáságának is: a „személyiség elve” nem tudott a népköltészet személytelenségéhez lényegülni. A folyamat a Nyugat-mozgalomban jutott el lehetőségeinek végső határához. A „jellegzavar” megszüntetésére, az „objektívebb fordulat” végrehajtására Vikár Béla *Kalevaláját* – a magyar folklór „első nagy összegezésé”-t, „nyelvi arzenálját”-t – ajánlotta mintaként: a belőle áradó erő ellensúlyozhatja „a Nyugat-korszak kóros eredményeit”, „személytelen nagyságával s természetlátásának mindent feloldó nyugalmával hivatva van kiegyenlíteni az egyéni színbontások anarchiáját”. Elias Lönnrot „a személytelenségért volt személy”: a *Kalevala* összeállításával – az egyéni hírnév vágya nélkül – a nép léte érdekét szolgálta. Művében „bemutat egy pentatonikus lényegre redukált s abból újrakelesztett, újrateremtett népiséget, amely folklór-jellegének fölibe nőtt s átütötte a folklór-öncélúság meddő korlátait”. Erőtéljes hangsúllyal dicséri azt az ötletet, amely „az eposz történelmi személyeit, a személyek »csupasz« történelmi (nemzeti) jellegét megtoldotta »sámáni« csodákkal és bűvészetekkel”. Ennek köszönhető, hogy a *Kalevala* sorai „a nagy filozófiák legmélyebb hangulatait idézik fel”, „szinte laboratóriumi eszkö-

zökkel kell kihozni belőle a »nemzetiségi elvet«”. Ékesszólóan beszél a finn hősköltemény a nemzetinek és az egyetemesnek a kölcsönösségéről, arról, hogy „egy zárt térben egész világ rendszere foroghat, mégis az egész Univerzumot boldogítóan. Ilyen önmagába zárt és a Mindenséget boldogító dallam van elrejtve a Kalevalában”.

Ez a dallam nem csupán a finn nép kizárólagos tulajdona. Gulyás Pál a *Kalevalában* – „a közös eredet dalá”-ban – a magyar irodalom legősibb és legeredetibb vonásaira, „a magyarság mély, eltemetett, prehisztórikus erőire”, „halhatatlan gyökerére” döbönt. A fölismerés mámorában új jelszóval cserélte ki a Kerényi-iskola programját: „Voltak, akik azt kiáltották: új görögséget! Én ezt kiáltom: új finnséget! De hiszen a kettő nem zárja ki egymást, sőt feltételezi. Homéros példája, a homérosi lehetőség a finn Kalevalában vált újra eleven erővé.”

Ez a konklúzió tanulmányírói munkásságának vezérlő gondolata, axiómája maradt. Megszületése elképzelhetetlen a Sziget-mozgalom ösztönző hatása nélkül, ugyanakkor az ott érvényesülő koncepció továbbképzését – helyettesítését és pótlását – jelenti. Úgy érezte, a *Kalevalában* a magyar szellem föld alatti folyosójának, atlantiszi sírjának a bejáratához találta meg a kulcsot. Az eposz általános érdeklődést keltett benne Suomi földje és népe iránt. A finn társadalomban a nemzeti karakter megőrzésének és a frázisok nélküli, az emberi kapcsolatok valamennyi szféráját átható demokrácia megvalósításának ideális összhangját fedezte föl. A „finn példa” a magyarság tennivalóinak, életlehetőségeinek számbavételére ösztönözte, azt a hitét táplálta, hogy nincs minőségi különbség a kis és a nagy nemzetek között, a kis népek kultúrájuk révén egyenrangúvá válhatnak a nagyokkal, fennmaradásuknak ez az egyetlen alternatívája. Így fogalmazta meg ezt a gondolatot a második világháború kataklizmájában: „a Kalevala varázsa és titka: a kicsinek a nagysága... Minden kicsi lehet nagy, ha el van rejtve szívében a Végtelenség, mint a kis finn nép szívében, amely... egy kis kacsa tojásában megteremtette a világot... A kis világot védi a Kalevala tiszta dallama. A Kalevala: a kis népek apológiája. Most időszerű csak! Mert bizony még sohasem álltunk ily közel a – semmihez.”

Az idézett mondatok már átvezetnek a „debreceni Vejnemöjnen” pályájának utolsó, 1938-cal kezdődő szakaszába. A révbe érkezés, a kiteljesedés, a szintézisteremtés ideje ez életében. Egyre inkább „a kiegyenlítődések villámmentességét” szolgálta tevékenységével. Ehhez a krisztusi tanok újralfedezése adta a fő ösztönzést. Megismerkedett a katolikus vallás dogmarendszerével is, a protestáns-katolikus viszony újrafogalmazásáról, „a katolicizmus kultúrlehetőségeinek” felvázolásáról szőtt terveket: nincs ennél „nagyobb, hajlékonyabb totalitás”, mert „foglatja észnek, misztériumnak, művészetnek, erkölcsnek”. Egyik levelében a *Kisebbségben* szerzőjét – akit a nyilvánosság előtt mindig megvédett az őt ért támadásokkal szemben –

evangéliumi alázatra intette: a magyarság sorsa miatt érzett szorongása ott lelheti meg a végső feloldódást és megnyugvást. Németh László akkori világát elsüllyedt bűvárhajóhoz hasonlította: ki kell nyitni a magyar nép „bűvár acélját”, „hadd tóduljon bele a Végtelenség”, az Örök Szeretet mindent feloldó és magához ölelő kegyelme és békessége. Korábbi sérelmeit és aggályait feledve, meghajolt a halott Babits emléke előtt is. Elmélyülő Krisztus-élménye ébresztette föl benne „a szunnyadó Dantét”, s vezette el az *Isten békéje a magyar irodalom felett* „Láthatatlan Egyház”-ának gyönyörű, költői víziójáig, amely a jelképes országot végén várja az apostolok nyomán járókat. Legszebb vágyairól így vallott az új pályaszakasz küszöbén, 1938 nagyszombatján *Út* című versében:

*Nekem a magyarság nem Isten,
nekem a magyarság csak út,
melyen Krisztus vezet a léten
túlra, hol a Nap ködbe fúl...
Ott testvérré ölel bennünket,
magyart, germánt, zsidót, oroszot...*

*Jaj annak, aki megreked az úton,
jaj annak, aki megátalkodott!*

Eszméi valóra váltását segítette, hogy 1938 áprilisában az Ady Társaság ügyvezető elnökévé választották. Funkcióját egy széles körű szellemi egységfront megteremtésére kívánta fölhasználni, egy körlevél tervét is fontolgatta, melyben fölszólítja „hazánk egymásra haragvó szellemei”-t, hogy „béküljenek ki a káosz bömbölése előtt”. Műhelyszervező tevékenységéhez mindenekelőtt Kerényi Károly és Németh László támogatását kérte. Egy új „debreceni szintézis” kimunkálását, a Sziget- és a Tanúelv egységbe foglalását tűzte ki céljául. „A debreceni Ady Társaság szellemi közösséget vállalt a Sziget-gondolattal, amelynek képviselője *Kerényi Károly* és a Tanú-gondolattal, amelynek képviselője *Németh László*” – jegyezte a *Költők sorsa Debrecenben* borítójára. Elképzeléseivel szülővárosa hagyományait akarta föltámasztani és aktualizálni, „Sziget-Debrecen” régóta érlelődő eszméjét korszerű tartalommal megtölteni. Meghirdette a nemzeti művelődés decentralizálásának, a vidék fölszabadításának programját: a magyar kultúra felvirágzása „a tájak géniuszaikat”, a helyi tradíciók ápolásától és kölcsönhatásától remélhető. Nem a részekre szakadás, nem a provincializmus szószólója volt! Az „ősdebreceni Géniusz” legvonzóbb és legidőszerűbb tulajdonsága az ő értelmezése szerint, hogy „egyszerre zárja-védi önmagát s ugyanakkor befogad. Ragaszkodik önnön talajához, önnön udvarához, – de a népek felé barátságos kezet nyújt saját udvara tisztaságában és oltalmában”. Szeme előtt a debreceni kálvinizmus és felvilágosodás – elsősorban Melius Juhász Péter és Csokonai – példája lebegett, amely magától értetődő

természetességgel, az evidencia fokán avatta magyarrá és ötvözte a város „földközel” kultúrájával, „célöszöné”-vel Európa szellemi áramlatait. „Mindenség nélkül nincs magyarság” – olvashatjuk lírai pátoszú, mégis egy kézenfekvő igazságot tovább már nem fokozható egyszerűséggel és tömörséggel kifejező szavait kötetünk Debrecen-tanulmányában. Sziget-Debrecennek – írta – „Egyetemesség a jelszava”. Nem azért sziget, hogy „meddő módon elzárkózzék, hanem azért, hogy eszményét a közösség számára kiérlelje”.

Hasonló „szigetet” épített Kerényi Károly és Németh László is, okkal adtak igenlő választ Gulyás Pál hívó szavára. „Legyünk mi együtt Debrecenen át amaz általad rég óhajtott »harmadik oldal«. Legyünk ellenőrző pontja a magyar szellemi életnek, protestáns és katolikus egységek egyszerre, a *mítoszok határán*” – szabta meg együttműködésük elvi irányvonalát Gulyás Pál abban a levelében, amelyben tudósította Németh Lászlót, hogy őt és Kerényi Károlyt 1939. november 12-én az Ady Társaság a rendes tagok sorába iktatta. A végleg egymásra találó szellemi triász eszmevilága a kölcsönösség jegyében formálódott. A köztük feszülő ellentéteket feloldotta és közös – a klasszikus humanizmus értékei által kijelölt – irányba terelte a „Minden Egész eltörött” korélménye, amelynek intenzitása a II. világháború éveiben egyre tragikusabb méreteket öltött. Kultúr-morfológiai kutatásaival – különösen Kalevala-propagandájával és román népballada- fordításaival – Gulyás Pál is ihlető-termékenyítő hatást gyakorolt barátaira: új tájakat rajzolt Németh László Kelet-Európa-térképére és hozzájárult Kerényi mitológiai érdeklődésének kiszélesedéséhez. Az utak kereszteződését dokumentálja Németh Lászlónak egy Gulyás Pálhoz intézett levele, amelyben arról vall, hogy újból föltámadt benne, „nagyobb erővel, mint valaha”, a szeretet és az aggodalom „a létükben fenyegetett” kelet-európai kis népek iránt: „Nagyon jókor jött ebben az állapotomban a te Kalevala-tanulmányod s Kerényi újabb, általánosabb »mitologizmusa«. A te tanulmányod legértékesebb fölfedezésének azt tartom, hogy a finn forrásokat mint sajátunkét ihatjuk. Román fordításaid után bizonyára érezned kell, hogy ez a »közöskútúság« nem a vér vagy a nyelv, hanem a sors- és lelki testvériség következménye... Kerényi görög arisztokratizmusa is épp a legjobb időben tört meg e szláv, finnugor s mimás »népi mitológiákkal szemben«. Mind a ketten olyasmit igazoltatok, amit én a Tanú első idejében is vallottam már, de ilyen mélyen még sosem éreztem.” Növeli e gondolatok súlyát és értékét, hogy akkor születtek meg, amikor a fasizmus egymás ellen fordította Közép- és Kelet-Európa népeit. Gulyás Pál megőrizte józanságát az „országgyarapítás” mámore idején is, elbizakodott nemzetét – *Kassa kapui előtt és Erdély sorsdöntő óráiban* című versei tanúsítják – a világszabadság, a „tejtestvériség” megvalósításra váró álmaira emlékeztette.

Ez a tény sokatmondóan illusztrálja, hogy milyen tiszta szándékok vezérelték a debreceni műhelyben az eszmeteremtés folyamatát.

* * *

Gulyás Pál többször megfogalmazta azt a gondolatot, hogy a nagy egyéniség legfőbb hivatása az „Ideák oldása”, a legnemesebb eszmék egységes, egyszerű – a népi hagyományokban gyökerező – jelrendszerbe foglalása és közkinccsé tétele. A József Attila által is kárhóztatott „ős patkány”, a „meg nem gondolt gondolat” pusztító hatalmát ostorozta, amikor a kor „oldatlan-ságai”, „rossz oldásai” ellen tiltakozott.

A kötetünkben összegyűjtött esszék az ideákat oldó „alföldi Szókratész” legjelentősebb eredményeivel ismertetik meg az olvasót, kiegészítve és árnyalva azt a képet, amit ez az előszó rajzolhatott róla. Azzal a reménnyel bocsátjuk útjára, hogy a bennük megformált – az egyszerűség, az eredetiség varázsával is megragadó – eszmék és igazságok érvénye nem foszlott szét a múltó időben. Abban pedig bizonyosak vagyunk, hogy a megalkotójuk által képviselt – magas fokú felelősségtudattal és a humánus értékek iránti már-már félszeg alázattal átítatott – erkölcsi magatartás ma is példázatos. Egy „Idea- ember” portréja teljesedik ki előttünk a könyv lapozgatása közben, aki a legnagyobb szellemekkel társalgott, a legegységesebb összefüggéseket kereste debreceni magányában, megadóan hordozva vállain „a magyar nyelv és a magyar nép végzetes igáját”.

Lisztóczky László

A Kalevaláról

Üdvözet az Olvasónak!

Azok, akiknek nincs türelmük ehhez a Kalevala-magyarázathoz, olvassák nyomban magát a finn költeményt. Nem baj, ha nem „értenek” azonnal mindent. A költészet több és más, mint megértés. A Kalevala különben is: egy nagy viruló-borongó-vilámló táj. A tájat sem kell „érteni”. Érezni kell.

A türelmesebb olvasóknak elég magyarázatunk I. része. A még türelmesebbeknek figyelmükbe ajánljuk a II. részt is. A legtürelmesebbeknek mind a hármát.

Most pedig tekintsünk szét indulásunk hegycsúcsáról, mielőtt leszállnánk a Kalevala-tájakra. Ehhez a „népi” alkotáshoz valóban le kell ereszkedni klasszikus műveltségünk katedra-magasságáról. S egyszer csak azt vesszük észre, hogy a Kalevala visszaemel a magasságba. Egy *más* magasságba emel fel.

Akiknek a műveltsége pedig nem „klasszikus”, tehát földművesek és iparosok és vándorlegények, – azok igazán benyithatnak bátran a Kalevala kerti s műhelyajtáján. A Kalevala elsősorban nekik „készült”. Vejnemöjnen, a nagy földműves és Ilmarinen, a nagy kovács itt a legény a csárdában s Lemminkejnen, a nagy vándorkujon.

A Kalevala mindenkire szól tehát. Csak azokhoz nem, akik nem szeretik a földművelést, ipart és a természetet. S azokhoz nem, akiknek nincs – szívük. Ezek forduljanak vissza most nyomban a Kalevala barlangkapujától.

I.

A Kalevaláról

1. Vízcsepp és tenger

Néhány éve figyelemreméltó írás jelent meg egyik napilapunkban. Egy lelkes, intelligens fiatal újságíró ilyen címmel számolt be a finnek akkor induló, világraszóló küzdelméről: „*Kalevala és külpolitika.*” – Szembeállítja a maroknyi, alig három és fél milliónyi kis finnséget a negyvenszeres túlerővel, a vízcseppet a tengerrel. S így kiált fel: „Honnan merít a finn nép ekkora bátorságot? Földön, házon és kenyeren túl, mit véd ilyen higgadt elszántsággal?” Azután visszagondol finnországi tanulmányútjára, az ott eltöltött felejthetetlen napokra, s így folytatja:

„A finn sajtószolgáltatón tegnap egy megrendítő képeskönyvet kaptam. Hiába élek gondolatban már hetek óta Finnországban, némán simogatva nyári vendéglátó asszonyaim kezét, hiába kérdezem magamtól, hogy vajon melyik erdei nyaralóba menekítették szüleik az ismerős finn kisgyerekeket, Mailát, Eevát és Erkkit? Hiába lesem a híreket velük együtt, a fényképek valósága mégis megrázóbb volt minden elképzelésnél. Éppen a képek egyszerűsége és komolysága ütött szíven. Kallio Kyösti derűs gazdaszemét még sohasem láttam ilyen mélységesen komolynak, s a 16 éves önkéntesek, a Szőke Lották gömbölyded arcán éppúgy ott ült a halállal számoló nyugalom, mint az izmos katonákén. Talán nem ezeket a fiúkat láttam az erdei tornászfióiskolában kecskebukázni, talán nem éppen ezek a Lották főzték tábori konyhájukon az ebédet egy sugárzó karjalai népünnepélyen, – de nem a személy a fontos. Az egyéni kiválóságot szívből tisztelő finnek csodálatosan személytelenek tudnak lenni, ha közös becsületük kívánja. S itt érek vissza a Kalevalához, ehhez a rejtelmes nemzeti kincshez...”

2. Hakkapeliták...

Külpolitikával, háborúval kezdtük, s Kalevalával végeztük. A Kalevala nem holmi könyv a többi könyv között. Könyvnek is terjedelmes ugyan, de ha valaki csak úgy gépiesen veszi kezébe, mennyi mindent nem emel még a föld fölé! Mennyi mindent nem idéz meg! Hiszen a könyv az *idézés* egyik fő eszköze. A könyveken át *idézni* lehet: eseményeket, sorsokat, csatákat, szerelmeket...

S a Kalevalán át?

De mit jelent Kalevala? Sajnos ez a néhány oldal kevés ahhoz, hogy előljáróban elbeszéljük Finnország történelmét a pogány kortól egészen Napóleon koráig, a 6–700 esztendősvéd

uralmat s azután az oroszok fennhatóságát. A finn nép volta-képpen csak a világháború után lett szabad, addig inkább bujkált idegen fennhatóságok kalitkájában. Említsem-e, hogy azért nem volt amolyan kuckóján vacorgó szolgáló a finn a svédek alatt sem. Mint őseink az osztrák hadseregben, ők is derekasan kivették részüket a svéd királyok hadseregében. Gusztáv Adolf – így említi a történetírás – harci dicsőségét legalább felerészben a finneknek köszönhette. Híres hadvezére, Horn Evert is finn származású volt. Ekkor nevezték el a finneket *hakkapeliták*-nak, csatakiáltásukról (hakka, pälle = üsd, vád!). A katolikus egyházakban új sort iktattak be a litániába: „A horribili Haccapaelitarum agmine libera nos Domine!” – „Szabadíts meg bennünket, Uram, a hakkapeliták borzalmas seregétől!”

De inkább szomorú volt a svédek alatt a finnek élete. A sok háború a svédek miatt őket is belesodorta a bajba, nyomorba, pusztulásba. Az 1600-as évek utolsó évtizedében valósággal János apostol Jelenéseinek iszonyata csapott végig a szerencsétlen finneken: XI. Károly svéd király uralkodott ekkor, s a borzalmas inségben „az utcán halva rogytak össze az emberek; az élők a holtakat felfalták, s a szülők megették gyermekeik holttestét...”

Azután megindultak az orosz tömegek Finnország meghódítására. Sokáig húzódott a svéd-orosz viszály Finnország birtokáért. Végre 1809-ben Finnország orosz tartomány lett.

3. Agricolától Lönnrotig („Äinemöinen”: 1551!)

Az átmenet, a finn nagyfejedelemség kezdete, viszonylag tűrhető volt a finnekre nézve. S hogy a finnek nem lettek oroszokká, mint ahogy korábban nem lettek svédekké, – ennek most már talán nem is kell bővebben kifejtenem az okát. Egy kincs fénye sugárzott át az egész Finnországon, bár a kincs még aludt, lappangott messze kelet felé... A karjalai erdőségekben... Ott, ahol most az oroszok támadják a finneket...

Ennek a kincsnek mágikus hatalma tartotta ébren a finn lelkeket. Pedig eleinte csak kevesen tudtak a kincsről: néha-néha hoztak hírt róla a nyugati finn tartományokba bevetődő finn vándorok, parasztok, vásárosok. De azért a XVIII. század vége felé mindjobban erősödött a tudat, hogy lenni kell egy elásott finn mondai kincsnek. Mint egy titokzatos erő, lassankint húzta-húzta a finnek legjobbait keletre, Karjala felé... Már a mohácsi vész táján, helyesebben az utána következő évtizedekben (1551) megemlíti a finnek kiváló püspöke, Agricola, hogy van egy Äinemöinen nevű isten, aki „*Wirdhet taco!*” = *dalokat kovácsolt...* Ez a turkui (abói) protestáns püspök, egy szegény halászember fia, a finn irodalmat szinte egymaga alapítja meg. ABC-s könyvet írt, lefordította az Újszövetséget, s a zsoltárokhoz írt bevezető versében felsorolja a *pogány finn isteneket...*

Íme, már 1551-ben felvillan az idegen nyelvű szövegek homályából a Kalevala első sugára!

Azóta sok mindenféle törekvés történt Finnországban, a svéd műveltség alatt görnyedőben. A finn nyelv hamupipóke volt egészen az 1830-as évekig. Ekkor azonban megtört a gonosz varázs. Agricola Mihálynak egy késői utóda, nem püspök, nem papi pályán mozgó ember, de szintén mélyen vallásos lelkű, egyszerű, paraszt származású férfiú: Lönnrot Illés, ez a fiatal orvos, Helsinkiből 1828-tól kezdve több ízben útnak indult közel a lapp határig. Észak-Karjalába, az ismeretlen tájak felé, csak azért, hogy az ismeretlen, titokzatos, ősi finn dalkincsnek közlebe férközhessen.

Képzeljék el, kedves olvasóink, milyenek lehettek akkor a közlekedési viszonyok: erdők, mocsarak, tavak... Hiszen Finnország területe jóval nagyobb a régi Nagy-Magyarországnál. S most egy kezdő orvos nem a partvidéki elsvédesített városok valamelyikébe igyekszik bejutni – mint ahogy ezt általában az akkori orvosok és tisztviselők tették –, hanem egy szegény, egészségtelen, elhagyott, éhínségben nyomorgó vidékre iparkodik, hogy végre szemtől szembe kerüljön a pogány, ősi finn istennel, akiről Agricola Mihály 1551-ben már jelzést adott le.

Ki tudná itt felsorolni, micsoda nélkülözéseken ment keresztül Lönnrot Illés, ez a svéd nevű, de finn szívű nagy ember, míg végre elérte célját? Sokan tettek neki szemrehányást, miért nem foglalkozik inkább orvosi hivatásával, elhanyagolja a „karrierjét”, a „prakszisát”... Bizony ezek nem is sejtették azt, hogy ennek a lelkes, hallgatag, szerény fiatalembernek a szívében egy új Finnország, egy új Suomi jövendője alszik s vár feltámadásra.

Országos Széchényi Könyvtár

4. 1835-ben történt...

(Személy a személytelenségért)

1835-ben történt Helsinkiben, egy zimankós februári napon. Egy görnyedt hátú, szerény arcú, fiatal férfi lépett a Finn Irodalmi Társaság zöldposztós asztala elé – így írják a krónikák –, s letett az asztalra egy hatalmas kéziratcsomót. Elfogódva hordozta körül a tekintetét – szeme szürkés-kék volt, mint a finn tavak tükre –, s megindultságtól reszkető hangon jelentette, hogy vándorlásai, küzdelmei, kutatásai nagy eredményét a finn nép szellemi kincsét, a Kalevalát befejezte és átadja nemzetének.

De hát ő írta a Kalevalát? Úgy tudjuk, hogy csak – *összeírta*.

Kitől ered voltaképpen a Kalevala? A nagy „világtitkok” közül íme egy. A Kalevalát évszázadokon át „írták” a Keleti Tengertől a Jeges Tengerig. Íróik nevét azonban, akik inkább álmodni tudtak, mint írni, eltemette a hó és a lehulló berkenye. Lönnrot, a Kalevala megtalálója és összeállítója a legnagyobb finn „író” – aki költő volt, tudós volt, egyetemi tanár volt,

népénekes volt, próféta volt egy személyben – a személytelen-ségért volt személy.

A Finn Irodalmi Társaság felállva tapsol Lönnrot korszakalkotó bejelentésének. S ő mintha nem hallaná a tapsot: távolba mereng. Már nem is ő az a diadalmas ifjú felfedező ott, csak egy öreg ember bámul előttünk, a levegőbe, görnyedten bámul a semmibe. Szemei le vannak ragadva, mankóját jobbjával arcához emeli, mintha tisztelegne... Ki ez? Finnországban megdobban ennek az arcnak a láttára minden nemes, valamire való szív: Latvajárvitől Helsinkiiig, a lapp határtól az elnöki palotáig. Pedig csak egy öreg ember bámul előttünk, egy gyűrött zubbonyú öreg muzsik, mint amilyen milliószámra ténfergett a cári Oroszországban. Homloka csupa ránc, és az arc mégis milyen nemes, milyen nyugodt! Az álom nyugalma ez. Euripidésre gondolunk hirtelen, a nagy hajú, nagy szakállú antik vénre, úgy, ahogy ott mereng kőbe faragva a nápolyi Nemzeti Múzeumban... Vagy az antik kórusok véneire... Vagy magára Homérosra, akinek márvány arca még ezeknél is megtörtebb és csapzottabb: úgy néz reánk, mint egy őshellén rabbi, mint a megállított Görög Idő...

Itt dalolnak most mind a Ideálok, a karjalai erdőségekben, a cári határon, muzsiknak öltözve, Suomi ezüst hangszerén.

Ilyen médiumokon át súgta a múlt század első évtizedeiben a fiatal Lönnrot fülébe a vándorló Világsszellem új és mindig ó üzeneteit.

„Ez itt Homéros, a költők királya!” – szeretnénk kiáltani Dantéval.

Pedig csak egy öreg ember bámul előttünk, a ruhája muzsik, de a szíve és a nyelve... Kimondom hát a híres szót: *Arhippa Pertunnen*, a nagy karjalai dalmondó! Lönnrot 1834 tavaszán talál rá Latvajärviben, magyarul – Isten háta megett.

A szeme örökre be van húnyva és mégis lát, sokat lát, nagyon sokat lát...

5. Kezdődik a Kalevala

*Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy ím dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni,
Nemek nótáit dudolni,
Fajok énekeit fűjni;
Szavaim szétolvadnak számban,
Beszédim buzognak bátran,
Nyelvemre sűrűn sietnek,
Fogaimra folyton folynak...*

Karjalában vagyunk, csupa fenyves körös-körül, s tavak, tavak... Két viharvert, jámborképű, muszkaforma, bőbeszédű

öreg fickó kiabál, *búvigéket* emlegetve, szánkója tetején. Szánkóval érkeztek egy faházikóhoz, s most az ablak felé kiabálnak különös, szokatlan, elnyújtott dallamú szavakat. Karjalában vagyunk, Helsinkitől északkeletre sok-sok száz kilométerre, de nem finn Karjalában, a Ladoga-tó szomszédságában, hanem feljebb, egészen az archangelszki tartományban, muszka földön, közelebb a Jeges-tengerhez. A két öreg fickó csak kiabál be a házba bohókás s mégis ünnepies hangon elnyújtva, mint a betlehemesek:

*Varázsszó vagyok még más is,
Több tanultam bűvmondás is,
Téptem őket útmentiben,
Szakítottam hangáshelyen,
Tördeltem a törpe fákról,
Gyűjtöttem a gyöngye ágról,
Fűszálakról leszemeltem,
Falunk útján fölemeltem.*

*Dalt nekem a fagy is mondott,
Éneket az eső ontott,
Más dalaim szél terelé,
Tenger habja hozta elé,
A madár is szókat szerzett,
Fák teteje varázsverset.*

*Göngyölítém egy gumóba,
Csavarítám egy csomóba,
Gumót szán mögibe dobtam,
A csomót kasomba csuktam,
Szánkón hazaszállítottam,
A pajta elé kasomban;
El is tettem csúrhéjába,
Rejtettem a rézvékába...*

Íme, így indul a híres Kalevala! Mily különös, mily idegen s mégis – ha sokáig elhallgatjuk – milyen rokon! Az ősi magyar dalgyűjtések tesznek ránk ehhez hasonló hatást. A Kodály- és Bartók-felfedezte évezredes ősmagyar dallamokban érezhető ily sajátos Kalevala-szerű házi-szöttes hangulat, mind a szövegben, mind a dalban. A cigányzene után egészen szokatlan ez a szinte együgyűn-szegényes, dísztelen fahangmelódia. De hallgassuk csak sokáig! Egyszerre csak úgy érezzük, ez a *pentaton-skála* maga a meghittség és igazság. A *fundamentum igazságát* hozza, talajforgatás történt itt, revízió alá vettük kultúránk alapárkait.

Igaz, hogy ezek az archangelszki fickók a magyarnál alaposabban, több fantáziával kanyarítják ki a mondanivalót; de éppen az a feltűnő, hogy a Bartók-Kodály-elemek pentatónikus egyszerűsége a ki- és visszakanyarodásokban nem vesz el. – Mint ahogy kikanyarítják a *székely mesék*, amelyeket szintén bele

kell illeszteni a „Kalevala-lánc”-ba. Vikár Béla, Bartók és Kodály úttörő elődje, ez az országjáró, gyorsíró és fonográfus népdalgyűjtő, találón jegyzi meg Kalevala-magyarázataiban: „Finnországban nagyon elterjedt a fúró faragó népművészet, mint nálunk, kivált Székelyföldön. A székelyek különben is legjobban hasonlítanak a finnekhez.”

S Toldi? A hang valóban klasszikusabb: körvonalazottabb, szimmetrikusabb, magasabb klasszisú, mint a Bartók-féle dalszövegek; a metaforái olyan példások, lekeféltek, mint a Deák Ferenc kabátja. Hol van ez a törvénybíró-szöveg a dalládikós, Tamási Áron-os, ősi ízes szavakat fúró-faragó Kalevala-ficánkolástól?

*Dalaim rég a fagyon állnak,
Hú lakói hús homálynak:
Hagyjam-e hidegben nótám,
Kihúzzam-e fagyról kótám;
Hozzam-e a házba végre,
Ládikámat lócavégre,
Híres ház fedele alá,
Tisztos lak teteje alá,
Föltárjam-e dalos táskám,
Kinyissam-e verses ládám,
Fölfejtsem-e gumóm bokrárt,
Megoldjam-e csomóm csokrát?*

De ha figyelmesen tovább olvassuk a Toldit és tovább olvassuk a Kalevalát, észre fogunk venni még valamit. A Toldinak több a „klasszicitása” és kevesebb – bocsánat a műszóért – a metafizikai ingere. A Toldiban minden világos, egyértelmű, mint egy fehérre meszelt, alföldi parasztszobában.

Ha összehasonlítjuk a Kalevala-indulást a Toldiéval, mily meglepő különbség!

*„Mintha pásztortúz ég őszi éjszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon...”*

A magyar nemzeti éposz indító hangja úgy zeng fel, mint az orgona: alexandrinok méltósága és melankóliája széles hullámban söpri végig a lelkünket. Az elmúlt időket idézi, csupa bajvívást, csupa hadi erőt: Toldi Miklós természetes növést, pusztító szálfá öklelését, dübörgő égzengés-hangját, súlyos buzogányát, parittyaköveit, öklelő kopjáját, rettentő kardját, óriás sarkantyúját...

A finn nemzeti éposz indulása nem ilyen orgona-terhesen komoly, sőt ehhez képest egyenesen komolytalan: az alexandrinok alföldi méltóságát kurtafarkú runók – így hívják a Kalevala verssorait – mókusbukfencezése váltja fel.

Mókusbukfencezése?

A párhuzamosságnak az a sajátos tünete, hogy mindent szinte kétszer mond, de mindig új változatban, a következő

változatot ismét új változatra ingerelve: *ez a híres finn parallelizmus a terciánát juttatja eszünkbe*, ahol a középső sor magához rántja a folytatódó versszak két szélső sorát, visszacseng a két szélső sor, s már megszületett közepén az új rímcseggő is, hogy hívja, csalogassa a folytatást.

A Kalevalában ugyan nincsen rím, dantei, vagy akár Arany János-i értelemben. A runók lejtve-lejtő ósinyolcas-forma sorait a kezdőrím, másképpen betűrím (alliteráció) hősi hangszere hangolja össze. Itt *hátul* nem rímelnék a sorok. Csupán tenyerüket csapják össze. Vikár Béla magyar remeklésében azonban, ha nem győzik tenyérrel, vígan összecsapják a bokájukat.

De vigyázzunk, mert a Kalevala titka ez:

*A madár is szókat szerzett,
Fák teteje varázs-verset.
Göngyöltém egy gumóba,
Csavarítám egy csomóba...*

Igen, ilyen sorokban bujkál a Kalevala titka. A *Minden Titkok* – Adyra gondolok – a Kalevalában sokkal természetesebben jelennek meg. A látomásokban van valami mélyen megnyugtató, fenyőillatot árasztó: ezeket a látomásokat a mély erdők sugallták. Csak ennyit súgnak a fülünkbe: *egy-két levélbe van becsavarva a Természet. Csak ki kell bontani, föl kell fejteni...*

A múlt áll előttünk, a két bohókás öreg karjalai énekes fickó képében, a rengeteg múlt... Mint ahogy a mesékben az óceán partján az öreg halász – maga az öreg Idő – talán maga az Isten...

6. Semmiből világok

S alig fejezik be a köszöntőjüket, alig csavarnak-csavarintanak egyet szerényen, szinte bocsánatot kérve, a ládikójukból előszedett varázslevelel – máris zúgni kezd a tenger – a tenger végtelensége önt el mindent, a piciből megszületik a nagy, a mikrokozmoszból a makrokozmosz, zuhog, árad, hömpölyög a végtelen víz... S íme, egy tündér száll le az égből, mert már unja az égbolt végtelenségét. Letelepszik a tenger habjára. De hirtelen szélvész támad, s a szélfúvás az „ég leányát” teherbe ejti...

Ha így tartalmi kivonatban összegezzük: milyen groteszk, milyen gyerekes! De olvassuk csak a runókat! A bohókás sorok hogy komolyodnak, tüzek villognak, robbanás fenyeget:

*Vala ím egy szűz, ég leánya,
Kave szép teremtő tündér,
Nagy szentségben élt az égben,
Mind szüntelen szűzességben,
Égi szérius udvarokon,
Egyarányos avarokon.*

Idejét már únja igen,
Egész élte oly idegen,
Olyan egyedüli árva,
Örök szüzességre szánva
Égi szérius udvarokon,
Pusztá széles parlagokon.

Immár alább ereszkedik,
A habokra helyezkedik,
Le a tenger tág terére,
Végzetetlen víz ölére;
Ihol szélvész támad elő,
Keletről kegyetlen idő,
Az a tengert fölkeveri,
Nagy habokkal hányja teli...

A játékos kezdetből, a runók kecses futkározásából világte-remtő feszültség támad, ez a kozmikus feszültség robban át hirtelen a hajadonba. Ettől a kozmikus erőtlől esik teherbe, s ettől forog hétszáz álló esztendeig Vízanyaként a világ négy tája között, teste kemény kínjával. (Hogy vállalja egyszerre a fantasztikumot és realitást!) De a magzat még létlen, nem akar a magzat megszületni. Imádkozni kezd Ukkóhoz, aki az egész eget tartja. S íme:

Telt az idő egy darabig,
Egy picinyke pillanatig,
Kacsa jött, kecses madárka,
Kóvályogva, karingálva,
Földet néz, hol fészkelhetne,
Helyet, hol lakása lenne.

Ez az idillikus kép megint robbanással fog végződni. A Kalevala egy szál gyufával babrál a Természet lóportornya közelében. A kis kacsa rátelepszik a Vízasszonya térdire. Mert az ég leánya jószívű, felemeli a tengerből a térdit. Milyen kacagtató a rátelepedés pillanata s milyen meglepetés lesz a vége!

A kecses kacsamadárka
Ott repesve, szálldogálva,
Észreveszi kék víz tükrén
Vízasszonya térdit tüstént,
Véli: pástos emelkedő,
Gyepesedő kis dombtető.

Csak repesget, csak szálldogál,
A térdőre lassan leszáll,
Fészkit rajta meg is rakja,
Aranytojást tojik abba,

*Aranytojást hat darabot,
Hetediket vasbul valót.*

*Kotlik, ül tojásit költve,
Azt a térdfót melengetve,
Ül egész nap, másnap is ül,
Harmadnap is azonfölül;
Már akkor a Vízasszonya,
Vízasszonya, ég leánya,
Érzi, hőség jön reája,
Parázs minden porcikája,
Véli, térde lánggra lobban,
Minden íze olvadóban.*

*Itt a térdén egyet rándít,
Minden tagján egyet rázint;
Tojás mind a vízbe szédül
Tenger habjai közé düll,
Cserepekre hull csörögve,
Száz darabra zúzik össze.*

*Ám iszapban helyük nincsen,
Nem vesznek a csorbák vízben;
Mutatnak a morzsák szépet,
A cserepek csinos képet:
Tört tojásnak alsó fele
Válik alsó földfenékké,
Tört tojásnak felső fele
A felettünk való éggé,
Sárgájának felső fele
Fényes nappá fenn az égen,
Fehérjének felső fele
A halovány holddá léssen;
Tojáson mi tarka rész volt,
Égen csillag lesz belőle,
Tojáson mi feketés volt,
Lesz belőle ég felhője.*

De hiszen itt a semmiségből születnek világok! Már az iskolában tanultuk gyermekfővel:

*Tebenned úgy csap a poeta széljel,
Mint a sebes villám sötétes éjjel,
Midón teremt új dolgokat
S a semmiből világokat!*

Kihez intézte Csokonai ezeket az elektromos igéket? A „Magánossághoz”. S hol robban ki egy kis kacsa tojásából, azaz a Semmiségből a csillagok világa? A tenger magánosságán.

Igen, ez a Kalevala varázsa és titka: a kicsinek a nagysága. A Kalevala mintha egy régi szent atyának a mondását igazolná: Deus est magnus in maximis et maximus in minimis, azaz: Isten nagy a legnagyobbakban és legnagyobb a legkisebbekben... Minden kicsi lehet nagy, ha el van rejtve szívében a Végtelenség, mint a kis finn nép szívében, amely, íme, most ott küzd a világtörténelem porondján, mert egy kis kacsza tojásában megteremtette a világot...

A kis világot védi a Kalevala tiszta dallama. A Kalevala: a kis népek apológiája. Most időszerű csak! Mert bizony sohasem álltunk még ily közel a – semmihez... A Kalevala éppen most jön segítségünkre. Ide kevés már Ady tragikus pátosza, a Nagy Tivornya gőze felett: „Véres bor koponya-pohárban, Hajtsd föl, Világ, idd ki fenéki...” Kevés ide már az aischylosi méltóság lázongása és keveset érnek János apokaliptikus víziói... Kevés ide már az Edda: a „Ginunga gap” tátongó ürege... Nem a germán Ázok kakasa kell már ide végítéleti riadónak, az aranytollú óriási Gullinkambe... Hanem egy kis kecses kacsamadárka: ez még bátran szembenéz a Semmivel.

7. A tájból jönnek elének...

Hétszáz évig zuhog-kavarog a tenger, himbálva az ég leányát, Vízasszonyát. Harminc tél és harminc nyár kell még ezenfelül, hogy a hullámokat megpillanthassa Vízasszonya fia, *Vejnemöjnen*, a Kalevala hőse, aki egyidős a világgal. Ő az ember első fantomja. A hullámokból bukkan fel, de ott bukdácsol még születése után öt-hat-hét-nyolc esztendeig az elemek között. A tájból lép elének, mint ahogy a többi Kalevala-hősök is mind a tájból jelennek meg a világ színpadán. Nosza, már vetik is a mezőn a termőmagvakat, már egekig nő a világtölgy, már beárnyékolja a Napot és a Holdat, temetői sötétség támad, még a halaknak is sötét lent a víz... De jön már az emberhüvelyknyi rézbaltás emberke, ismét a tengerből, úgy mint egykor *Vejnemöjnen*... A rézbaltás emberke nekirugaszkodik az óriási fának, belevág a fába, a tölgyből tűz tör elő... Már zuhan a nagy fa, már nyílik a Nap fénye...

Azután jönnek a többi alakok, a többi fantomok: a lapp *Joukahajnen*, aki irigyli *Vejnemöjnen* mágikus énekét. Mert itt a szó egyúttal dallam és a dallam egyúttal tett!... Megjelenik az erdőn a kis *Ajnó* is, *Joukahajnen* húga, akit a világgal egyidős *Vejnemöjnen* úgy szeretne feleségül venni, kicsi csibének befogadni öreg házába, de hiába. *Ajnó* a tiszta ártatlan pillanat: menekül a végtelen idő elől.

S az Örökkévalóság nem tudja utolérni a – pillanatot...

Ugyanígy születik meg az elemekből *Ilmarinen* kovács is, a mindenható *Szampó*, a finn csodamalom építője.

S ugyanígy toppan be a XI. énekbe *Lemminkejnen*, a szépséges *Messzikedvú*, a finn falurossza, a finn Don Juan, aki kalandot

kalandra halmoz. Őneki is tetszik Északon, *Pohjola* tündérszép leánya: mert Pohjola, Északon, a Kalevala események mágnesese. A *búvölő északi táj vonzza a búvölő déli tájakat*. Pohjola vonzza Kalevala-hont, azaz Kalevalát, a finnek országát, Pohjolában lakik a szépséges tündérleány félelmetes anyja, *Louhi*, Pohjola „gyérfogú banyája”, – aki mindenkit lebűvöl gonosz igéjével, aki a hős finneket állandó életveszedelemmel fenyegeti, aki végül meg akarja semmisíteni a világot...

8. Kalevala-terv

A 22.795 sorból, ötven énekből álló Kalevalának, íme, megadtuk a lényegét: *harc a búvölő Észak és a finn Dél között*. Vigyázni kell, el ne vesszünk a részletekben; a fától látnunk kell az erdőt. Aki majd olvassa a Kalevalát, mindig terítse ki maga elé, a részletek fölé a *Kalevala-tervet*.

Homérosznál is fel-felrémlik a Természet „magánvalója” (Ding an sich-je), de csak egy-egy pillanatra. A görög konkrét-ság, a görög kultúrbázis elfordul a ilyentől, s Achilles riadtan csapja össze tenyerét éjfél idején a visszatérő halott Patroklos üres térfogata, az üres „eidolon” láttára (Ilias, XXIII: 99. stb.) Hádes „lengő fűzei és nyárfaligetei”: a homérosi lehetőségek végső határa, amelyet Odysseus hajója csak érint, azután iszonyattal siklik tova az Okeanoson. A Kalevala azonban innen, a Természet Hádeséből nő ki, ez a Kalevala keletkezési pontja, ez a lengő Semmi.

A *Kalevala-terv jelképe: Hísz szarvasa*. Ez a szarvas nem valódi, hanem az erdő démonai, a Híszek (Hiisi) tákolják össze hirtelenül, Lemminkejnen megtévesztésére. Mert – mint említettük már – Lemminkejnen, a finn falurossza, ez a szépséges finn Don Juan, a Messzivágyó, – Északra megy új és új kalandok után. Így kerül el Louhi udvarába, a veszedelmes északi Varázsló-asszony házába. Csak úgy ígéri hozzá a tündérlányt – magát az Északi Fényt, – ha előbb legyőzi a – Lehetetlent. Csodákat kell véghezvinnie. Így többek közt el kell fognia Hísz szarvasát. Ez a szarvas azonban *káprázat*: szellemek káprázata. Az erdő démonai tákolják össze hirtelen: fejét redves fából, szarvát kecskefűz-villából, lábát parti suhogókból, hátát font sövényből, inát száraz fűnyalábból, szemeit nimfa tányérjából, füleit nimfa leveléből, bőrét fenyőkéregből... (13. ének 105. stb.)

Van valami hátborzongató abban, amint megindul, fut, szök-décsel ez a hirtelen összetákoltt erdei vegetáció, ez az állati Délibáb Lemminkejnen íja elől. Egy rajzot üldöz Lemminkejnen, saját lelkének, vágyának messzire futó rajzát. Az élet üldözi a nem-életet, a hús és vér az „eidolont”, az alakot.

Nos, a Kalevala hőseinek van egy ilyen erdei tenyészetből hevenyészett, *Hísz szarvasához hasonló* alkotmányuk. A Kalevala annak a titokzatos és kritikus pillanatnak határmezsgyéjén imbolyog,

amely a tárgyak életét az életteleniségtől elválasztja. Azt a pillanatot ragadja meg – „gyermeki naivitással” –, amidőn a természeti jelenségekből, az elemekből, egy ismeretlen kéz életet formál. Ezért olyan hevenyészett, „szerkezetlen” a Kalevala szerkezete: néhány mellérendelt, egymásra aggatott képcsoporttal dolgozik. Ahogy a zizegő szalmát a földre hintik le... (Mennyire ellentétje az indogermán Odysseia és Ilias!) S ha valóságos is lehetett – mint ahogy a finn Kalevala-tudósok állítani igyekeznek – a történeti alap: – ezeket a szubsztanciákat, ezeket a kalevalai testeket – Vejnemöjnt, Ilmarinent, Lemminkejnt – már rég átverte az északi erdők tenyészeté. Még kardot rántanak egymásra, szemük még fenyegetve villog, de már idegük a növényeké.

S épp ez a növényi: ez oly végtelenül megnyugató a Kalevalában. Ha itt borzongani kezdünk, nemsokáig tart. Még a legborzalmasabb jeleneteket is feloldja és kiegyenlíti a Kalevala természetlátásának mély egészsége.

9. Lemminkejnen halála és feltámadása (Mágikus pillanat)

Pedig szegény Lemminkejnen alaposan megjárja! Sikerül ugyan elfognia, megkötöznie Hísz szarvasát – nem egészen az ő érdeme! – az utolsó nagy próbába belebukik: utoljára az *Alvilág*, *Tuonela*, fekete hattyúját kellett volna elfognia... Vállalkozott rá a híres csalfa Messzikedvű... Még a feleségére se gondolt most ő, akit otthagytott messze Suomiban... Csak az égbolt tetején szivárványként lebegő pohjolai tündérleány járt az eszében. Istenem, mily csodálatos ő ott az égbolton: fent tündököl, és szövi szövőszékén a szép színeket... De alig hajol le Lemminkejnen Tuoni fekete tavába, a Halál fekete örvényébe, – Tuoni gonosz fia tüstént lerántja a vízbe és kardjával szétdarabolja...

Egy kép van előttünk. A finnek nemrég elhunyt nagyszerű fejtője, Axeli Gallén-Kallela alkotása, a világhírű Kalevala-képsorozatból.

Háttér: végtelenbe nyúló fekete tó. A tavon egy távolodó fehér hattyú. A partot idomtalan, vastag, varangyos békához hasonló kavicsok szegélyezik, délnyugatról északkelet felé átlóra bontva a festményt. A kavics-átlón innen, az előtérben, a titokzatos tó partján, hosszan elnyúlt férfitetem. Egy öreg asszony támaszkodik a tetemre, révült tekintetét a magasba irányozva. Az öreg asszony lábainál európai szem számára értelmetlen tárgyak: négylevelű lóhere-motívumokból készült gyertyatartócskák, ide-oda szórva, felborult és merőleges helyzetben: félig lángok, félig virágok, köztük csontdarabok, koponyamaradványok... Varázs-szerek...

„Lemminkejnen anyja”: ez van alányomtatva az illusztrációnak.

A tetem tündöklően fehér, a fehérsége szinte ijesztő. Aki olvasta a Kalevalát – különösen a Lemminkejnen-runókat, amikről az imént beszéltünk, – meglepetve ismer rá a szövegre, amely itt képpé változott. Képpé lett, de mégsem pusztán „illusztrációvá”. Önálló lett, szuverén, mint maga a mű.

Mit csinál Lemminkejnen anyja a fehér tetemmel? Hogy került ide a tetem? Homloka fehér lepelbe van rejtve, csak kígyószerű bajsza és szakálla s hosszú haja gyűrűzik ki a lepel alól, – bal karja ökölbe szorítva a levegőbe mered...

Maga Lemminkejnen ez... Így ért véget a sok híres kaland, Tuoni fekete tavában... De hogy került ide, hiszen, – mint mondtuk – a Halál fia kardjával szétdarabolta. Ez a tetem pedig egész...

Igen, szétdarabolták Lemminkejnent. De az anyai szeretet hatalma határtalan. Mérföldekről megérezte a nagy veszélyt s rohant szeretett fia megmentésére:

*Fölfogja ruhája szélit,
Kézzel köntöse szegélyit,
Megyen futva messzi útra,
Mindig futva, messzébb jutva.
Mentin a dombok megdöndülnek,
Síkok kelnek, ormok dülnek,
Felső földek lelapulnak,
Alsó földek domborulnak.*

(XV. 48.)

Az anya földöntúli gereblyét szerez, lenyúl vele az Alvilágba, s a Halál feneketlen vizében összekotorja a véres húscsapatokat.

Már egészzé forrt a tetem, de még hiányzik a szív indító lökötése. Az élet dobbanásai még nem érkeztek meg.

Lemminkejnen anyja bal tenyerét fia széles mellkasára illeszti, jobb tenyerével pedig a túlvilági strand apró kavics-flaszterére támaszkodik – itt minden: kavics és víz –, s szemét magasba függesztve várja a sorsdöntő pillanatot.

10. A bujdosó „Vasacska” eredete (A Kalevala alkímiája)

Többféle sorsdöntő pillanata van a Kalevalának. Ez volt a nagy mágikus pillanat. A Kalevalának van egy szervezetbe hatoló sejtelme, jól sejti az állati és emberi szervezetek titkát, olykor szinte anatómiai módon lát és gondolkodik. Az elemek felbontásának és átalakításának lehetősége már felvillan a Kalevalában, az a középkori alkímista kultúrlehetőség, amelyet a későbbi európai civilizáció tudománya, részben, valósággá változtat.

Mily fantasztikus és lényegében mily igaz a Vas, a „Vasacska” születésének története. Miért van erre szükség?

Vejnemöjnen, akit szintén Észak felé hajt a Szerelem – a pohjolai Tündérleányt akarja ő is feleségül venni, versenyezve Ilmarinen kováccsal, ezzel a finn Vulkánusszal, – Vejnemöjnen, mondom, csónakkészítés közben fejszével belevág a lábába... Folyik, folyik a temérdek vér... Nem akar sehogy sem elállni. A jósek kimondják a nagy szentenciát:

„A vas okozta a sebet!”

Tehát – így okozódik a Kalevala – meg kell találni a vas eredetét. Rá kell olvasnod az eredetet a dolgokra – s meghódítottad a dolgokat.

A dolgok lényege azonban – erre tanít bennünket a Kalevala: az Ige. Az Ige a legnagyobb valóság. Találd meg a tárgyak eredet-igéit, olvasd rá a tárgyakra, s meghódítottad az – egész világot.

Így múlik csak el Vejnemöjnen vérzése. Mily fantasztikus a Vas, a „Vasacska” születése! (A Kalevala gyöngéden így becézi a Vasat is.) Tündérek tejéből származik a Vas... Piros és fekete tej fröccsen ki a világra... S a Vas bujdosik, bujdosik hegyeken át, földeken át...

11. Kiált a kakukk a tölgyfán!

(Természeti pillanat)

A Kalevalának mágikus pillanatával szorosan összefügg a *természeti pillanat*. Itt kiegyenlítődik, megszelídül a mágia borzongása.

Mert mi a Kalevala lényege?

A természet nehéz közegéből fakadó egyszerű tömör szépség. A Kalevala hősei egytől-egyig izmos karú, nehéz kezű emberek – s mégse tartoznak a tömeghez.

A Kalevala legfőbb hőse, az ember első fantomja, aki egyidős a világgal, a komoly, öreg Vejnemöjnen, – parlagot tör, földet művel, hajót épít, erdőt irt, de egyúttal a zenét is műveli, a zenének is ő az ősatya. A föld és a tenger és a zene nála egy. Ő találja fel a hárfát, az első kanelét.

Honnan találja fel? A tengerből! Egy csuda-csuka csontjából készíti el. Ez a hárfa a Kalevala küzdelmeiben elpusztul, – a tenger visszanyeli. Új hárfára van szükség, mert a világ nem élhet zene nélkül. Honnan veszi Vejnemöjnen a másik hárfát? A fákból!

De nem erőszakkal veszi el, – a Kalevalában a fák önként ajánlkoznak fel a zenére. A finn embernek a természethez való viszonyát ez a jelenet, a költemény negyvennegyedik éneke, meghatóan tükrözi. A nyírfa és a tölgyfa szembekerül az ezeréves „komoly, öreg” dalnokkal, a fa lelke az ember lelkével.

Már kész a nyírfából a hárfa hasa, az „örök öröm öble”, – most a hárfa húr fogóira, a szegekre volna szüksége Vejnemöjnennek. De honnan vegye?

Nőtt egy tölgy a falkatéren,
 Szép egy szál a sűrűszélen,
 Tölgyfának telepe ága,
 Minden ágon almácskája,
 Almáján arany karika,
 Karikán arany kakukja.
 Kezd kiáltani kakukja,
 Öt-hatféle nyelven fújja,
 Szájából arany özönlik,
 Ezüstnek folyója ömlik
 Aranyos halom hegyibe,,
 Ezüst dombnak tetejibe;
 Ott a hárfa hűrfogói,
 Fodorhabnak fordítói.

(44:183 stb.)

Milyen csokálatos természeti harmónia! Aki nem képes a kakukk szájából kiömlő aranyat és ezüstöt saját lelke kincsévé tenni, – az olyan számára a *Kalevala erdei ajtaja* örökre zárva marad. Inkább ne is kopogtasson rajta.

12. Szampó, a csodálatos malom (A Nap és a Hold egy jegenyén)

Mennyi mindent szeretnénk még a Kalevalából bemutatni. De már így is túlmentünk a köteles mértéken. Pedig ott vár bennünket a *csodálatos Malom, a Szampó*, amely pénzt, búzát, életet ont azokra a boldogokra, akik őt birtokolják. Ki csinálja a Szampót? Ilmari kovács. Ő is a pohjolai hajadonért kél versenyre. S neki lesz szerencséje, ő kapja meg a leányt. De nem sokáig gyönyörködik benne. Hiába csinálja meg a Csodamalmot a leányért váltságul, hiába hagyja ott Pohjolában Suomi lényegét, a Malmot, – nemsokára meghal a pohjolai menyecske. Tragikus véget ér: széttépik a vadállatok, – a Kalevala egyik szerencsétlen, lázadó alakja, Kullervo bosszújaként.

S most csak futólag említjük már meg, hogy miután megszakad a kapcsolat – a pohjolai szépasszony halálával – Pohjola és Suomi között, ismét megindul a régi küzdelem. A fegyverszünetnek vége!

Nosza, kiadják a jelszót: Vissza kell szerezni a Csodamalmot, a Szampót, a „tarkatetőst”!

Mennyi új küzdelem indul meg... S „Észak gyérfogú banyája” mennyi új leleményt eszel ki, hogy Suomit, Kalevahont, Kalevalát elárassza gonoszságával! Éhséget, kórt, medvét, farkast bocsát Kalev földjére... De Vejnemöjnenék minden csapást visszavernek.

Louhi, a pohjolai „gyérfogú banya”, utoljára a Napot és Holdat is ellopja. Egy jegenyefa csúcsán sütkérezik mindkettő.

Hogyan? – kérdi valaki meglepődve. – A Nap és Hold hogyan tud megtelepedni egy jegenyén?

Ez a – Kalevala!

A Kaleva-honra rátörő medvét megölik. Vejnemöjnen a jól sikerült medvetor után éppen hegedül, s a zenét meghallják az égitestek is. Itt a távolságok oly testvéri-közel vannak egymáshoz...

*Hatol hangja hold lakáig,
Kedve a napnak ablakáig,
Házából a hold kiszálla,
Hág egy nyírfa hajlatára,*

*Várából a nap elékel,
Egy jegenyecsúcsra lépdél,
Hárfahangot hallania,
Víg örömet vallania...*

(47:5–12.)

Íme, ilyen a Kalevala Napja és Holdja, ilyen miniatűr kis napocska és holdacska. De vigyázzunk, mert már megismerhetjük a kalevalai varázslatot! A napocskának egyetlen égből kipattanó szikrája, a bölcsőben ringó csecsemő-Napnak még a csírája is, a „sziporka” – ne kutassuk, miért! – lent a földön szörnyű bajt okozhat.

Az égi szikrát, a sziporkát, a Nap tóba zuhanó csíráját, amelytől a tó csaknem meggyullad, csaknem fenékgig forr, – elnyeli egy kék szemling, a szemlinget egy halvány lazac, a lazacot egy szürke csuka. De a csukát égeti bent a szikra, s kínjában össze-vissza úszkál a tágas tengerben. A csukát végre Vejnemöjnen fogja ki, aki már régóta vadászik a szikrára. A csuka felvágása, egyik hálnak a másik halból való kifejtése s végül rábukkanás a sziporkára: valósággal „lényeg-hierarchia”, mint maga az egész Kalevala. (Hasonlót olvastam más népmesékben is, de nem volt a jelentésnek ilyen távolra mutató, végső kizengése.)

*Sima szemling szétszeltivel
Ím a kékszín pamacsra lel
Szemling béle szurdokában,
A harmadik hajlatában.*

*Kifejti a kék pamacsot,
A kékszín pamacsból ottan
A piros pamacs kipottyán;
Bontja fel piros pamacsát,
A piros pamacsban ottan
A túzshiporkára bukkan,
Amely jött volt az egekből,
Aláhullt a fellegekből,*

A Kalevala-küzdelmeknek tetőfokát a nagynak és kicsinek ez a cserélgetése teszi felejthetetlenné, ez a gyermeki, mély perspektíva váltás, ez a mikro- és makrokozmosz arány-játék.

13. Marjatta eszik az áfonyából... (Evangéliumi pillanat)

Az utolsó énekben az arányjáték még egyszer megismétlődik. A Nap és a Hold azonban előbb visszakerül börtönéből a menny boltjára. Louhi gonosz varázsa megtörik. Győz Vejnöhön Pohjola felett.

A világ megy a maga kiszabott útján, s egyszer csak kizökken a kerékvágásból. Rendkívüli esemény támad...

Ragadjunk ki még a Kalevalából egy harmadik pillanatot is, mely az előző két pillanatot betetőzi.

Két óriási könyv indul útnak az idők homályában. Az egyik a sarki északról, a másik az indiai délről. Hajtja őket az évszázadok árama, áttörnek hegyeken, és úsznak tengereken. Két végzetes könyv, az emberiségnek két ellentétes látomása. Az egyikben hősök tombolnak, óriások dübörögnek, sárkányok okádják mérges gőzüket. A szerelem nyomában itt véres halál nyargal, s a csók leheletét sír harmatja váltja fel. A vérnek és fagynak, az engesztelhetetlen vak bosszúnak könyve ez, a világtalan Sors kódexe, az ősgermánok komor Bibliája, az Edda, amelyben az Istennek is el kell buknia.

A másik könyv a Genezáreti-tó partjáról indul, az Olajfák Hegyének árnyékából, a hellén szigetekről. Hozza magával a rejtelmes Keletet. Hozza a *Hegyi Beszédet*.

Az Ezer-tó országában a karjalai erdőségek végtelen csöndjében a két könyv találkozik. Alámerülnek mindketten az avarba, átüt rajtuk a fű, a fák beléjük eresztik gyökereiket, a két könyv megbékül egymással, az első hozzászelídül a másodikhoz, az Edda az Evangéliumhoz, a két könyv egy lesz, s íme, már hívogatnak is mint két egy-testvér a tájon át... *Marjatta lépdél ott, csillogó szoknyájában, a szépséges finn Boldog Margit, akinek klastroma az égerfás irtás, kápolnacsengője pedig az ezüst kakukkszó... Ott őrzi a dombon báránykait, tiszta szívvel, a bűnnek még az árnyékától is távol. S egyszercsak egy piros áfonyát szakít le, de ebben az áfonyácskában a Szent Lélek lakik...*

Mária szeplőtlen fogantatása játszódik most le előttünk, a finn táj szuverénítésába foglalva. A Mária-misztérium egészséges, teljes égi-földi látványa.

Marjattát mindenki megtagadja gyermeke születésekor: apja, anyja, ismerősei... Csak egy jámbor kis csikó („csitkó”)

lehel rá melegeket, kint az irtásföldön, egy lóhidasban, a fenyveserdőn. S Marjatta áfonyából termett gyermeke lesz Vejnemöjnen helyett Karjala királya. Ő lesz az új hit fejedelme.

Ez a Kalevala harmadik nagy pillanata, az evangéliumi pillanat. Megérdemelné, hogy az Evangélium mellett olvassák. Kiegészíti, fenyőillattal, paraszti erővel és északi jó ízekkel árasztja el a déli Evangéliumot.

14. Búcsúzik a Kalevala (Vejnemöjnen távozása)

S a Kalevala végső pillanata?

Mily szép Vejnemöjnen távozása! S hogy tud búcsúzni a Kalevala! A „kicsi” és „nagy” játékos távlat-cseréinek vége. A világ – a tenger, az erdő, a Nap és a csillagos ég – ismét egy kicsi pontba zsugorodott össze. A karjalai dalnokok összecsomagolják dalládikójukat, gombolyagba kötik kótájukat, s visszadugják a „csűr héjába”, – a „csontkamara mögé” – le a *szervezetbe*. Mert mindössze csak ennyi volt a híres mutatóvány, se több, se kevesebb: egy falevélbe volt belecsavarva az egész Természet, az egész kalevalai história. (Ez a „falevél”, ez a „kicsi” pont azonban a finn – *minőség*, s továbbra is igényt tart a benne alvó világra. Így lesz a Kalevala, holott nem is ez volt a szándéka, de éppen azért, mert nem erőltette a szándékát – a sors jutalmából, s annak, aki tud olvasni belőle –: a „kis” Suomi nagy magyarázata.)

*Ne bánjátok, jámbor népek,
Rossz néven ne is vegyétek,
Gyermekül a dalt ha gyengén,
Kicsinyül ha fúvom ferdén!
Nem tanultam én ezt mástól,
Nem jártam tudósok telkén...*

*Ámde mégis, mindhiába,
Csapát törtem új danákra,
Csapát törtem, gallyat szeltem...*

*Innen megy az út ezentúl,
Az új ösvény innen indul
Dicsőbb dalok szerzőinek,
Különb ének költőinek
A törekvő zsenge népben,
A növekvő nemzedékben.*

Ezzel a különös, bohókás és mélabús szerénységgel, ezzel a *nemzedékajtó* alázattal: ezzel indult a Kalevala. S ezzel is búcsúzik, ezzel a bocsánatkérő tilinkós alázattal: szinte bocsána-

tot kér, hogy él... S azért nyer meg mindent, mert vállalja a Semmit.

15. A Kalevala csúcs-pillanata (Az Igéé az utolsó szó)

„A Kalevala és a magyar ifjúság”: ez volt elmélkedésünk rejtett célja. Van-e a két fogalom közt összefüggés? Van! A Kalevala a népek ifjúságának éposza. A végtelen, agg idón át – elsősorban az ifjúsághoz szól. A magyar ifjúságnak magáévá kell hát tennie a Kalevala sorsdöntő pillanatait.

A Kalevala csúcs-pillanata, amelyről az egész Kalevalát át lehet tekinteni: a világ válságaiban az Igéé az utolsó szó. Nem szabad itt holmi petyhüdt „pacifizmusra” gondolni! A Kalevala hősei elszántan harcolnak fegyverrel is, – ha kell. De a szó sámáni, máguszi hatalma dönt el végül mindent, ez győz a vak fegyverek felett. Az emberiség ifjúságának, az Édenkertnek egy északra tévedt sugára. Valódi kultúr-gondolat.

A magyar ifjúságnak erről a kalevalai csúcs-pillanatról kell állandóan figyelnie. A Kalevala pillanata a kultúra pillanata, szemben a civilizáció pillanatával. Végzetes lenne, ha ezt a két pillanatot a magyar ifjúság összecserélné. A kultúra az *osztatlan* emberi szellemnek, az észnek és a jóságnak, ősforrása, mely szüntelen megújulásra készlet. A civilizáció a kultúra gépezete, melyet csak a kultúra igazol. Önmagában merev, kegyetlen, mint a gép. Géppé teszi magát az embert is, kettészakítja az észet és a szívet, mindkettőt külön rabszolgaként működteti, – végül összerombolja önmagát, mint az elszabadult gép.

A Kalevalát a karjalai erdőkben jegyezték fel, írni és olvasni nem tudó emberek ajkáról. A kultúrák déloszi kincsét, „Isten pénzét”, néha a legegyszerűbb kunyhóba rejti a Gondviselés.

Ebből a magyar ifjúságra egy nagy szociális feladat hárul: legyen a százesztendőös finn példa rájuk nézve a Kalevalán át ösztönző. Ennek a szociális feladatnak a felelősségével olvassák a Kalevalát. Vissza kell adni a tömegeknek azt, amit az Isten valamikor nekik ajándékozott, de a Történelem eddai hatalmai, Louhi rontó igéi elvettek tőlük: vissza kell adni a tömegeknek a kalevalai minőséget.

II.

Bolyongás a Kalevala birodalmában

1. A Kalevala magyar kapuja

(A csodaszarvas nyomában)

Idáig Karjala felől közelítettük meg a Kalevalát. De van-e magyar bejárata? Egy élményt adok elő magyar olvasóimnak. Hátha így is eljutnak – Pohjolába?

Kis gimnázista éveimre gondolok vissza, amikor a Déri Múzeum jövődő talpai helyén Arany Jánoshoz jártam önképzőkörbe: a fűvészkertben sétálva egy verset szavalgattam, a csodaszarvasról szóló regét. Lecke gyanánt ismerkedtem meg ezzel a verssel, idestova lesz már harminc esztendeje is annak. S ma is örömmel szavalom, pedig fiatal magyar tanáromat azóta már rég felőrölte a hősök temetőjében az örök homok.

Olvasókönyvünkben kép is mutatta a Hunor és Magyar leventéi elől menekülő szarvasgímet. Finom, művészi tusrajz, csupa benső, meghitt részlet... S mégis, valahogy nem elégített ki a Csodaszarvas ábrázolása. Éreztem – s most már harminc év távolságából világosan látom –, hogy szakadék tátong a művész rajza és Arany János látomása között.

Ezt a látomást valahol egy másik, másfajta illusztrációban utol kellene érni, hogy ne csak egy csinos, szabályos szarvas körvonalat szemléljünk, hanem azt is, hogy ez a szarvas valóban csoda, – látni kellene a csoda keletkezését... Ezt éreztem, ilyesféle nyugtalanságot.

Elővettem hát Arany János forrását, a Magyar Krónikát:

„Történt pedig egy alkalommal, hogy vadászni mentek. A pusztában egy gímszarvas bukkant fel előttük s a mint menekült, a maotisi ingoványba úzték. Ott azután végképen eltűnt előttük, úgyhogy hosszabb keresés után sem bírtak ráakadni. Végre is, mikor az ingoványt keresztül-kasul barangolták, úgy találták, hogy alkalmas nyájak táplálására...”

(Császár Mihály ford. Magyar Könyvtár, 610. sz.)

Így ecseteli a régi dolgokat a Győzhetetlen és Hatalmas III. László úrnak, Magyarország Legdicsőségesebb Királyának hű papja, Kézai Simon mester.

Ez valóban krónika. Kézai nem tud mit kezdeni a csodával. Annyira a csodára épít – képzeletében például a híres bábéli tornyot egészen a Hold köréig emelve –, hogy sokszor már hétköznapivá válik számára egy másik csoda. Így a gímszarvas nála csak egyszerű szarvas, amely fut és elmenekül. Közben rávezeti őseinket akaratlanul, csak úgy véletlenül egy idegen vidékre. Itt a csoda racionalizálva van.

Arany János helyreállítja az árpádkori krónika csoda-következetességét, egy határozott lendülettel meghosszabbítja, végig-

rántja a középkori transzcendens vonalat. Őnála már a gímszarvas egy csodálatos új távlatában és varázslatában fut. A nagyszalontai Mester az alföldi tájak borongását, hajnalfényét és alkonytüzeit vetíti rá a Kézai-féle csodaadaléokra:

*Már a nap is lemenőben
Tüzet rakott a felhőben;
Ők a szarvast egyre úzik, –
Alkonyatkor ím eltűnik.*

De hová tűnik el Arany János csodaszarvasa?

*Vadont s a Dont ők felverik
A Meóti kis tengerig:
Süppedékes mély tavaknak
Szigetére ők behatnak.*

*Ott a szarvas, mint a pára,
– Köd előtte, köd utána –
Míg az ember széjjelnézne:
Szemök elől elenyésze.*

Milyen szemléletes Arany Jánosnál a hun-magyar daliák futkosása a köddé vált szarvas körül, a köd körül, az állati testtől üres levegő örvénye körül!

*Minden zugot megüldöznek,
Minden bokrot átaldöfnék;
Gyík ha rezzen, fajt ha rebben,
De a gímvad nincs ezekben...*

De hová tűnt el hát Arany János csodaszarvasa?

Visszafutott oda, ahonnan jött az északi finn-ugor mitológiába, a karjalai erdők közt bujdosó és az Északi tenger partjain ácsorgó Kalevalába. Hunor és Magyar vitézei hiába üldözték tovább a csodaszarvast, mert elnyelte azt az ismeretlen Kalevala...

De akadhat még más bejárat is Magyarországon a Kalevalához. Íme.

2. Kalevala-kapu Hajdúhadház határában (Beszélgetés egy szőlőmunkással a dűlőn)

Egy májusvégi nap szőlőskertünkben bandukoltam. Az idő gyönyörű volt, mint amilyenről a költők már Homéros óta énekelnek. Hadház felé vezetett az út, ott jártam valahol Debrecen és Hajdúhadház között. S a lábnyomokra gondoltam, az eltűnt nyomokra: Csokonai elveszett lábnyomaira. Igen, ő is erre

járhatott valamikor, köhécselve, százharmincnyolc évvel ezelőtt, a boldogtalan, beteg dr. Földi János hadházi lakához. Egy szőlőmunkást pillantottam meg a dűlőn. Éppen akkor tette le permetezőjét. Szóba elegyedtem vele. Feltűnt az egyszerű napszámos nyugalma. Szeme szlávosan kék volt, haja szőkés barna, barázdás homlokán gyöngyözött a verejték, de lényéből csak úgy áradt a nyugalom.

A magyar alkotások sorsán tünődtem, a „magyar Messiások” „sós könnyei” ejtettek gondolkozóba, a doktor Földi Jánosok és Csokonai Vitéz Mihályok kettétört pályái, Debrecen és Hajdúhadház között. Egy spengleri hangulattal küzdöttem magamban, a kultúrák és civilizációk hiábavalóságának dilemmájával, amelyből oly nehéz menekülni. De annak az egyszerű napszámosnak a látványa hirtelen kiegyenlítette kultúremlékemet, a civilizációs terhelésnek mélabúját. Pedig szegény volt az istenadta, ágról szakadt, szegényebb, mint a templom egere... Csak rá kellett nézni...

A gyümölcsfák közt egyszer csak megszólalt a kakukk. A hang közeledett-távolodott. A személytelen természet mintha hirtelen személyessé változott volna át. Mi volt ez? A természeti hang varázslata? Vagy a hozzá fűződő emberi képzelet?

– Mikor szólal meg itt először a kakukk? – így kezdtem faggatni a földművest. A nehézkes, civilizálatlan test egyszerre csak költői képeket, poétai vallomásokat vetített ki magából. Pedig kiderült utólag, hogy alig tud írni-olvasni. De tudtam én! Gyorsírással kaptam le a beszédet, én, a civilizáció gyermeke. Íme szóról szóra:

– A kakukk az árpáról issza a harmatot. Akkor szólal meg: májusban... Csak az árpáról issza a harmatot. Addig nem szólal meg, amíg az árpáról harmatot nem iszik... Ki hallotta volna még a kakukkmadár szavát, amíg az árpa ki nem nőtt?

Csodálkozva hallgattam ezt az ízes vallomást. Mennyi gyöngédség a megfigyelésben! Egész nap fát vág, permetezőt pumpál, kapál, kaszál, vizet hord, keze reszketős, vastag, kérges... És mégis milyen gyöngéd! Most, ahogy a kakukkról beszél, munkáját néhány percre félbeszakítva, a munkás arc, a gondterhelt tekintet, a kiszolgált tűzharcos mögött megjelenik az örök ifjúság, a kíváncsi gyermek... Most van az élete célnál...

Meghatott engemet a kakukkszónak a májusi harmatos árpával való összehangolása. Éppen az volt a szép, hogy ő nem akart abban a pillanatban költő lenni és mégis költő volt.

– Hát hogy lehetne annyi sok harmat az árpán, hogy elég legyen egy harmatos kalász a kakukknak? Nagy madár az! – így faggattam tovább.

– Olyan ez kérem, mintha egy seprút sűrűn meglocsolnánk, belemártanánk a vízbe... Hát az a madárféle arrul iszik mind... Vastagon van hajnalonta az árpán a harmat... Azok a vadmadarak mind a harmatrul isznak azok...

Íme egy kalevalai villanás az Alföld kellős közepén! Megnyílt előttünk a Kalevala. Aki így tud gyönyörködni a természetben, így

tudja a természetet szemlélni, mint az az egyszerű hadházi földműves, az olyan számára megnyílt az út a Kalevala felé.

3. A Kalevala erdei labirintusa (Kártyalapok)

A Kalevalába Magyarország felől is be lehet jutni. De mit csinálunk bent ebben a rejtelmes birodalomban? Hogy tájékozódunk az egymásra torlódott levelek közt, az ősi avarban?

Minden alkotást ki lehet csapni az asztalra, mint egy pakli kártyát. Az esztétikai ítélethez a „normák gyémántrendszere” kell, hirdeti a magas esztétika. „E nélkül a kritika kuruzslás...” Igen ám, de a „normák” nem lebegnek a felhők fölött, a normák szét vannak szórva a füvekben, a földben, a madarakban és az emberi agyakban. Az ítélet igenis kuruzslás! A művet ki kell csapni az asztalra, mint egy pakli kártyát, és szét kell teregetni ütőlapjait, hogy megláthassuk a *keverését*.

A Kalevala egymásra torlódott ősi leveleit, erdei „kártyalapjait” nagyjában a következő erők keverték össze: egy népvándorlás előtti finn-ugor sámán-erő, egy népvándorlás alatti finn-germán viking-erő, egy középkori római katolikus mágikus erő, az északi tájak „Knut Hamsun-i” formáló ereje, a finn falvak hétköznapi és lakodalmas élete, s Lönnroton át egy pietista evangélikus, herderiánus folklór-erő.

Ezek az erők, mint látjuk, különböző forrásokból – különböző időkből, tájakból és történeti személyekből – táplálkoznak. Húzzunk Észtországtól – a kiváló finn folklórtudós, Kaarle Krohn nyomán – Ingermanlandon át, a Ladoga-tó partjai mellett elhaladva, Finn-Karjalán, azután oloneci és archangelszki Karjalán keresztül szinte fel egész a Jeges-tengerig egy lendülő vonalat: ez az irány a kalevalai runók folyammedre, itt hömpölyögtek századokon át a Kalevala-dalok, északnak fel, délnek le. S ami a legmeglepőbb: vonalak vezetnek Archángelszktől nyugatnak, Nyugat- és Délnyugat-Finnország, az őshaza felé, mint ahol a karjalai runók keletkeztek. (Ez a kérdés külön tanulmányt igényelne, szinte száz éve foglalkoztatja már a finn tudományt.)

A Kalevala lönnroti formájában ezek a különböző forrású elemek torlódnak és tündökölnek, sokszor egymás fényét fokozva, sokszor azonban lerontva.

Olvassuk csak a XI. runót:

Ahtiról is illik szólnunk,
A dévaj firől dalolnunk.
Szárbeli fi, Ahti gyerek,
Léha fia Lemmikkinek
Nevelődött neves házban,
Édesanyja oltalmában,
Széles öböl legvégében...

Mintha Arany János ritmusát hallanók:

*Száll a madár ágról-ágra,
Száll az ének szájrul-szájra...*

Idáig nincs baj. De olvassuk csak tovább a finn szöveget:

*Hal módjára Kauko zsendült,
Sügérmódra Ahti serdült,
Ember lett a legjavábul...*

Mi ez? Kauko és Ahti... – Hát kik szerepelnek itt volta-képp? A személyek mibenléte megzavar, túl a csengés idegen-szerűségén. A vers eleje Ahtit említi, Lemmikki léha fiát. A kilencedik sor pedig Kaukoról szól, s utána a tizedik ismét Ahtiről, de olyan furcsa az Ahti-sor rácsapása, mintha egy távozó pajtás után a másik cimbora tréfásan kihajítaná az ablakon a sapkáját... A Kauko-szó egy népszerűsítő kiadásban csillagozva van, a lap alján a jegyzet: „*Ahti és Kauko régi finn férfinevek.*” Ez a jegyzet még jobban megzavar. Tehát itt most két férfiszemély szerepel... *Ahti* az egyik, de *Kauko* – mintha az égből pottyanna...

Olvassuk tovább, hátha kiderül a végén *Ahti és Kauko* egymásba gubancolódása:

*Hal módjára Kauko zsendült,
Sügérmódra Ahti serdült,
Ember lett a legjavábul,
Olyan piros, majd kicsattan,
Tekintetes a személye,
Mindenkép nyomós a latban;
Csak egy kis baj történt véle.
Erkölcének egy bibéje:
Asszonyokkal mulat váltig.
Minden éjjel éjszakázik...*

Milyen különös, szinte vicces, mókás, hetyke ugrálású és villogású sorocskák! Azután valami leánykáról lesz szó, *Külliről*: világhíres szépség, akinek a kezét megkéri a fia számára a Nap, a Hold, a Csillag. De a lányka mindegyiknek kosarat ad. Azután Észtországból jön vőlegény, azután Ingridből, de ezeknek is kosár jut. Milyen érdekes, majdnem különöz ízü nevek:

*Küllli, szárbeli leányka,
Szári lányka, Szár virága,
Nevelődött neves házban,
Fejledezett nagy pompában.
Ülve atyja szállásain,
Felsőpadka hajlásain.*

*Szépen felnő, elhíresül,
Kérők jönnek nagymesszirül
A leány híres lakába,
Világ szépe udvarába...*

Küllli minden kérőnek kosarat ad. Erre így megy tovább az ének:

*Az a léha Lemminkejnen,
A szépséges Messzikedvű
Mefogadta: maga mégyen
És megkéri Szár virágát,
Ezt a ritka-szép menyasszonyt,
A világszép fürtösfejűt...*

De hová lett Ahti és Kauko? A lapalji jegyzet mered ránk: „Ahti és Kauko régi finn férfinevek.” S Lemminkejnen? Lemminkejnen szintén az égből pottyant le a XI. runóba? S miért „szépséges Messzikedvű”? Van valami népmeseörvény ezekben a tipp-topp táncú, rím és rímtelenség közt lebegő versikékben: a felsorolások refrénszerűsége, a vissza-visszakanyargások ívei, pl. a megkéréseknél:

*Fiának a Nap megkérte,
Biz ő nem megy Napföldjére,
Hogy a nappal sütve járjon
Munkájára minden nyáron.*

*Fiának a Hold is kérte,
Biz ő nem megy Holdföldjére,
Hogy a holddal fényeskedjen,
Ég tájékin ténferegjen.*

*Fiának a Csillag kérte,
Biz ő nem megy Csillag-rétre,
Hogy éjente pislákoljon
Téliidótt az égi bolton.*

De Lemminkejnen bekukkantását bajos így a szövegből, Toldi Miklós-észjárással megmagyarázni. Ahti-Kauko-Lemminkejnen. Kik ezek? Mik ezek? Hát melyik kéri meg voltaképp a „szárbeli” leánykát? Ahti Kauko apja? Vagy fordítva? Vagy Lemminkejnen Ahtinak rokona, bátyja, barátja? Vagy mind a hárman együttesen kéri meg a „világszép fürtösfejű” kezét?

A Kalevala-kutatás nemzedék-munkája útbaigazít.

Ahti-Kauko-Lemminkejnen: ez a névhármasság a Kalevala folklór-pecsétje. Ami eleinte zavart okoz, később a legnagyobb gyönyörűség forrása. A finn nyelvészek, élükön Julius és Kaarle Krohn (apa és fia) kimutatják, hogy Ahti és Kauko és Lemminkejnen három különböző személy, csak a karjalai dalnokok

kombinálókedve, az örök alakítóöszön, keverte őket össze egy elbeszélő ciklus irányában. Sőt még egy negyedik személy is belesodródott és beleolvadt Lemminkejnen három névvel bélelt donjuáni alakjába: *Vetrikka*, ez a kötekedő finn falurossza. Szinte humora a runo-alkimiának, mint békülnek meg egy névben az eredetileg ellenséges elemek: pl: *Vetrikka* (*Vedrik*, *Veitikka*, *Veträ*, *Vierikkä*, *Viitikka* stb.) összevész Kalervo lakomáján *Kaukamoinen* (=Kauko), s *Kaukamoinen* megöli a cimborát. De úgy látszik, a nevét is megölte *Vetrikkának*, mert a karjalaiak még emlegetik, de *Lönnrot* végleg beolvasztja *Ahti-Kaukoba*, s ezt a kettőt *Lemminkejnen*be.

A *Kalevalának* ez a runo-variáns-lengése egyik legfeltűnőbb sajátága: ereje és – mint már fentebb említettük – sokszor gyöngéje. *Lönnrot*, – aki ifjúságától fogva magában hordozott egy homérosi álmod, de a finn valóságon át, talajjézzel, lényegpreparátum nélkül, – a lehető legnagyobb teljességre törekedett a karjalai változatok összeállításánál. Ez a teljességre törekvés okozza azonban a *Kalevala* kétségtelen terjengősségét. A magyar irodalomnak szép feladata lehetne – a lírai individu-umok sokszor meddő guerilla-harcai helyett és ellensúlyozására – a *Kalevalának* olyan kiadása, amelyben a variánsok a legősi-ebb mozgásuk irányában helyezkednének el, de amellet megmaradnának *Lönnrot* legszerencsésebb esztétikai megoldásai. *Lönnrot* szempontja ugyanis a teljességin kívül egy kora és saját harmonikus, pietista egyénisége által határolt esztétikai szempont volt, – s aki nem is ismeri *krohn* beavatottsággal a könyvtárnyi *Kalevala*-változatokat, lehetetlen, hogy észre ne vegye a mű jelenlegi alakjában is a különböző runo-rétegek zajlását.

A *Kalevala* hősei nem egészen istenek, nem egészen emberek, viszont nem is ún. félistenek. A finn folklór-tudomány (K. Krohn) szerint ezek a hősök a történelem talajából nőttek ki, s a nyomozás még azokat az elsüllyedt hely- és családneveket is felszínre hozta, amelyek egyeznek az eposz hőseinek neveivel. (Pld. *Masku*-ban, tulajdonképpeni Finnországban, ilyen 1439-ből származó családi név bukkant elő: *Vaeinolaynen*. – Nyugat-Finnország számos helyneve viseli előtagjában a *Kalevan*-elnevezést: *Kalevan-kivikko* stb.)

Van valami meghatározó abban, hogy a finn tudósok bizonyítani igyekeznek a *Kalevala* valóság-alapját, a hősök történelmi jellegét. Bizonygatják – s minden tiszteletet megérdemel a bizonyítás korrektsége, európai emelkedettsége –, hogy az eposz hősei a vikingidők skandináv kis királyaival és főnökeivel állíthatók egy sorba. E szerint *Väinämöinen*, *Ahti*, *Kullervo* mind ilyen északi „király” volt. *Pohjola* mítikus fogalmát is kibontják a regék mágikus kódéból s visszahelyezik *Vuojo*l-á-ba: *Pohjola*=*Vuojo*la, azaz *Gotland*, svéd keleti-tengeri sziget, 58 É 19 K, 3160 négyzetkilométer, 56.000 lakos (a XX. sz.-i statisztika szerint). – A költeményben egyhelyütt Északhon úrasszonya, *Louhi*, 100 és 1000 emberrel személyesen veszi üldözőbe *Väinämöinent* és társait. „Egy 100 evezőszeges hadihajót lapp viszo-

nyok között nem lehetne elképzelni." Pohjola „gyérfogú banyája” tehát a skandináv *storrada*, s mivel máshelyt „vastagorrúnak” mondja a költemény, ez ellenkezik a lapp asszonyok pisze orrával. Csak harcias skandináv nő lehetett...

A finn hősök karaktere tehát a kereszténység előtti időkbe utal vissza: *Ahti* esküt tesz hitestársának, hogy nem megy többé háborúba csillogó aranyért, de nem találja otthon helyét. Még a tenger vizét is szívesebben issza a kátrányos evező lapjáról („kátrányos lapát hegyéről”), mint az otthon főzött sört, s a víz partján egyszerűen feljajdul hadi csónakja a pacifista tétlenség miatt.

Azt is bizonyítják, hogyha a többi hősökben esetleg puhább vonások találhatók, azok részben Lönnrot kombinációi és betoldásai által keletkeztek, részben pedig a karjalai népekesek későbbi pótlásai következtében. (FFC, No. 53, 127–129.)

Hasonló módon ellensúlyozzák a tudomány tiszta fényében a Kalevala „sámáninak bélyegzett” szellemét. „Az a sok varázsmondás, amelyet a hősök mondanak, mind későbbi népekesektől való, vagy pedig még nagyobb tömegben maga az összeállító (Lönnrot) illesztette be (=adta a hősök ajkára). A hősi dalok eredeti fogalmazásaiban alkalomszerűen előforduló bűvészetek és csodák egyáltalában nem olyan természetűek, hogy feljogosíthatnának a finn hősi típus abnormitásának (=mértékfölségének) feltevésére.”

A Kalevala, amely a finn tudomány görcsöve alatt szinte elveszíti mítikus jellegét (K. Krohn kétségbevonja egész Északra nézve az ún. természeti mítosz létezését, nem számítva egyszerűbb megszemélyesítő természetmegelevenítésből keletkezett képzeteket és kifejezéseket), mérhetetlenül sokat nyert a változat-kutatások által. Megfosztották a mitikusság „ponyva-álmától”, attól az isten-mechanizmustól, amely már a homérosi eposzokban is úgy zörög. A folklór által megtisztított Kalevalában az a szép, hogy nincs ilyen mítosz-gépezete, hanem inkább – mítosz-lehetősége. A lönnroti formából, nem-folklorista előtt is, rögtön kicsapódik a ráerőszakolt antik- vagy Edda-példa: kinyomják, kitérítik maguk közül – ha figyelmesen olvassuk – a hamis megoldást az ősbib és igazabb változatok kártyalapjai.

A finn folklór-tudomány, hangsúlyozom, nem akarja olyan módon „nemzetivé” felmagasztosítani a Kalevalát, ahogy az a „nemzeti” művek körül némely európai és balkáni államban szokás. *Kaarle Krohn* műve, különösen a bevezető I. kötet, tele van nyelvészeti és történetföldrajzi apparátussal. Valami egészen szokatlan egyetemi szigor árad belőle: szabatosság, hűvöség, puritánság, – s mégis úgy cseng ki a végeredmény, mint egy szép költemény. Íme, egy kultúra, amely szereti önmagát, önmaga jellegét s ez a szeretet nem szorul kendőzésre. Nincs mit rejtegetnie, „szellemtörténeti” vásznakba csavarnia, hanem nyíltan kiállhat a világ pódiumára: leleplezi hibáit, nem akarja a művet mindenáron ezer évvel megvédeni, sőt inkább ifjítja, mert bízik a mű halhatatlanságában. „Mielőtt nem akadnak

egyetlen kereszténységelőtti eredet-runóra, hiányzik a reális alap, hogy az elbeszélő runo-költészetet az elbeszélő mágikusból származtassák... Az elbeszélő mágikus dalok motívumai legnagyobb részben más európai népek legendáihoz és legendaszerű elképzeléseihez csatlakoznak, és magyarázatot nyernek a bibliai alapon burjánzó középkori fantáziából... „(FFC, No. 76, 105–111: *Schlusswort.*) De azért K. Krohn is megengedi, hogy „természetesen nem szabad a történelmi dal (ének) fogalmát úgy felfogni, mintha nem lenne ott elegendő játéktere a képzetnek, s csak úgy alkalmasszerűen iktatták volna be oda a hitképzetek egyes vonásait, amelyek nem lehetnek egy nép magánbirtoka. A történelmi népköltészet is mindenekelőtt költészet.” – Ez még jobban megerősíti bennem a meggyőződést, hogy a Kalevala kártyakeverő erői közt ott bujkál – bár egyelőre fogalmilag meg nem ragadhatóan, folklór-okirat nélkül – egy népvándorlás előtti finnugor sámánérő. Egy nép ritmusa messzemaradt korok „üzeneteit” közvetítheti... S ilyen ritmusok fel-feldobbannak a Kalevalából.

A kalevalai hősök „történelmi jellegét” tehát nem egy megújuló finnországi politikum, a finn nemzeti újjászületés sugallja, hanem tisztán tudományos belátás. (Ha azután az utóbbi eredménye megfelel az előbbinek, annál öröndetesebb, s ennek maga K. Krohn is örönd. FFC, No. 53, 139: „Akkor is költői értéke lenne a Kalevalának, ha mitikus, sámáni vagy tisztán elképzelt népi hagyományokból lenne összeállítva. Sokkal nagyobb nemzeti s egyúttal általános-emberi jelentőséget nyer azáltal, hogy főleg történelmi énekeket tartalmaz, amelyek a finnek heroikus korszakát tükrözik vissza. Lönnrot gondolata a finn hősköltészet »történelmi igazságáról« a nemzeti öntudatnak egyik első megnyilvánulása volt...”)

Egészítsük ki Kaarle Krohnék történelmi jelleg-kutatásait. A Kalevala azért igazán nemzeti, mert nem akar mindenáron nemzeti lenni, hanem szinte laboratóriumi eszközökkel kell kihozni belőle a „nemzetiségi elvet”. Fajszeretete nem tolaodó: a természetén át, az elemek mágiáján keresztül, a vas, tűz, víz alagútjaiban bandukolva, tér vissza önmagához.

Lönnrotnak az a cselekedete, hogy az eposz történelmi személyeit, a személyek „csupas” történelmi (nemzeti) jellegét megtoldotta „sámáni” csodákkal és bűvészetekkel, – ez a szintézis, a normáltípusnak ez az abnormissá kitágítása és felhatványozása: *rendkívüli kifejezési lehetőséget* kölcsönöz a Kalevalának, s Lönnrot alakját messze magasra fölröppenti az egyszerű „összeállítói” rangsorból. Az eposznak különösen második felében sokhelyütt kétségkívül fárasztók és sztereotípek már ezek a „varázslatok”, de az elsődleges részekben a nagy filozófiák legmélyebb hangulatait idézik fel játszi könnyedséggel. A megoldásoknak ez a játékossága, a nagy gondolatoknak ez a labda-verősdije: olvasmányaim egyik sorsdöntő állomása.

4. A runók aránya a Kalevala-tervhez

E tanulmány célja elsősorban az, hogy rámutasson a *Kalevalának* mint egésznek a szépségére: egy Dantéhez méltó, sőt sokszor őt az apparátustalan nagyságban és a természet primer fényében felülmúló, teremtésábrázoló dinamikára, mely a részletszépségeket mozgatja és felhatványozza.

Dante egy sok tekintetben már rafinált, retorikára és pátoszra meglehetősen hajlamos *latin* – tehát már a görögön átpréselt – kultúrbázisból nő ki, s ezt a kultúrbázist újabb kultúráttételekkel a végsőkig fokozza. A Kalevala természetesebb, elsődlegesebb, éppen nem kihasznált bázisába beleesik a délnyugati misztikának és skolasztikának egy északra tévedt késő sugára. A szűz talaj megtermékenyül, a csíra megdagad, óriás lesz a mű, de azért követi eredeti, természetes áramainak mozgásirányát. Kisebbek lesznek áttételei, nagyobbak – lehetőségei.

A nálunk közkeletű Kalevala-ismertetések jobbára így végződnek (így mentetetőknek): „...Mindebből az tűnik ki, hogy a Kalevala csak látszólag egységes s részei nem szervesen, hanem *mozaikszerűen* függnék össze, egymásután következnek, de nem egészítik ki egymást. Szépsége is inkább részleteiben van, mint a költemény egészében.” – „Nem egy mozgalmas életet élő nép szellemi terméke ez az eposz, hanem egy elzárt, magába mélyedő, álmokon merengő kis népnek lelki virága. S ez a virág olyan, mint a jégvirág, mely csodás színeivel, ezüstös ragyogásával...” – „Nem is mondákból lett ez a költemény, hanem mesékből és bűbajos regékből, melyek magukkal ragadnak bennünket, mint a gyermekkor álmai, egy csodás, költői országba, hol a lyra és az epika runóknak nevezett dallamok zsongó hullámaiba ömlik egybe...” (Bán A.: *Egyetemes Irodalomtörténet*, IV. k., 80., 82. old.)

A Kalevalának nincs szüksége ilyen jóakarató „csodás” regei „álomvirág”-narkózisra, ez egyenesen veszte volna. Szerencsére Vikár Béla reális nehezékű fordítása kezd végre közel negyven év után (1909-ben jelent meg először) bennünket ebből a narkózisból felébreszteni. A magyar irodalmi közvélemény azonban még ma is inkább ilyen „csodásan” nemes regei „runó-zsongás” étheri általánosságában látja és tiszteli a finn irodalmat – Kalevalástul.

A Kalevaláról még Kosztolányi is ezt írja szép, harmonikus elrendezésű, jelentős bevezető tanulmányában: „Ágbogas, összeszótt-font mellékcselekmények, lírai betoldások gazdag halmaza ez, tele gyermekteg ellentmondással, lángeszű szeszéllyel, egymásra hányt kincsek tékozló keleti bősége.” (Magyarázatok a Kalevalához, Budapest, 1935. La Fontaine T.)

A Kalevala nem szorul rá ilyen kétesértékű dicséretre. Ez a dicséret inkább visszariasztja a kezdő olvasót a műtől. A Kalevala szinte maga kínálja az arányait, önként nyílik szét alkotó

részeire, bősége legtöbbször felemel, kevesebbszer elcsüggeszt, de „keleti”, ágbogas dzsungelnek nyoma sincs. Erre a „keleti bőségre” mindig reális, földönjáró folklóranyag nehezeke van ráakasztva, s Vikár Béla teljesítményét éppen ezen a földi-földöntúli egyensúlyozáson kell lemérni. Arany Jánosnak legszerencsésebb, legősibb távlatú Rege a csodaszarvasról-kifejezései („epikus csapái”) vannak a Vikár-féle Kalevalában koncentrálna a magyar s különösen a székely népdalkincs eredményeivel. Ha kifogást lehetne emelni a Vikár munkája, mint nyelvi teljesítmény, ellen: a sűrítés archaisztikus és folklorisztikus modorosága, s egy grammnyi népi klasszikus stilizáltság címén emelhetnénk vádat. (A legutolsó vonatkozólag: elvégre mégis csak az Arany-korszak hívta létre – ha közvetve is – a magyar Kalevalafordításokat.) De az egész annyira természetes, és a mögötte rejlő életigény oly egészséges, hogy az eljövendő fordítók Vikár Kalevalájától kitűnő ideg- és nyelvi egyensúly-leckét vehetnek. (Ezt az irreális-reális egyensúlyi helyzetet nélkülözzük sokszor – bármennyi érdem díszítse egyébként – Babits Dantéjában.)

A Kalevala szerkezete szorosán illeszkedik a Kalevala alaphangulatához: egy középkori keresztyén kultúrközösségen keresztülkikáznak a pogány sámán és finn-germán viking-idők villámai, de a természetnek és szellemnek valami Szent Ferenc-ötözete végre mindent kibékítő egyensúlyba hoz. (A Kalevala-arc az Edda-arcnak – holott a két arc közt van rejtett összefüggés – épp az ellentétje.)

A Kalevala keretei nincsenek ráerőszakolva az eseményekre, épp ez a megnyugtató a Kalevala-olvasásnál: szinte fölötte lebegnek és hűséges árnyként követik az eseményeket. Már az előbb párhuzamul iderántottuk Dantét, mély filozófiai hangulatok játszi idézésére gondolva. Dante a skolasztika aristotelési – Szent Tamás-i rendszerébe préseli bele üde csodálkozásait: a Divina Commedia a végső elvek „panoptikuma”. A Hold foltjai, kiderül – Dante egy éneket szentel erre: Paradicsom, II. – nem fizikai sűrülések és ritkulások, hanem az isteni „Formáló Elvek” (Principii Formali) égi látványai. *Mindent látványig vezetni*, látványozni a végső adottságokat, a Titkok tizenharmadik ajtaját szemmel kopogtatni: ez az a törekvés, amelyik – az óriási földrajzi és kifejezési távolságok ellenére – Dantét a Kalevalával összeköti. Ezt a paradox-rokonságot azonban feloldja egy mindkettővel közös alap, amelyből mindketten táplálkoztak: *a mágius középkor*. (L. az előbbi fejezetet!)

A könyv azért könyv, hogy végre ne legyen – könyv. Dante inkább „könyv”, mint a Kalevala. Ez is a „Formáló Elvek” látványosságát hozza, de tervéhez képest módosítva: lazán, mellérendelt üde képekben, mindig a Természet lélegzetét követve, vigyázva (ha ugyan ez nála nevezhető „vigyázatnak”), s hogy egy fűszálról se dörzsölje le *irodalmi áttételekkel* a harmatot.

A Kalevala szemlélete – ezzel fejezi be Kosztolányi – művészetközponi, irodalomközponi. Igaza van s mégis: a Kalevalában az a megnyugtató, hogy alig van benne „iroda-

lom". Éppen azért nem tudott idáig irodalmunkban méltóan érvényesülni, mert itt a szemlélet „irodalomközponti” (Adynak is ilyenl volt túlterhelve a szemlélete, hiába leplezte az Élettel). Ezt az „irodalomközponti” szemléletet előbb le kell és át kell építeni, ki kell dobni a hamis centrumokat, – akkor a Kalevala nálunk is „központba” kerül.

Lássuk ezek után, mint valósul meg a Kalevala-terv a runók ezreiben: mint fut végig Hísz szarvasa 22.795 soron. Lássuk a runók arányát, a tartalomra csak úgy oldalt pillantva.

a) Áramlás Észak felé
(1–19. ének)

Vejnemöjnen, a dolgok lényegének, a vízesés szelidülő, csillapodó hangjának, a Zenének atyja megszületik egyidőben a világgal, a teremtés kozmikus feszültségéből, a tengeren (1. ének). Mily találó, zenét sejtető és szinte az elemek személytelenségével játszó a 18. ének e három sora (108–110.): „Merre mégy el, Vejnemöjnen, – Vágysz, oh völgyelet völegénye,* – Készülsz, oh világnak fénye?” Ez a Zene földet művel, parlagot tör, fákat irt, beveti termő maggal az egész földkerekséget (2. ének). Dalainak messze tartományokig híre fut. De csakhamar ellensége támad: Joukahajnen, a lapp kontár. Vejnemöjnen fölényesen legyőzi: fokozatosan süllyesztí a mocsárba szavainak mágikus, sámáni diktálása szerint. Ez a jelenet (3. ének) egyúttal előre vetíti a pohjolai (pohja=északi) tájat, a Kalevala-mágnes negatív sarkát.

Vejnemöjnen: az örök Művészet, de nem az övé az élet egyszerű, elszálló pillanata: Joukahajnen hűgát, a szép kis Ajnót, nem tudja meghódítani (4. ének). Vejnemöjnen nem nyugszik bele fényes, időfölkötti elszigeteltségébe. Élni akar az elszálló időben. Ajnó meghal, s Vejnemöjnen útnak indul. Viszi anyja tanácsa és egy végzetes, elkésett szerelmi sóvárgás (hiszen már szinte ezeréves!). Így vág neki az északi útnak: „Fogja szalma paripáját, Babszár testü pácikáját, Táltosa száját fölzablázza... Rugaszkodva lóra pattan... Hajt Vejnöle irtásain, Kalevala tisztásain... Hajt immár a tengerhátra, Véghetetlen vízhatárra...” (6. ének)

A battéria fel van töltve, s megindul az áramlás Kaleva országa és Pohjola, az ismeretlen, bővülő északi táj között. (Kaleva országa = Kalevala, itt laknak a finn ős Kaleva, vagy ész-t-módon írva: Kalev fiai – persze nincs e változat-ringásban geneológiai következetesség! –: Vejnemöjnen és Ilmarinen. A költeményben azonban inkább így: Vejnöle, Suomi.)

* „Ez a film szó (väinä) a vízesésnek azt a részét jelenti, ahol a zuhatag már völgyet képez; innen a „völgyelet”, s a „völgyelet völegénye” kifejezés (Vikár, Magyarázatok, 27. oldal.) – „Völgyelet”, vagy csillapodó: az a része a zúgónak, ahol a víz már csendes folyású lesz. A finnben szólásmód az ilyen helyről: „Itt járt Vejnemöjnen”. (U.ott, 53. old.)

A Vikár fordítást hasonlítuk össze e helyen a *Barna Ferdinándéval* (1871.): „Väinö hova indulsz vala. – Hova vizet lakó hósló, – Föld éke vagy készülődő?”

Ez az áramlás magával rántja a többi finn hőst is: először Ilmarinent (10. ének), aztán Lemminkejnt, akinek több-változatú neve az imént megakasztott (11–15. ének), s az áram mindaddig nem szűnik, amíg csak Ilmarinen feleségül nem kapja – Vejnemöjnen ismételt északi útjának (18. ének) leánykérő kudarca után – a csodálatos Szampó elkészítése és sok más csodálatos tett véghezvitele fejében a pohjolai tündérszép leányt (16–19. ének).

b) *Összhang Észak és Dél között,
vagyis a pohjolai lakodalom*
(20–25. ének)

A menyegzői készülődések meglehetősen elnyújtják a költeményt, – ez az első olvasás látszata, hiszen hat ének van a lakodalomra szánva. De ha többszöri olvasással, jobban szemügyre vesszük ezt a Kalevala-részletet, be kell látnunk, hogy a folklóralap itt tárul fel igazán. Itt a Kalevala folklór-gyökérzete, amelynek *fölibe* tudott nőni az alkotás. Már az előző csoportot is egy, pallón heverő kéthetes poronty élénkíti és fejezi be: „Lovat rejtegetni könnyűd, Óvni a selyemsörényűt, Bajos a lánynak titkolása, Hosszú hajúnak dugdosása...” (19:485. stb.) A pohjolai lakodalom runóiban még több szerep jut a pallón heverő kéthetes porontynak. A finn nemzedékek vitáznak itt egymással: a kéthetes poronty az ezeréves Vejnemöjnenel, a sutban ülő vén anyóka a siránkozó menyasszonnyal, a gócon ülő vén koldus az ifjú férjjel. A *pohjolai lakodalom: finn nemzedék-dialektika*. Ez a dialektikus, sok helyt drámai elrendezés emeli fölé e szakaszában is a Kalevalát a szokásos ún. folklórnak. S itt is érvényesülnek az „elembontás”-nak varázsigéi.

A hajdani finn élet ünnep- és hétköznapjairól ezek az énekek pontos, plasztikus felvételeket adnak, de amellet feltárják a népi gondolkodásmód mélyebb rétegeit is. Nem népművészeti múzeum a pohjolai lakodalom, nem színpadon rendezett „gyöngyösbokréta”. Igazabb és több minden múzeumnál és minden bokrétaánál. Épp az a szép és nagy benne, hogy nem a világ számára van rendezve (bár Lönnrot szedte össze a világnak): a finn élet tükrözi benne saját magát, minden félrekacsintás nélkül.

c) *Diszharmóniák jelentkeznek*
(26–36. ének)

Az első nagy diszharmóniát *Lemminkejnen* váratlan megjelenése okozza (27. ének). Lemminkejnen betoppanása a Kalevala legerősebb hangulatai közé tartozik, a költemény viking-sámán variánskeveréke. Ez a jelenet nem öncélú „legénykedés”, hanem megvan a maga metafizikai árnyalása (a sámán-elem folytán, – ha nem is biznyítható a „sámán”-vonatkozás a szó tudományos,

K. Krohn-i értelmében). Itt már egy helyen (27. ének, 205–256. sor) a finn varázsrúnó szintje ironizálja önmagát (mint ahogy máshol is a *Kanteletar*-ban, ebben a Lönnrot által összeállított, sok Kalevala-változatot tartalmazó népdalgyűjteményben).

Még nagyobb diszharmoniót okoz Kullervo, a „finn Hamlet” berobbanása a Kalevala eseményeibe. A mű első kiadásában (1835) ez a runo-csoport (31–36) még csak töredékesen szerepelt (csak egy énekben, mint XIX. ének), később fedezte fel a többi Kullervo-runót a karjalai dalsávban, az oroszországiaknál, főleg *Europaeus*, a „legnagyobb finn runógyűjtő” (K. Krohn, FFC Nr. 52: kb. 2800 dalfeljegyzésével *Europaeus* felülmúlta az összes többi Kalevalagyűjtőt, Lönnrotot is beleszámítva).

Kullervo, a „finn Hamlet”? Ne adjuk át most magunkat a világirodalmi párhuzam sugalmának. A Kalevala autonóm. Nézzük meg mi magunk, kicsoda voltaképp Kullervo. Nagyon jól megmondja ő sajátmagáról (s ez a vallomás a Kalevala-terv lényegébe vág):

*Nem eredtem nagyobb nemből,
Sem nagyobból, sem kisebből,
Vagyok csak középső fajta,
Kalervonak satnya sarja,
Tökfejű fia szegényke,
Félnótás silány legényke...*

(35:199 stb.)

Kullervo, ez az elhagyott északi árva gyermek, ez a diabolikus Rontó Pál, ez a folyton rászedett Örök Nép: minden munkájából tótágast csinál, mert minden munkája eleve reménytelen.

Az önmagába belebotló, önmagával mit kezdeni nem tudó elhanyagolt, félszeg erő tragikus jelképe Kullervo. Igazi kalevalai fantom: kezdeti lény, félig ember, félig kő. A brit költő Hamletjéhez az a körülmény nem viszi közelebb, hogy ő is megbosszulja nagybátyján az atyja halálát (ill. sérelmét, mint ahogy kiderül később). Ez csak külsőleges, irodalmi leltározásra esetleg hálás sorshasonlóság. Shakespeare Hamletje maga a túlterhelt, már-már felbomlással fenyegető kultúra: tétovázó mimózaremegés és kifent halálos kard. Kullervo igazán nincs túlterhelve kultúrától, s mégis van benne hajlam egy „hamleti” kedélyhasadásra. A romboló és bosszuló homályos ösztön s az elérzékenyülő, itt-ott már moralizáló gyöngédség *kullervoi* meghasonlása Ilmarinen feleségének életébe kerül (33. ének).

*d) Harc Észak ellen
(37–49. ének)*

A Kullervo-ciklus beillesztése szintén szerencsés cselekedet volt Lönnrot részéről, mert az Észak és Dél közt keletkezett összhan-

got végleg felrobbantja. Kullervo: a Kalevala pisztolylövése. Váratlanul felrobogó friss tartalék. Hangulati dobogó, amelyről a cselekmény bátran ugrik előre az ismeretlenbe. Ilmarinen feleségének halála után most már természetes, hogy Vejnemöjnen vissza akarja szerezni Ilmarinennel a Szampót: nincs többé kapcsolatuk Pohjolával.

*„Óh vasverő Ilmarinen,
Menjünk Pohjolába innen,
A szép szampót vegyük szerbe,
A tarka tetőset szemre!”*

(39:3–6.)

Akadtak, akik az eposz fel nem oldható, „lényeges” következetlenségének tudták be, hogy a „szampót Ilmarinen kovácsolja s később mégis hadba indul a visszavételére, holott csinálhatna helyette másikat”. (Bán Aladár: Egyetemes Irodalomtörténet, Budapest 1911. IV. k. 79. old.) Én ezt a „lényeges” ellentmondást is a Kalevala javára írom. A hárfát ugyan szerencsére kétszer készíti el Vejnemöjnen (40., 44. ének), mégis vannak alkotások, éppen a leglényegesebbek, amelyeket csak egyszer lehet létrehozni. A Szampó a Kalevalának leglényegesebb alkotása (jelképíleg). Éppen az a Kalevala művészi érzékenysége, hogy nem lehet Ilmarinen művét tudományosan meghatározni, bár az eposz tele van szórva realitással. De a Szampó – beburkolózott a szépség száiszi fátylába.

A runók kiterjedésének irányvonala meg van adva. Ezt az irányvonalat most már könnyű a befejezésig meghosszabbítani. Az események „ kozmikus” magasságig emelkednek, amennyiben a kalevalai Nap és Hold kozmikusnak nevezhető. Ezt a kettőt rabolja el utolsó bosszúja gyanánt Louhi.

*e) A Kalevala-kör bezárul
(50. ének)*

S ami ezután történik? Már láttuk a „nyírfa hajlatára hágó” holdacskát és a „jegenyecsucson lépdelő” napocskát... Azt is láttuk, mint rabolja el őket a gonosz Louhi, mint zárja „észak-honi kőhalomba”, undok kígyók, békák közé... Láttuk, mint szabadul meg mindkettő a földalatti világtalanságból az égbolt világosságára... Marjattát is megismertük már a titokzatos áfonyával és a jóságos meleget lehelő „csitkóval”... Vejnemöjnt is elkísértük utolsó útjára rézcsolnakán...

Visszaérkeztünk oda, ahonnan Kalevala-bolyongásunk elindult. A „Kalevala-kör” bezárult.

III.

Néhány Kalevala-jelenet

A Kalevala nagy összefüggéséből ragadjunk ki néhány jelenetet. Bármelyik pontját érintjük meg a Kalevalának, az egész Kalevala-háló belerezdül. Most ilyen „rezgési próbát” mutatunk itt be. Azoknak ajánljuk figyelmébe elsősorban, akik már jól elolvasták ezt az északi testvérművet, s most ráérnek tűnődni a runókon.

1. A pohjolai vén anyóka így írja le hísz-szarvasa-forma rossz férjét

Emlékeznek még olvasóink Hísz szarvasára? Erre a redves fa-kecskefűz-villa-parti suhogó-forma erdei káprázatra, akit Lemminkejnen üldöz Tuoni-tava árnyékában? (13. ének.)

Egyéb helyt is előjön a Kalevalában ilyen „erdei tenyészetből hevenyészett” alkotmány. Üssük csak fel a 23. éneket. A pohjolai tündérszép menyecskét oktatják-siratják-búcsúztatják itt, mielőtt boldog nászútra kelne Ilmarinennel, a vasverővel. Vén, rokkant dajkája elmeséli neki „biztatásul” szomorú házassága történetét. Elmondja, milyen rettenetes volt hajdan az ő ura. A napra egész nap munkára hajszolta és éhezette, a férje is hamarosan ráunt, s cudarabb lett a farkasnál. Végül világgá kergette... Ilyen cudar volt az ő ura:

*Kaptam volna én ilyetént
Egy toppra egy domb tetején,
Úton fóként szurkost véve,
A ligetben égertuskót,
Orrát fúból összetéve,
Dib-dáb zuzmóból szakállát,
Fejét sárból, száját kóból.
Szemét szénparázsból, hóból,
Fülét nyírfa-gyömbörúből,
Lábát kecskefűz-vesszőből...*

2. „Grandguignol” a Kalevalában

(Lemminkejnen első útja Pohjolába. – Antero Vipunen)

Van a Kalevalának egy borzongást keltő, alvilági, „grandguignol” arca, amely azonban mégsem Hoffmann, vagy Poe. Lemminkejnen első útja Pohjolába (12. ének), a pohjolai gazdátlan udvarra való megérkezés pillanata minden Kalevala-szemelvényben helyet foglalhatna:

*Az udvarba hogy becsörtet,
Ostorral veri a földet,
Köd kel ostora nyomában...*

De még ezt is tudja fokozni az ismeretlen, bereteszelt pohjolai javasház nyomasztó atmoszférájával: a falrések mohain révült, cincogó lapp hangok szűrődnek ki... Bekukucskál, s Uram-Teremtőm: táltosokkal van tele a homályos szoba! Embertől nyüzsgő a gócmellék, a fölsőpad és az ajtószáda! Megteltség, emberzsúfoltság, ember-tele-találat elemi ereje!

S mindez – a Hísz szarvasánál már bizonyítottuk – mégsem kelt borzalmat. A Kalevala természetlátásának mély egészsége minden borzalmat kiegyenlít és felold.

*

Ugyanilyen kiegyenlített és feloldott borzalom van a *Vipunen-történetben* (17. ének). Antero (Andreas) Vipunen, ez a föld alatt fekvő „jeles javas”, őrzi Vejnemöjnen készülő csónakának titkát. Három szó hiányzik még a csónakhoz. Ezért a három szóért Vejnemöjnen lemegy az Alvilágba, Tuonelába (16. ének). Az Alvilág korántsem homérosi Hádes-reminiszcencia: ettől már megóvná táj-szuverénitása. Ugyanezzel a szuverénitással feszíti fel Vejnemöjnen a halott Vipunen iszonyú, óriási száját.

De súlyosabb Vipunen látványánál: a szájba döfött vasrúd-nál, a csikorgó állkapcánál, a feltároló zsigereknél, a zsigerekből kituduló hőnél – a *Vipunenhez-közeledés fokozata*.

Eőször csak a nevét mondja ki valahol az Alvilág táján egy gulyás... S mikor végre elérkezünk a megjelölt végzetes helyhez, csupán egy ligetet látunk, egész erdő borít – *valamit*.

Vejnemöjnen legott irtani kezdi fölötte a fákat. S ott fekszik a messzire elnyúlt táltos: él és mégsem él, mozdul és mégis mozdulatlan, lebeg lét és nemlét közt, mint – Hísz szarvasa. *Vipunen az anyaföld* – mondja a magyarázat. *A Kalevala nem mondja ki, nem is céloz rá*, de a jelzés félreérthetetlen. Vipunen láttára borzongani kezdünk, de azután mégsem érzünk borzalmat. Megnyugszunk, sőt kezd a kedélyünk is visszatérni. Legfeljebb akkor hülünk el, amikor Vipunen, ez a „nagyhatalmú jeles javas”, ez a „holt-eleven főtáltos” megereszti ráolvasási mondókáját, az „eltávolító” igéket, hogy megszabaduljon a benne mozgó idegen elemtől, Vejnemöjnentől. Ennyi patakzó, itt-ott már túlterhelt asszociációt – s ahogy általában a Kalevala ért a gondolatkapcsoláshoz – megirigyelhetne Párizsban Paul Valéry vagy Budapesten a – a Prae.

De Vipunen nem „részletszépség”. Van az egész Kalevalának, mint a vipuneni anyaföldnek, egy ilyen borzalom- felszívó és elenyészítő, titkokat megsűgő jósága és hatalma...

3. Hány János, állj elő! (A nagy finnus bika)

A papi szertartást, úgy látszik, kifelejtették Ilmarinen esküvőjéből az öreg karjalai dalnokok. Annál inkább gondolnak a gyomrukra. Egy fantasztikus méretű nagy „finnus bikát” vágnak le a lakodalomra. Most álljon elő a magyar Hány János, főzze le a finn Hánykat! Mert ez a pohjolai bika temérdek nagy ám:

Egy ökör nőtt fel Karjalában,
Bika hízott finn hazában,
Nem volt sem nagy, sem kicsike,
Borjúnak bizonynal bévált:
Farka míg Hemében lógott,
Feje a Kémfolyónál himbált,
Szarvai néki száz öl hosszak,
Orra másfél olyan vastag.
Egy menyétnek kell egy jó hét,
Míg befutja nyügje helyét,
Egész nap repült a fecske
Szarva közt a rét ökörnek,
Így is ügyyel-bajjal győzte,
Seholsem pihenve közbe,
A mókusnak egy napi út,
Míg marjától farkáig fut,
Legvégéig el sem is jut,
Még a másik hóra is jut...

(20. ének)

Ebből azután van pecsenye! A tömérdek pecsenyére sör is kell. Észak úrasszonya azonban zavarban van, mert nem tudja a sör „eredetigéit”. Egy vén a „góc mögül” kisegíti: elmondja az eredetigéket. Ez a keletkezési történet – mint egyesül a tűz erejében a komló, az árpa és a víz – ráadás a Hány-jelenetre. De már több, mint Hány János. Több és más.

4. A pohjolai tündérlány változásai

A nagy finnus bika megsült röttön-rőtre. A sörital is kész. Mindenkit meghívják a lakodalomra, csak a „fürtösfejű” Lemminkejnt nem. Ahti urat nem hívják meg, mert ő már egyszer levitézlett Pohjolában (12–15. ének): csak édesanyja hozta vissza, azaz: halászta ki százöles vasgereblyével véres, földarabolt tetemét Tuoni (a Halál) fekete örvényéből... Pohjolában nem akarják Ahti urat másodszor látni. De Lemminkejnt nem azért „Messzikedvű”, hogy messzire ne nyúljon a kedve. Elmegy ő a lagziba – édesanyja hiába tartaná vissza – hívatlan is. Annyira csábító a pohjolai tündérlány. S annyira kergeti a legényvirtus.

A lakodalomnak tulajdonképpen csak az utórészére, a lagzit követő nagy dínomdánomra, az ún. *hérészre* toppan be, amikor már Ilmarinen hazaröpítette Pohjolából Suomiba (vagy Vejnölélbe!) háromnapos tengerparti szánkózás után szépséges hitvesét.

Figyeljük csak a Kalevala „kártyalapjait!” A pohjolai tündérszép leányzó portréját több minőségű eltérésben szemlélhetjük: egyszer az égbolt szivárványán lebeg, ott sző, mint egy démon. Aztán másutt már csak síró asszonyka... A „kártyák” változnak.

(Vö.: 8. és 24. éneket!)

5. *Bűvölő verseny a pohjolai pallón*

Ismét egy Hány János-jelenet. Itt kacagja ki önmagát a finn „varázsrúnó”. Itt néz görbetükörbe.

A hívatlan Ahti-Kauko-Lemminkejnen (ugyanaz a személy!) inni akar a hérészsben mindenáron:

*Hát ne legyek Lemminkejnen,
Ne jónevű vendég itten,
Ha nem hoznak sört izibe,
Tűzre nem tesznek fazekat,
Főlni a fazék levibe
Disznó húsát nagy darabot,
Ennem, innom az elégig,
Hogy megtettem utam végig!*

(27. ének)

Ahti úr megkapja a söritalt, de nincs köszönet benne: kígyó-béka nyüzsög a kupában... Dühbe gurul Lemminkejnen, de erőt vesz haragján: szép szóval újra kéri a sört. A pohjolai gazda a pallóra pocsolját dalol, hogy abból igyék a Messzikedvű. Megindul a „varázsverseny”. Erre Ahti egy bikát bűvöl a pallóra (a „palló” nagy szerepet játszik a pohjolai varázs-lakban!), a bika felissza a pocsolját. Erre a pohjolai gazda – a „nyurga fickó” – farkast szalajt a szájából, amelyik a bikát megöli. Erre Lemminkejnen fehér nyulat varázsol a farkas fogára. Erre a pohjolai fickó ebet bűvöl a nyulacska ellen. Erre Ahti úr rúdra evetet bájol az eb ellen. Erre Lemminkejnen barna rókát bűvöl, erre a pohjolai szájából tyúkot varázsol, erre Ahti sólymot, mely a tyúkkal végez (27. ének, 205–256. sor).

6. *Ahti és Tiera a semmi Hortobágyán*

A varázsversenynek rossz vége lesz. Lemminkéjnenből, a sámánból kiugrik a – viking. Kardot rántanak, összecsapnak és a pohjolai fickónak „udvarra gurul” a koponyája... A Messziked-

vü menekül, mert termérek „fölfegyverzett hős sereget” dalol ellene Észak vén banyája. Hiába rejti el az anyja a „fürtösfejűt”: nincs maradása otthon. Pedig nagy esküvéssel fogadja édesanyjának, hogy nyugton marad. Hiába, hiszen még a fadereglye is kalandra biztatja: így kesereg tétlenül a „vashorgú” ott a hajórévben:

*Mi végre is alkottak hát,
Mire képeztek mihasznát:
Nem evez Ahti háborúba
Hat nyár hosszat, tíz év múlva,
Sem ezüstre sóhajtozva,
Sem aranyra áhítózva...*

(30. ének)

Megindul Ahti-Lemminkejnen viking-szíve a csónak panaszára. Anyja marasztaló szava köd és pára immár neki. Nekivág a nagyobbik – ködnek.

Tierát felkeresi előbb. Ez az ő szívyszerinti barátja. Otthagy tüstént csapat-papot, fiatal feleséget – megy Ahtival... Hová megy? Hová mennek?

Északnak! Északnak!

Észak úrasszonya rettenetes fagyot indít:

*A Fagy fűzfákon született,
Mord idő egy nyíres megett,
Pohjolai putri szélén,
Homálylaki viskó végén
Régi romboló atyától,
Semmirevaló anyától...*

Ahti elbánik a Faggyal. De aztán jön a „rég-halottak pusztája”... Nem így mondja a Kalevala, ezt Vipunen-Ady mormogta a kávéházi füstbe. A Kalevala így mormog:

*Siklik át a síma jégen,
A csuszamón szánkáz szépen;
Mén egész nap, másnap újra,
Hát bizony csak harmadnapra
Éhség félszigetje látszik,
Egy hitvány falucska bámlik...*

Itt a Semmi vára fogadja Ahtit és Tierát. Ezzel elérkezett a finn Don Juan kalandjai legvégéhez. A 30. ének a második Lemminkejnen-ciklus (26–30.) záróverse, Dantéhez mérhető *távlataiban*: viking-vadság és humor, a Fagy misztériuma, végtelen magány, – nagyság és egyszerűség.

S micsoda lelemény Lemminkejnen menekülése a Semmi-ből:

Ott a léha Lemminkejnen,
Maga a szép Messzikedvú
Gondjaiból lovat ácsol,
Barna mént búbánatából,
Fékét fájdalmas napokból,
Nyergit elrejtett haragból;
Legott pattan jó lovára,
Helyes Hóka oldalára...

A Semmiből csak a – Semmi szabadít ki.

7. A pohjolai menyecske tej-igéi

Pohjola tündérszép leánya szivárvány-szemű, de fekete lelkű. Vagy talán a föld feketítette el? A föld közelsége? Akkor vesztette el jó szívét, amikor leszállt az égboltról, szövőszéke mellől, s Ilmarinen felesége lett? A „vasverő” mellett vassá vált a szíve? Kullervónak, ennek a herkulesi rabszolga gyerekek, követ süt a cipójába – annyira fősvény...

No, de most ne törődjünk a Kullervo-históriával, amely a szép menyecske életébe kerül. Gyönyörködjünk a szép asszonykában, amíg él. Lessük meg a csorda kihajtásának pillanatában, amikor rábízta a teheneket Kullervóra. A pohjolai menyecske ráolvas a tehenekre, könyörögve *Mielikkihez*, *Tapio leányához*, a *zelnice-szűzhöz*, az *erdei menyecskéhez*, az *erdő gazdasszonyához*, a *fenyőszűzhöz*, a *borókaszűzhöz*, a *szép kisasszonyhoz*, az *icipici berkenyeszűzhöz*...

Ugye, milyen jól tudja tarkázni Pohjola tündérszép leánya az esdő szavakat! Hát még mikor elmondja szép ajkával a tej-igéket! Az igék gondolat- és kép-bősége, az állati szervezet látomásának szinte anatómiai bevilágítása – ez a Kalevala:

Aranyos kútacsját készíts
Kétfelől a falka földjén,
Hadd igyék a falka vizet,
Szürcsölje az édes izet
Dagadozó tógyeibe,
Duzzadozó emleibe,
Hogy erei járdaljanak,
Tejfolyók megáradjanak,
Tejforrások forrongjanak,
Tejzuhogók zajongjanak,
A tejcsövek csobogjanak,
Tejcsatornák csorduljanak...

Adj tejet Virágocskámnak,
Új levet én Almácskámnak
Fínom fúszálak fejéből,

Szép nádtippan tetejéből,
Édes ízű rét füvéből,
Méz ízű hoporcs gyepéről...

Kis kacsóiddal igazítsd,
Ügyes ujjaddal utasítsd,
Keféld mint hiúz-szór olyra,
Fésüld halszárnyú finomra,
Mint tengeri állat szőre,
Erdőbeli juh pihéje;
Estét érve, éjre térve,
Sötétség sűrűsödtevel
A kondát haza kísérd el
A jó gazdasszony elébe,
Hátán hintázó patakcsa,
Keresztcsontján tejtavacska...

(32. ének)

8. Az aranyfeleség

Hiába tündérszép Lemminkejnen felesége; hiába fohászkodik Mielikkihez, Tapio leányához, az erdő szellemeihez: élete tavasza télbe torpan. Kullervo hazahozza a csordát, a szép menyecske fejni kezdi a tehenet... Hát uramfia!

Leguggol, hogy fejni fogjon,
Húzza, hogy a tej csorogjon,
Húzza egyszer, húzza újfönn,
Harmadszor is húzná rögtön;
Hát a farkas rája robban,
Mackó markolássza nyomban,
Farkas falja két orcáját,
Medve tépi térde táját...

(33. ének)

Kullervo bosszúja betelt. Ilmarinen özvegy maradt.

A szép pohjolai menyecske elsiratására, s az ún. Aranyfeleség-jelenetre érdemes volna külön nagy fejezetet szentelni. Ez talán a Kalevala legtökéletesebb éneke (37.) *Az arányok itt klasszikusak.*

Ilmarinen a mágiához folyamodik feleség utáni sóvárgásában. Az új feleség formáját a mágia adja. Klasszikus az arány és a költemény mégis népi zamatú. (Hol van ettől Horatius?) Hogy támadt ez a runó? A néppel és a nép felett!

Ennek az éneknek a változat-receptje:

Pietista, ugor lágyságú siránkozás, amely egyszercsak átcsap középkori mágiába. A formák paracelsusi titkát a kohóban fújtatják a rabszolgák: itt hirtelen megvillan, Dante szomszédsá-

gában, a finn-germán viking. Tovább folyik a mágia, a runók refrénszerűen vissza-visszakanyarodnak:

*Nem jól fujtatják a szolgák,
Rablegények nem jól nyomják;
Ilmari kovács rühellé,
Maga áll a fúvó mellé...*

Végre kész az emberi forma. A most várható fantom-borzalmat enyhíti, vidámítja, mint clair-obscur, a szaunában lüdicoló kovács becéző epithetona: Ilmarinen úgy fürdik, mint egy pinty, mint egy sármány... A szaunával idemosolyog a valóságos, praktikus finn élet, aztán jön a „tragikum”: a Vasverő hiábavaló násza a fémfantommal...

De a tragikum az utolsó zuhanó pillanatban elmarad: Ilmarinen még didereg, de már viszi az „aranyos képet” Vejnemöjnenhez, ő mindig ilyen szép kisasszonyra vágyakozott, süthet majd neki mézes pitét, ez nem járhatja majd a száját...

S Vejnemöjnen, ez a sztoikus északi Mikulás, bölcsen bólint:

*„Óh vasverő, édes vérem!
Taszítsad leányod tűzbe,
Kalapálj belőle bármit,
Avagy vidd el muszka földre...*

*Nem való az én hadamnak,
Nem való nekem magamnak
Arany asszonyt nőül vennem,
Ezüst lánnyal enyelegnem...”*

Így enyeleg a Kalevala, a Természettel mély összhangban, a Semmivel. Az erőknek micsoda egyensúlya ez a befejezés!

9. Louhi bosszúja

(Tuoni vak, rút, gonosz leánya. – Otszó, a medve)

Észak és Dél küzdelme végre Dél javára dől el: sikerül a Szampót visszaszerezni, noha csak – töredékeit (43. ének). Vejnemöjnen örömeiben új hárfát szerkeszt (44.), de még egyszer feltámad Louhi bosszúja: először betegségeket, gyilkos kórokat bocsát Vejnölére (45.), aztán egy nagy medvét (46.). Mindkettőt hasztalan. Ahogy Tuoni (a Halál) vak, rút, gonosz leánya, ez a „cudar cemende” megszüli Louhi fondorlatára iszonyatos vajúdás és óbégatás közt egyszerre kilenc torz kölykét: a kilenc kórt és ragályt: ez a festés a legregeibb, de egyúttal a legbrutálisabban, Zolát megszegyenítően reális.

*

A Medvetor, Otszó-medvécske elejtése és fellakomázása ismét külön tanulmányt érdemelne, összevetést a jóval később felfedezett vogul-osztják medvéenekkel. Ebből az epizódból is látható, hogy mennyi összefüggés van a finnugor hagyományokban, milyen messzire nyúlik a Kalevala kollektív alapja, s mennyire nem „lönroti fikció”... S mily figyelemreméltó esztétikailag is ez az ének: hogy keveri és hangolja a letipró, brutális, állatmegsemmisítő elemet a gyermekien becézgetővel!

Vejnemöjnen elejti a medvét, aztán becézgeti az elesettet:

Én aranyos édes Otszóm,
Mézesmarkú szép kis mackóm!
Ne vedd rossz néven a véged,
Nem én vágtalak le téged,
Magad estél görbe fáról,
Buktál le a tós sudárról,
Gallygatyád így elszakajtád,
Tüleveles kacabajkád;
Ószidótt csúszós a pálya,
Nagy a felhős nap homálya.

Erdő kedves szép kakukja,
Te bozontos drága bunda!
Hagyd el immár hült helyedet,
Szállásodat mint rideget,
Nyírfaágas csepp szobádat,
Kosárveesszőnyi tanyádat;
Indulj innen, híresneves,
Erdő dísze, ellépegess,
Költözködjél, könnyű csizmás,
Tipegj tova, kékharisnyás,
E picinyke házhelyekről,
E szorongós szúk terekről
Hősök népes táborába,
Férfiak sűrű sorába!
Nem sért ám ott senki téged.
Nem bánnak bitangul véled,
Ott virágízen lakoznak,
Ott friss mézet falatoznak
Az új vendég örömére,
Érkező utas díszére...

Így hívja-csalja a komoly öreg Vejnemöjnen a medvetorra Otszót, aki már nem él. S mégis él. Úgy él, mint Hísz szarvasa és Vipunen. A Kalevalában nincs külön élet és nincs külön halál.

10. Kicsi korong a napocska, de...

Louhi elrabolta a napot és a holdat. Akármilyen kicsi aranytá-nyér a holdacska, mégsem sikerül Ilmarinen kovácsnak hason-lóan *világítót* tiszta színaranyból, sem napot új ezüstműből kalapál-nia (l. Aranyfeleség!). Pedig hogy cipeli szegény, hogy izzad, hogy hull a verítéke!

*Így a holdat fölemeli,
A napocskát elhelyezi,
Holdat a szömörkecsúcsra,
Napot a jegenyedúcra;
De csak nem világít holdja,
Bizony nem süt a napocska...*

(49:69 stb.)

11. A sziporka is kicsi, mégis...

*Dühös a tűz tudakolásra,
Világosság vallatásra;
Tett is már a tűz egyetmást,
Rendelt a világító rontást:
Lám a szikra hogy lelobbant,
A piros pamacs lepottyant
Istennek tevő teréről,
Ég üke ütő helyéről,
Át a mennyei lapályon,
A kiterjedt égi tájon,
Füstfogója rongyos útján,
Kiszáradt földelgerendán
Túrnak új lakó teréig,
Palvonon tetétlenéig...*

(47:173 stb.)

Így válaszol a Néva vizén a sziporkát halászó Vejnemöjñe-
néknek Égleány, a legrégebb levegőtündér.

12. Még egyszer Marjatta és Vejnemöjñen

Marjatta, ez a szépséges finn Boldog Margit, akinek az égerfás irtás a klastroma, ezüst kakukkszó a kápolnacsengője, selyem a kendője, fényes a szoknyája, – szeplőtelenességében még a tojás-
véstől is visszaborzad, mert a kakasra emlékeztet; nem él bárányhússal, mert „ott volt a ürünél”: nem fej tehenet, mert „ökrökkel ökredezett”...

*Ménfogatba küldi apja,
Nem ül szánba, ménfogatba;*

Öccse kancát állít elé,
A kisasszony fölfelelé:
„Nem ülök lovas fogatba,
Méneik között volt a kanca,
Hogyha nem visznek csikóval,
Egyhónapos pici lóval...”

Drasztikummal enyelgő boldog ártatlanság!

Ez a Marjatta ott a domboldalon, amint legelteti bárányait, teherbe esik egy pici epertől, egy piros áfonyácskától... Következik a Kalevala-reflex: az arány második, robbanó fele, amely azonban mégsem klisé. A Kalevala-lendület új ihlete a kész formát új erővel és új színnel tölti be. A közeledő vajúdas borzasztó fokozatainak rajza – szegény Marjattát, ezt a *drasztikus*an szúzi hajadont, apja-anyja „rossz ringyónak” becsméri és félrerúgja – Touni szörnyű, vaksi, gonosz lányára, a manalainak bestia helyzetére emlékeztet. Szinte csak egy hajszál von a két lény helyzete közt határt...

De mi lesz Vejnemöjnennel? Hogy illeszkedik bele további sorsa a Kalevala tervébe? Rézcsónakán távozik. Marjatta fia lesz helyette a király, ő lesz az új hit fejedelme, ez a „bogyóból termett gyermek”, akire születésekor egy „jámbor kis ló” lehelt meleget, egy „húzó csitkó” lehelete volt anyjának a fürdője kint az irtásföldön, egy lóhidasban, a fenyveserdőn...

A Marjatta-jelenetben nincs kiélezve a keresztyénség dogmatikai józansággal. A keresztyénségnek inkább csak a párája száll felénk. Csak egy szó jelez tétován: „keresztel”. Ki keresztel? *Virokännász*. Ki ez? Valami vén ember. Talán egy pásztor. Egyébként azt se tudjuk *fogalmilag*, keresztyén-e egyáltalán a Kalevala. Sőt elmenőben Vejnemöjnen, távolodva a tengeren, megjósolja, hogy majd még egyszer szükség lesz rá, majd még egyszer visszatér...

Visszajöhet nyugodtan. „Pogány”-voltával a keresztyén emberségre tanít. Bárcsak így lenne keresztyén a „krisztusi” emberiség!

Áttekintés

I.

A Kalevaláról

1. *Vízcepp és tenger*. A kis finn nép, a vízceppnyi minőség, szemben áll az Óceán-világgal. S van hozzá bátorsága, mert van – Kalevalája. 2. *Hakkapeliták*, – így nevezték valaha a finneket, mikor a svédek parancsoltak nekik. Akkor még nem ismerték a

Kalevalát, de keményen forgatták a – csatabárdot. 3. *Agricola* turkui (abói) püspök látta meg először „Äinemiöinen”-t, a Kalevala világvarázslóját. Még ekkor, 1551-ben, hiányzott neve elől a V betű... 4. *1835-ben történt*, hogy Lönnrot, a finn orvos, Helsinkiben fölébresztette álmából a „Kalevalát”. Odáig aludt a karjalai erdőekben. Aludt, ez volt a szerencséje. Álma mély volt. Nem háborgatták. 5. *Kezdődik a Kalevala*: két muszkaforma, bőbeszédű, öreg fickó kezdi Karjalában, Isten erdős háta mögött. 6. *A Semmiből támadnak itt világok*: ez a Kalevala summája. Egy kis kacsamadár száll le a Semmi tengerére, tojást rak Vízasszonya térdire, a tojás a tengerbe zuhan, széttörik és – kész a világ. 7. *A tájból jönnek eléink a Kalevala alakjai*. A táj küzd itt a táj ellen. Észak harcol Déllel, Suomi (Vejnöhön, Vejnöle) – Pohjola ellen, ahol gonosz varázslók laknak: Louhi, Észak „gyérfogú banyája”. 8. *A Kalevala-terv csak ennyi*: szarvas támad néhány fűszálból, parti suhogóból, kecskefűzvillából, redves fából. Íme, kész *Hisz szarvasa*. S fut is már a finn csodaszarvas, fut a Kalevalán végig: 22.795 során át, a mű 50 runóján, azaz: 50 énekén. Üldözi Lemminkejnen, Hunor és Magyar északi testvére, *Tuoni* tava árnyékában, ott, ahol a Halál lakik, – a Túlnan országában. 9. *Lemminkejnen meghal és feltámad*, mert a Kalevalában nincs örökös enyészet. Lemminkejnen számára különösen nincs, mert van édesanyja, az anyai szeretet *mágiája* pedig legyőzi a halált. 10. A „*Vasacska*” sem holmi hideg fém a Kalevalában: paracelsusi utakon bolyong hegyen át, völgyön át. Tündérleányok tejéből támad. A mennyből csurog a földre. S akin sebet ejt a Vas, – a seb egykettőre begyógyul, csak meg kell találni a Vas – eredetét... 11. *Kiált a kakukk a tölgyfán!* – itt a természet is él! A Természet sugárzó pillanatából születik meg Vejnemiöjnen új hárfája, a híres „kantele”, egy „tölgyfa telepe ágán”. 12. *Szampó, a csodálatos Malom*: ez a Kalevala legfőbb csodája, ezért folyik majd annyi harc. Ilmari kovács (a Vasverő) készíti el a természet rejtekén. Pohjola tündérleánya kezéért adja oda Louhinak, Észak úrasszonyának, aki a tündérszép leány anyja. Harmónia támad a vitázó tájak fölött ... De a Béke nem tart sokáig. A szép menyecske meghal. S a Csodamaloméért megindul a harc. Dél vissza akarja venni, mert ez a Malom az élet javainak öntője. Még a Holdat és a Napot is elrabolja dühében a gonosz Louhi. Ott lépkednek egy nyírfa és egy jegenyefa tetején. Ilyen kicsi a holdacska és a napocska a Kalevalában! Itt minden kicsi, mint a vízcsepp és nagy, mint a tenger. 13. *Marjatta is előjön a tájból*, a finn Boldog Margit. Egy áfonyácskát eszik szegényke, s úgy jár, mint a Szent Lélekkel Mária. Csak neki még mostohább a sorsa. Mindenki megtagadja áfonyasúgta gyermekéért. Kidobják a hidegbe. Egy jámbor kis „csitkó” lehel rá meleget. 14. Minden jóra fordul azonban. Marjatta fia lesz az új király. S ezzel *búcsúzik is a Kalevala*: Vejnemiöjnen nekivág a tengernek rézcsónakán. 15. *A Kalevala csúcspillanata*: az Igéé az utolsó szó. Kis finnség, kis magyarság és ti többi kis népek: legyetek lélekben, *belül* nagyok! S győztétek le a Louhi rontó téteményeit!

II.

Bolyongás a Kalevala birodalmában

1. A Kalevala magyar kapuja nyitva áll mindenkinek, aki előveszi Kézai Mester krónikáját, s Hunor és Magyar csapatával együtt kergeti a Csodaszarvast. 2. De akár *Hajdúhadház határában* is bejuthatsz a Kalevalába, áhítatos olvasó! 3. A Kalevala erdei labirintusában az avarra sok tarka üzenet van felírva. S hogy keveri-kavarja az Idő a leveleket! 4. A *runók aránya a Kalevala-terozhez*: itt a Kalevala-olvasás legnagyobb próbája. A Kalevala nem Csáky szalmája. Rendje viszont nem oskolamesteri vas-kalap.

III.

Néhány Kalevala-jelenet

1. A *pohjolai vén anyóka így írja le rossz férjét...* Olyan ez a cudar ember, mint egy dib-dáb Hísz szarvasa! 2. „*Grandguignol*” a Kalevalában. (Lemminkeinen első útja Pohjolába. – Antero Vipunen.) 3. *Háry János, állj elő*, avagy: a nagy finnus bika. 4. A pohjolai tündérleány változásai. 5. Bűvölő verseny a pohjolai pallón. 6. Ahti és Tiera a Semmi Hortobágyán. 7. A pohjolai menyecske tej-igéi. 8. Az aranyfeleség. 9. Louhi bosszúja (Tuoni vak, rút, gonosz leánya. – Otszó, a medve.) 10. Kicsi korong a napocska, de... 11. A sziporka is kicsi, mégis... 12. Még egyszer Marjatta és Vejnemöjnen. S Virokännász, a keresztelő ember.

(1943)

Homéros 1936-ban

I. Vers és élmény

Nemrég történt velem. Vidám társaság állta utamat egy folyosón. Valami viccel akartak felriasztani, mert az álmodozás, mások álmodozása, mindig tréfára ingerel. Én pedig – romantikusan, Dantéval szólva – „akkortájt olyan álmodozva jártam...”

Hónom alatt egy kopott könyvet szorongattam – még gimnáziumi éveimből –, most ismét elővettem, hogy végre szemtől-szembe lássam a több ezer éves szöveget. Szememet egy-egy lépésnél pillanatokra behunytam, s pilláimmal szinte érintettem a thébai királyi palotát.

Hajnal ereszkedett rám. Szürkés-lilás káprázatok futottak át a felgördülő egen. Távolról lándzsák csörömpölése érkezett: eleinte halkán, azután fokozatosan erősödve, dobpergés között. Aztán egy véres hoplita bukott végig az utcaköveken. Valami eget-földet rázót kiáltott, a kiáltás ujjongó-vad volt, félelmetes, s a lecsorgó vér bíbora összelobbant a támadó Nappal...

De ki áll ily korán ott a palota előtt, beburkolózva fekete peploszába? Mily szép messzemerengő, klasszikus arc! S olyan komor és mozdulatlan, mint egy szobor! Lehetetlen rá nem ismerni! Az egész világ ismeri! *Antigoné* ez, *Oidipus* híres, szomorú leánya... Most egy másik alak lebben ki a palotából, a korinthosi oszlopok árnyán... Szakasztott mása az előbbinek, s mégis szakasztott ellentétje. Mosolya fényt csal ki a hideg kőkockákból, szomorúsága is mosoly, s lejtése zenére lágyít... S akkor is lejt, hogyha egy helyben áll...

A merengő szobor most megrázkódik és szólni kezd:

᾽Ω κοινὸν αὐτάδελφον Ἰεμίνης κάρα...

Mily nemes, mily egyensúlyozott minden szó! S a fájdalom hogy átszellemül minden mozdulatban!

Így ballagtam nemrég egy zajos, embertől kavargó folyosón, látomásaimmal s két és félezer év magányával. S egy vidám társaság utamat állta. Mit tehet ilyenkor az ember? Géppé válik, társadalmi szerkezetté s mosolyog. Az előírt mosolyt lemosolyogtam. A vicc rettenetes rossz volt, szellemtelen, aristophanési trágárság, Aristophanés égi dallama nélkül.

S mikor a vicc már egészen elpukkant, a nevetések elszüllyedtek, szórakozottan kinyitottam a könyvet – mintha mi se történt volna –, s elkezdtem deklamálni a vidám társaság előtt az antik szöveget:

Ἰερὸν ἐπὶ ψυχροῖσι κροῦεν ἔχεις...

A deklamáció hatása leírhatatlan volt. Menekült mindenki a szélrózsa minden irányába. A pestis elől nem futnak úgy a népek! A repeszbombák elől nem rohan úgy a lakosság! – Persze kissé mókás, tettetett volt ez a menekülés, – de egészben véve mégis csak komoly és *jelképes*. Csupa felsőiskolát végzett ember... S mégis menekült... *Két és félezer esztendő nyomása elől menekültek azon a nevezetes folyosói találkozáson... Két és félezer év...*

S én arra gondoltam, hogy van-e egyáltalán értelme annak, hogy *magyar* nyelven *művészileg* kifejezzük magunkat... Mi lesz ebből a nyelvből két és félezer év múlva? Lesznek-e a mi kultúránknak Nagy Sándorai és Ptolemaeusai, akik majd széthordják a magas szellemet a világ minden tájára?

Ἰερὸν ἐπὶ ψυχροῖσι κροῦεν ἔχεις...

De mit jelent ez a társaság-riasztó görög trimeter? Az egész világ ismeri, – s lám mégis mennyire ismeretlen!

Isméné, a nővér, vakmerőségnek és esztelenségnek tartja Antigoné szándékát. Hogy mer egy törekeny fiatal leány, akinek nemrég pusztult el apja-anyja, szörnyű sorscsapás alatt, – s akinek két bátyja most éjszaka ölte meg egymást testvéri párviadalban... Hogy mer egy ilyen magára maradt árva teremtés dacolni a hatalmas új uralkodóval, a győztes Kreóonnal? S az állam érc-törvényével, melynek minden paragrafusa: *halál*? Menekül már messze valahol a hegyek közt az argoszi sereg... Győzött a hétkapus Thébé... De hogy akarna, hogy merészelne egy gyöngye lány eltemetni egy halottat, akit *nem szabad* senkinek eltemetni? Még ha az a halott a saját bátyja is? Hiszen hazája ellen támadt, Théba ellen hozott ellenséges hadakat! Sohase fogadja magába a föld! Legyen prédája a vadaknak és az ég madarainak!

Isméné, a jól nevelt és engedelmes, félénk kis árva lányka értetlenül és aggódva áll Antigoné emberfeletti akaratával szemben... S egyszerre csak ezt kiáltja oda „makacs” nővérének, aki saját finom, hárfára hajló ujjaival bomló halottat akar érinteni, hideg tetemet fölemelni szerelemre termett puha kezével:

Ἰερὸν ἐπὶ ψυχροῖσι κροῦεν ἔχεις...

Mit jelent ez az antik hieroglif?

Szóról-szóra, ahogy pl. Csengeri magyarázza: „Meleg (szenvédelyes) szíved van hideg (vérfagyasztó) dolgokra.”

A műfordító *Kemenes-Kempf* már kezdi bemelegíteni az eredeti sugalmat, kezdi megközelíteni az eredeti zenét:

„Szíved hevül, holott dermedni kellene...”

Tegyük lombikba mi is a sophoklési trimetert, fejlesszük ki legvégső formáját, s vágjuk ki vakmerőn, a XX. század nyelvén, mégis visszahajolva híven az eltűnt évezredekhez:

Az Alvilág fagya fölött hevül szíved!

Isménének ez a kiáltása, *így fölerősítve*, továbbítható a világ összes költői számára... Mert mit csinál a költő, ha antigonéi értelemben odadobja magát egy célnak?

Az Alvilág fölé hajol s annak fagyát engeszteli égő szívével... Míg egyszer csak a szív elhamvad... Elszáll belőle a hó...

Vers és élmény... Az élmény az Alvilág. Nevezzük Platónnal Ideának, – Krisztussal: Égnek, – Buddhával: Nirvánának. A hasonlatok transzformálhatók, egyik a másikba. Az Alvilág, a filozófia nyelvén, az Abszolútum. – Mindegy. A költő valami abszolútra vágyik, – ez az élmény dobpergetője. Az anyagban is az anyag-talan Végtelen vonzza. A pillanaton át is a Végtelen...

Igen, Antigonén is a pillanat meteorja rohogott keresztül Hádés felé! De Hádés nemcsak lent van, a föld mélyében, Hádés leng a felhők felett, Hádés sötétlik minden fűben. Egy lombos fa is Hádés zúgó gyermeke.

Vers és élmény... Voltaképp úgy kellett volna rendeznem: élmény és vers. Mert a vers mindig az élmény titkos fényében csillog, a vers az élmény lámpája... Az élmény meggyújtja a lámpát, s a lámpa égve marad.

A vers az élmény lámpája... De mit látnak a kortársak ebből a lámpafényből, hányad részét az eredeti villanásnak? S mit lát majd belőle az eljövendő nemzedék?

Van-e vers önmagában? Ha a költő leírja a verset és a nyomdász kiszedi és a gép sokszorosítja, – halhatatlanság-e ez? Ég-e ilyenkor a vers, az élmény lámpája? Bizony, *a könyv: sötét lámpa*, amelyet újra meg kell gyújtani. Ég és mégse ég. Odaállsz Dante könyve elé, odaállítod elébe a *szervezetedet*, s egyszer csak feljajdul benned az egész Pokol. Pízába ránt el egy kéz, vissza a középkor századaiba, s ott látod az Éhség Tornyát... Az ősz Ugolino ül a Torony félhomályában négy gyermekével. – Hogy kiálttam most szét Ugolino rettentő pillanatát? A torony alsó kapujának zára megkattan... Bezárták a tornyot... Csend... Ugolino rosszat sejt... Elmaradt a szokott élelem... Ugolino s a négy gyermek arccal egymás felé fordulva iszonyatos pontossággal tükrözik a biztosan közelgő éhhalált... Ahogy ott ül az atya, kínjában öklét harapva... S ahogy ott ülnek némán az ártatlan gyermekek... Ahogy a gyermekek felajánlják nyomorult húsukat az atyának... Ahogy a gyermekek egyszer csak elvágódnak, mint kiütött kuglibábok, – egyik a másik után...

Hol él hát ez a „halhatatlan” fájdalom? Ha a könyvben nem, hát miféle Alvilágban? Mi kényszerítette Dantét, hogy ily élményeket továbbítson a bizonytalan jövőnek? Az emberi agyak?

De él-e minden agyban Ugolino fájdalma? Ha behajolhatnánk az emberi agyakba, s bennük Dantét egyetlen szimultánpillanatban lefotografálhatnánk, – milyen meglepetés fogadna? Mit mutatna ez a morfológiai felvétel? Hányféle torz alakot?

Van-e műalkotás önmagában? Vagy csak az agyakon át? De mit jelent: agy? Van-e agy önmagában? Vagy csak egy Végső Eszmén át?

Ezzel a gondolattal, ennek a gondolatnak az *élményével* számolni kell. Mert itt a bökkenő! Ami él, egyúttal érvényes-é? S ami érvényes, egyúttal él-e már?

II. Az élő Homéros

1.

Minden nagy mű olyan, mint egy nagy vár: körül van véve erdősítéssel. Árkok, bástyák, kapuk, alagutak, hidak: szóval akadályok egész rendszere forog a nagy mű körül. A Kalevala azonban megtanított rá, hogy ez természetes. El vannak rejtve a lényegegk, bujkálnak a lényegegk, s Vejnemöjnen három fontos szóért, három végzetes szóért bejárja a Halál birodalmát.

– Minek ma már az Iliás? Mit csináljunk ma már a jó öreg Homéros-szal? – kérdezi a *ma*-embere fölényesen mosolyogva. – Tegyük múzeumba...

Eppen akkor mondta be a szpíker a repülőtámadások elleni védekezést, amikor az Iliásban Glaukos és Diomédes párbajához érkeztem.

– Vannak 1000 kg-os bombák is. De ezek nem gazdaságosak. Viszont néhány kg-os, néhány db gyújtóbombával olyan pánik kelthető, hogy tűzveszedelembé kerülhet egy egész város. – Ilyesféle szavakat harsogott felém a megafon.

*Erre viszont így szólt hős Hippolochos deli sarja:
„Nagylelkű Dioméd, minek is kérded te családom?
Olyan az emberi nem, valamint a levél a faágon:
Földre zilálja a szél, de helyén más lomb fakad újra
A viruló erdőn, ha fuvall a tavasz fuvalatja:
Így születik s pusztul felváltva az emberiség is...”*

Egy darabig így vitázott egymással két erő: egy 3000 éves antik olvasmány és a kor csodagyermeké, a rádió. S meglepő: nem éreztem a Iliást múzeumi tárgynak a rádió mellett. Sőt. Aktuális volt, távlatot adott, távcső gyanánt szolgált, a jelent más színben láttam, szinte fölényem támadt a jelen fölényével szemben, felemelt a magasba a homérosi mű, életem megnyúlt előre és hátra, egy rugó felpattantotta bennem az élethelehetőségeket, soha annyira nem sodort még örvénybe az életoxidáció...

Az újságra rápillantottam. „*Spanyolország*. Már nem a spanyolok beharca ez, hanem az európai hatalmak előmérkőzése...”

„*Diomédés vitézkedése*”-ben, az *Iliás* V. énekében szinte ötletszerűen rávágódott a rigmus:

„*Már nem is a trószok s danaók közt dúlnak a harcok:
Istenek és görögök mérkőznek már a csatákon.*”

Ezt egy görög Istenő állapította meg, a szép Aphrodité mamája, Dioné, az Olympos legtetetjén.

De a viláért sem akarom én citátum-tárnak felhasználni Homéroszt: kést szúrni a lapok közé, s kiprovokálni a Fátumot. Amit idéztem, úgy érzem, nem pusztán hasonlósági találka, hanem ennél mélyebbre utaló: ez a találkozás jelképes. A homérosi mű a mindenkori életszemléletnek kiapadhatatlan forrása.

2.

Egyszerű és mégis bonyolult; könnyen hozzáférhető és mégis hozzáférhetetlen; van is, nincs is: a kultúra délibábot úz velünk.

Van egy német kiadású szövegem. A derék Henke a homérosi hasonlatokat a lap szélén vízszintes vonallal jelzi, és mellé írja a hasonlat sorszámát, címetül. Sajnos, a kiadás második fele újabb keletű, s ott már „modern” alapra térve, elhagyták ezt a régi jó szokást. A 13. ének végén olvasható az utolsó számmal jelzett hasonlat: *Vihar a tengeren*. (91. szám.)

*Hát nekivágtattak valamint viharok rohanása,
Mely a mezőre lecsap felhőjéből Kronidésnek,
S mennydörgés közepett harsog be a tenger ölébe,
Hol hab a habra tolul s tarajos hullámtorony önti
Tajtékos csucsait s harsogva lökik tova egymást:
Sűrű sorokban imígy tolulának a trójai hősök
Büszke vezéreiknek nyomain fegyverragyogással.
Hektor ment legelül, hú mássa vitézi Aresnek,
Büszke feszítéssel tartá nagy gömbölyű pajzsát,
Mely bikabórból volt s ragyogott a sok érckiveréstől:
Fürge fején rezgett a sisak széthintve sugárát.*

A hasonlat szép, s Kemenes (Kempf) József, a fordító, meg is jegyzi hátul a magyarázó jegyzetekben: „*A habtorlásról vett gyönyörű hasonlat remekül szemlélteti a seregek előnyomulását.*”

Érdemes lenne most hirtelen görögül is felolvasni a hasonlatot, mert valami nyugtalanságot érzek, valami hiányérzetet. Épp a ragyogásnak ez a Kemenes (Kempf)-i fajtája szigetel el valahogy a homérosi lényegtől. „*Minden nagy mű olyan, mint egy nagy vár...*” Íme itt az első árok, az első akadály.

A görög szöveg szintén „ragyog”, de ugyanakkor a hexamerei kedvéért nem adja fel a képek tömörségét. Mennyivel intimebb, szinte erotikusan körülhatároltabb a homérosi kép:

*„Úgy mentek, mint a vad szelek fúvása,
amely Zeusz atya mennydörgéséből csap le a földre s
ott csodálatos (vagy isteni) zaj közt egyesül (keveredik) a
tengerrel...”*

Ezt a μέγεται — μέγνυμι igét használja Homéros a testi szerelem határfokának jelölésére is, s épp az az ősi erejű nála, hogy nem provokálja az ősit, – egyszerű, mint az elemek. A bort és vizet korsókban vegyítik a hősök, a nőt és férfit szerelemben vegyítik a végzet karjai...

Tehát ezt az első gátat úgy is nevezhetnénk: a műfordítás gátja. Homérost többen lefordították magyarra, Kemenes-Kempfé még a legolvashatóbb. Csak az a baj, hogy le kell számítolni a fordításból az ún. Vörösmartys, Zalán futásos fényes pátoszú reformbetéteket, a magyar reformkorszak, a dicső romantika korának „büszke fényragyogását”. A görögül ellenőrizni nem tudót ez a sok hexameter-vatta könnyen megtéveszti és elkedvetleníti. A felolvasott szövegben pl. *Büszke vezéreiknek nyomain... Büszke feszítéssel tartá nagy gömbölyű pajzsát... – kifejezésekben Homéros nem tart igényt a büszke jezőkre, tessék utána nézni. Egy hasonlatnál még ez elmegy, de 300–400, sőt 700 oldalon át ennyi megmásulás... „A nagy mű olyan, mint egy nagy vár...” Még csak azt említem meg, hogy Hektort, a trójai vezért, a háború istene mellé állítja Homéros: Aréshez hasonló, az emberpusztítóhoz.*

βροτολοιγῶ ἴσος Ἄρηι

Mennyivel erőtlenebb, sőt egyenesen hamis csak ennyit mondani helyette:

Hú mássa vitézi Arésnek...

3.

A kritika, de maga a kultúra is egy szimultán-pillanatra törekszik, olyan pillanat-óromra, ahonnan a műveket valami kiegyenlített állandó közös fényben láthatja. De ilyen egyensúlyban lebegő, lefixált pillanatot szinte lehetetlen elérni, mert az emberiség nagy tartalékjából váratlanul bukkanhatnak eléink ismeretlen művek, s értékelésünk, értékpillanatunk mérlege jobbra vagy balra billenhet. Ilyen értékpillanat-módosító mű volt számomra a múlt év tavaszán a Kalevala, s ennek a műnek a fénye keresztezi most lelkemben Homéros fényét. Egymás mellé állí-

tom őket, s egymás fényében mindkettőt tisztábban, szuverénebbül látom. A Kalevala nagy, egymás mellé rendelt képekkel dolgozott, – szerkesztésmódja a *mellérendelés volt*. Néhány felejthetetlen látomás volt laza szálakkal egymás mellé fűzve, éppen hogy *volt* mese. De ez a mesesorványság gazdagsága is volt a finn műnek: távlatai befelé nyíltak, néhány fűszálba csavarta a Természetet.

A Kalevala után, a kalevalai pillanat után, szinte kínos volt felvenni Homérost. Mesterkéltnek éreztem a Kalevala nagy sámáni egyszerűsége mellett. A hexameter-sorok túlságosan terjengtek, s ki-kinyújtásukban – a runók után – volt valami erőltetett. Ez volt az első benyomás. A műveket – módosítom a vár-hasonlatot – levegőburok veszi körül, atmoszféra, mint a bolygókat. A műveknek van gravitációja, vonzása, s a legnagyobb művek asszimilálják az olvasót, magukhoz hasonlóvá alakítják. Egy ilyen Kalevala-asszimiláció után szinte erőszakkal kellett behatolnom az Iliás várudvarára. A műfordítás legkülső árka után előttem tátongott a második, belsőbb árok, – maga a homérosi mű. Egy mechanizmus hidegsége csapott rám, mintha nagy gépházba tévedtem volna. A Kalevala játékos, szerény, szinte együgyűen és bohókásan-alázatos kezdete után szertartásos, főpapi vonalvezetés fogadott.

Zengjed el, istennő, vészes haragát Achillesnek...

De a templomba beljebb lépve, kezdett jólesni ez a főpapi szertartás. A homérosi eredeti szöveg mindig puhított az elmevívett, fordítással elsematizált mozdulatokon, s bámulatom fokozódott a fantom-rajzolás tökéletességén.

Képzeljük el a Homéros-olvasást úgy, hogy egy nagy mozivászon van előttünk, s a képek éppen most *keletkeznek* a fehér lepedőn.

A Kórus bejelenti Agamemnonnak és Achillésnek haragját s az ebből származó bajokat: 7 sorban pontosan meg van adva az eposzi tényálladék.

*Zengjed el, istennő, vészes haragát Achillesnek
Mely tengeri veszélyt ontott a vitéz görögökre,
És sok ezer hősnek lelkét poklokra taszítá,
Elhullt testeiken meg ebek s keselyűk lakomáztak...*

Bocsássuk meg az Iliás kapujánál a fordítónak az anachronizmust: nem *poklokra taszítá* Achilles haragja a vitéz görögök lelkét, hanem *odadobta* Hadészhez, az Alvilág istenéhez, Zeus testvérehez, egy élő, félelmetes személyhez...

De megjelenik a vásznon a végtelen tenger rajza, a part mellett a vizen ringanak a görök hajók, s egy öregember botorkál az antik hajók felé: színarany bot van a kezében. Saját apollónpapi fejdíszét tartja – alázata jeléül – a boton... A nevét is kiáltja már egy hang: Chryses ez, a pap. Leányát akarja kiváltani a görögöktől, Agamemnontól, a fővezértől.

Most Agamemnon felbőszült alakját rajzolja egy kéz dűreri élességgel:

*„Halljad öreg, ne találjalak itten a karcsú hajóknál
Most se csatangolj itt s e helyen később se botorkálj,
Mert aranyos pálcád s koszorúd megvédeni nem fog.
Én nem adom ki a lányt, valamíglen meg nem öregszik
Házamban, híres Argosban, jó messze honától;
Ott a szövőszéken szövöget majd s megveti ágyam...
Hát csak eredd, ne boszants, hogy baj nélkül haza juthass.”
Így szólott; megijedt az öreg s hajlott a parancsra,
S hallgatagon lépett a zajos tenger vize mellett...*

Ebből a kilenc sorból kielemezhető a homérosi képlet.

A hang szertartásossága és parnasszien exaktsága mögött népmesei képzeletmozgás. A fogalmazás már a magas irodalomé, az indulatok azonban még primitíven-elemiek, a primitívség legkisebb erőszakolása nélkül. Ez a primitívség egészen őszinte, szinte sugározza az európai kultúra hajnalkorát.

Európai kultúra: ez a szó közelebb fog hozni a homérosi lényeghez. Közismert dolog, közhely, hogy a görögség Európa őssejtje, protoplazmája. Ha a dolog így áll, akkor viszont Homéros a görög szellem őssejtje, a görög lényeg protoplazmája.

Ez az őssejt, a homérosi képlet, görcső alatt nézve, az urbán és rusztikus, a városi és falusi jellegnek egészen egyedül álló keverését mutatja. Ha a városiasság nem pusztán mennyiségi, hanem elsősorban minőségi, szerkezeti, tehát kulturális jelenség, akkor Homéros hőseiben van valami elpusztíthatatlan, hamisítatlan urbán (kultúr)-jelleg. Ők akkor is várost alkotnak, ha hárman-négyen összejönnek egy sátor alatt a tengerparton, ott is pythagorási arányban vegyítik a vizet és a bort, – s ők akkor is városban laknak, ha egy magános hajón sodródnak Poseidáon végtelen birodalmában. Nézd meg, mint áll ki párviadalra Hektor a görög csatasorok elé: jobb kezében hosszúárnyékú dárda, ajkán aristotelési szillogizmus. A duzzogó, hevesvérű Achilles fedeles gályáján színezüst lantot penget, izma kemény, mint egy istennek, de padlója szép puha szőnyeg; mint egy rugó pattan fel vendégei érkeztek, s maga hozza sebesen a vendégáldozathoz a vágó-tőkét, és sajátkezűleg vagdalja rajta a kövér gödölyét, húsos juhgerincet „és duzzadra hízott sertés jóízű vesését...”

Valamikor túlzásnak hittem Aischylosék szerény hajlongását a homérosi mű előtt, amikor azt mondták műveikről, hogy ők csak Homéros gazdag asztalának morzsáit szedegetik fel... Most, hogy megállapodottabb korról és értelemmel, s fokozott szimultán-pillanattal újra forogatom az Iliás tragikus lapjait, – igazat adok mindenben az ógörög tragédiaíróknak. A Homéros utáni görög szellem a prizma elérhető színiskálájára bontja ennek a nagy kollektív műnek fehér fényét.

Azt mondtam: Iliás tragikus lapjai. Nem oly értelemben tragikusak, mint pl. az Aischylosé. Miért? Mert Aischylos már differenciálódás, specializálódás, az ősi Napból kiszakadt egy bolygó; még lángol, sístereg, de már kezd összehúzódni, már kezdi felváltani – még korántsem aprópénzre, tehát helyesebb volna így: már kezdi beváltani – Homéros aranypénzét.

A homérosi mű, közelebbről az Iliás, tragikus is, nem is. A tragikus életérzés mindig feltételez alapul valami meghasonlásra hajlamos túl-individualizmust, a köznek és egyénnek széles, átjárhatatlan árkát, – vagy végzetes, halálos árkot magában az egyénben. Ha Homérosnál ilyen árok keletkezik, azt az öreg vak Mester szépen betömi – boldog, bölcs ión, kozmikus hexameterrel... Homérosnak az idegei még sokkal kevésbé individuálisak, hogysen hajolna az egyoldalú tragikumra, de már nem olyan kollektív kötélből valók, hogy meg ne rezdülne az egyén sors-rengéseire.

Jó lenne tovább folytatnunk az Iliás vetítést, de már eleve ki kell zárnunk e fél órából a mozit. El tudok azonban képzelni olyan szent hangosfilmet, amely teljes illúziót adna Homérosról. Ha ily hangosfilmmel rendelkeznék, hirtelen az a jelenet felelne meg céloknak, amikor Hektor búcsút vesz Andromachétól a trójai (ilioni) kapuknál.

Achilles duzzog a szép rabnő miatt, nem vesz részt a harcban, a két egymással szemben álló tábor egyik összefoglaló ereje visszavonult. A trójaiak erőkitevője, Hektor, természetesen most már zavartalanul érvényesül, s egyre-másra öli a görög daliákat. Az erőknak ez a geometriai szembeállítás csodálatos! Hektor és Achilles az erőcentrumok, a pólusok, – s e centrumok, e pólusok körül az erőpontok hierarchiája forog. Míg az egyik erőcentrum, Achilles, meg nem ütközik a másik erőcentrummal, Hektorral, – addig eget-földet-isteneket-alvilágot megmozgat a homérosi képzelet.

Voltaképp az Istenek marionettje a homérosi hős, az Istenek meg a Végzet bábjai. Ady nyelvére áttéve: egy nagy Üldöző kergeti a világegyetemet, a csillagokat és az isteneket, s az istenek az embereket és más földi teremtményeket.

Az Iliás és Odyssea tehát egy nagy, gigászi végzet-masinéria. De mint ahogy a Kalevalában különböző erőforrású elemek torlódtak és játszottak egymás színeiben, Homéros époszainak gépház-kattogását a „legmodernebb” fantáziát megszegyenítő jelenetek villámai ütik át. Szinte restelli ilyenkor az ember, hogy egyáltalán tollat vett a kezébe, s szinte restelkedik az ember a kortársi irodalomért... Ez a restelkedés mindannyiszor elfog, valahányszor kollektív művet olvasok, azaz olyan művet, melynek létrejöttén évszázadok munkálkodtak. A modern irodalomnak az az átka, hogy mindenki önmagát akarja menteni, s ezért szórja szét hamvait az idő. Homéros maga a görög személytelenség, s ennek a személytelenségnek sok ezer agyvelejes, agyfalánxa gondolta ki, álmodta meg az Iliást és Odysseát.

Adva van tehát egy óriási végzet-gépezet, a személytelenség sémája, – s ebben a gépezetben, ebben a sémában forró, eleven egyéni életek jelennek meg, sóhajok, szerelmek, gyűlöletek, vérontások, panaszok, esdeklések, hogy hirtelen ismét átvegye szerepét egy gépi, de isteni személytelenség.

Hektort is rángatja az Istenek akarata. *Hádés* (Ἅϊδης, a földalatti Zeus) felé. Még egyszer felkeresi szeretett Ilionját, a széles utcájú várost, még egyszer látni akarja hitvesét, a fehérkarú Andromachét és kisfiát, Astyanaxot. Ha Homéros tisztán gépies lenne, akkor Hektor vagy egyáltalán pontosan tudná előre a rá várakozó végzetet, vagy vakon, öntudatlanul menne neki a közelgő halálnak. Az felejtethetetlen Homérosnál, hogy Hektor tudatának van egy úgynevezett fényváltása: tudja is biztosan a végzetét, s mégis tele van reménnyel. A fátumnak és reménynek ez a fénycsereje, ez a homérosi illogika, rendkívüli áramlást kölcsönöz az epikai eseményeknek, s megmenti a művet a szentimentalizmustól és egyoldalúságtól. Íme, a híres találkozás, (VI. 390–502.) Hektor nem találja otthon a feleségét, mert ő meg Ilion kapujánál, a bástyáknál lesi a véres küzdelmet és férje sorsát. Hektor utána siet, a cseléd útmutatása szerint.

*Látásán megörült Hektor s mosolyog vala csendben,
Andromaché meg előtte megállt sűrű könnyeket öntve,
Férje nyakába borult...*

„Hektor, most te atyám is vagy meg drága anyám is,
S édes testvérem, te vagy én viruló deli férjem.
Hát könyörülj rajtam s ne siess el a bástyatoronytól,
Másképp árva leszen gyereked s özvegy feleséged.”

„Kedves nőm, ez a gond szívemet szintén szomorítja,
Ámde leszólna a nép s az uszályos trójai hölgyek,
Férfiölő harctól, ha cudar-gyáván vonakodnám.

*Eljő majd az idő, mikoron szent Trója leomlik
S dárdavető Priamos s Priamosnak népe kipusztul...”*

A tragédia feloldódik a hexameter zengésében, az epikus áramban. Szokatlanul kivág a vad, szinte eddai embermészárlásokból ez a családi idill, amely azonban mégsem schilleri – tegyük azonban hozzá: magas – szentimentalizmus: *Hektors Abschied...* Itt a szentimentalizmust megakadályozza az Ananké, a Kényszer kemény betonalapja: az iliáisi hősök egyszerre zokognak és ölnek, Achilleus ezüst lantot pengetve bámulja a végtelen tengert, haját tépve üvölt Patroklos holttestinél, de kegyetlenebb, mint egy alvilági Isten, megtagadja Hektor utolsó kérését, – „Te kutya” – ez a válasza a nemesen haldoklóhoz, átfúrja a nagy elesett két sarkán az inat, hátulról, a bokánál, s bikabőr szíjat fűz a bokába, odaköti a holtat a harcszekérhez, hogy a fej lóg lefele a porba, s úgy rohan el diadallal a

harciszekéren... Az iliási hősök útja a Végzet tankjától van hengerelve; Homéros egyszerre, egy malomkerék-tálcán nyújtja a földalatti Hádést és Helené puha, illatos mosolyát.

4.

A tartalmak megtévesztenek. A Kalevalánál is az volt a baj, hogy a runó-tömegetől nem lehetett észrevenni a runó-aspectust, azt az irányvonalat, amerre a runók tömege néz, a Kalevala-profil. A homérosi hexameter – ismétlem – urbano (polio)-activ sugarakat bocsát ki magából, s a homérosi kondás még a disznócsorda mellett is körzővel rajzolja a porba a kört... De ez bizonyos fókig érthető, magyarázható is. A homérosi világ, a homérosi reáliák mögött – bár a görögség sajátlagosan *theoretikus* természete elegendő magyarázatot nyújtana egyedül is – ott lappang Egiptom, Assyria, Babilonia, Fönícia, Perzsia kultúrfedezete... S épp ez a keleti, ázsiai átszivárgás a legvonzóbb, ha jól bele nézünk a „csiszolt” hexameterekbe.

Minél egyoldalúbb, mennél kevesebb elemre bontható egy jelleg, annál gyorsabban kimerülnek a lehetőségei. Homéros lehetősége óriási, szinte kimeríthetetlen, csak meg kell találni hozzá a távlatot.

Az Iliásnál és az Odysseánál fontos az aoristos, de ez a grammatikai gát a homérosi várrendszernek csak egyik záró gyűrűje. Sajnos, középiskoláink nagy része nem látott túl aoriston, s Homérost elgrammati- és elmoralizálta: lett belőle egy „kálvinista” cügoscipós schulpedáns. A képzeletnek micsoda expressionista villanásai! Helené megjelenik a „skaiai” (bal-nyugati) kapunál, és bámulva nézik a trójai vének, az öreg, szakállas, de vagy száz gyermekes Priamos, Mikulás- királyapó emberei. Ezt a jelenetet, a vének bámulatát, sok helyen emlegetik. De nekem jobban tetszik a vének csodálkozásánál az, ahogy Homéros az aggodat jellemzi.

*Ültek a népvének valamennyien a Skáji kapuknál.
Vénségök révén már nem szálltak ki csatákra,
Ám jelesen szóltak, valamint erdőbeli tücskök,
Melyek a fán úlvén, liliomhangon csicseregnek.*

(III. 149-152.)

Szinte nem akartam hinni a szememnek. A vének liliomhangja... Azt hittem eleinte, ez a fordító átstilizálása (Babits Danténál sokszor csinál ilyen fénytörést). De az eredeti megnyugtatót:

ὄπκ λειγιόεζζκν ἰεῖζι

A „csicseregnek” már a Kemenes (Kempf) hozzátoldása. A görögben egyszerűen: *küldenek*. Liliomhangot küldenek. De a „λειριόεσσεν” kétségkívül a liliomra utal. Felvetődhetik még az a kérdés, nem jelentett-e ez a jelző az élő görögben egyszerűen finomat, halkat, azaz: érezte-e még a homérosi görög ebben a jelzőben az alapján rejlő képet, a „λείριον”-t, a liliomot? Sok szó képatomjaira bontva megtéveszt, a képek fölött új értelmek támadnak, s nehéz a képhez a visszaút. De Homéros többi hexameterai is arra figyelmeztetnek, hogy ő vállalja az expresszionizmust is, vállal ő mindenféle irányt, mert ő a – *teljesség*.

Említsem-e azt a jelenetet, amikor Héré cselszövésből álomba meríti mennydörgő férjét, Zeust? Az oka az előbb említett bábjáték-rendszer: Zeus a trójaiak pártjára áll, felesége természetesen – ez a házasság háromezeréves törvénye! – a görögökén. Ez az álomba merítés, Héré nekikészülődése és felpiperézése, Aphroditével való szövetkezése: minden költői raffineriát és ragyogást felülmúl! (S itt meg kell adni a tiszteletet Kemenes (Kempf)-nek is: valahogy elfelejteti velünk ennyi idő múlva, ennyi hexameter után már a ragyogás-pótlékokat.)

De mindezt felülmúlja az Álomnak madárrá átalakulása. Héré ugyanis az Álmot is a maga pártjára hódítja, neki ígéri az egyik szolgálóját, Pasitheát, egy égi Lillát, akire az Álom, Hypnos, a halál ikertestvére, az égi Csokonai, oly régóta vágyakozik (XIV: 280).

*A levegőégen, mely a legmagasabbra szökellett:
Sűrű fenyűlombok közepett itt lakta tanyáját,
Mint széphangú madár...*

Ez már szinte a – Kalevala, amely persze épp az ellentétje a homérosi műnek: a Kalevala a Természet Hádéséből, a lengő fűzfa- és nyírfaligetekből nő ki, ez a kiindulási pontja, ez a lengő Semmi, míg Homérosnál ez a végső határ.

Az Iliásnál és Odysseánál is fel-felrémlik a Természet Ding an sich-je, de csak egy-egy pillanatra. A görög konkrétság, a homérosi urbán-kultúrbázis visszariad az effélettől, mert nem tudja kézzel megfogni, mint ahogy az alvó Achilles meg akarja ragadni a halott, még ravatalon fekvő Patroklos árnyát, de hasztalan:

(XXIII: 100 etc.)

*Szólt s kezeit nyújtá a szellem után, de karolni
Nem bírta, mert az árny (ΨΥΧΗ) sustorgva repült tova füstként
S ment Hádéshez alá. Megijedten kelt fel Achilles,
Összezsapá kezeit (ΧΕΡΣΙ ΤΕ ΣΥΜΠΛΗΚΤΑΧΗΪΣΕΝ)*

panaszos hangokra fakadva:

*„Jaj nekem... ó vannak Hádésnek mély fenekében
Szellemeik, árnyképek (ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΕΪΩΛΟΝ) de szívükben*

öntudatuk nincs.

*Mert im a szánandó Patroklos árnyszerű lelke
Hosszú egész éjjel zokogott és sírt körülöttem,
Mindent elrendelt s neki volt hú mássa egészen..."*

Itt is tegyünk javítást a Kemenesi fordításon. Hádés házában van ugyan szellem és árnyalak, de nincs – rekeszizmus (ψυχή), amely a legnemesebb szerveket, a szívet és tüdőt, elválasztja a zsigerektől –, tehát nincs zsigerük, nincs súlyuk, nincs tömörületük, a szubsztancia ott már csak puszta térfogat...

Az Iliásnak ezt a hádési kézcsattanását, ezt az εἶδωλον-keltette tapsot, az álmából felugró Achillesnek ezt a riadt tenyérösszecsattanását: ezt éreztem a homérosi teljesítmény legvégső, legmagasabb fokának.

Az Odysseában ez a taps meg fog ismétlődni: az is ilyen tapsra lendül ki, a XI. énekben, a tenger túlsó szélén, Kimmerios földjén, ahol nincs fénylő nap, örökös a köd, örökös a felhő. Ide köti ki Odysseus a hajóját Kirké édes csókja után; szent Persephone szigete partjához, a ligethez, ahol csak „gyümölcsstelen fűzfák s nyárfák meredeznek”:

*Itten az áldozatot Perimédés s Eurylochos hős
Tartották, én meg kihuzám kardom hüvelyéből
S rófnyi üres gödröt vájtam hevenyén a fövényben.*

*A juhokat fogtam s a gödör szélén lenyakaztam.
Barna-piros vérük kifolyott, mire szellemek, árnyak
Tódultak vala fel, sűrű nagy gomolyakba verődve.*

*Én leülék s kihuzám kardom csüngő hüvelyébül
S meggátlám, hogy a sok szellem közelebb seregeljen
A vérhez...*

*Majd holt édesanyám árnyéka lebeg vala hozzám,
Antikleia szegény, hős Autolykos nevelése.*

*Tüstént rám ismert s így szólt keserű zokogással:
„Gyermekem, óh hogy jössz élvén e sötét üregekbe?”*

*Szólt, mire szívemben vágyak vágyakra tolultak,
Hogy megölelhessem lelkét holt édes anyámnak.
Háromszor nyujtám kezemet megölelni anyámat,
Háromszor kisuhant kezeimből akárcsak az árnyék...*

A hádési árnyakat kivont karddal visszaverő Odysseus: annyira elavult már? Mit csinál a tankokkal, repülőgépekkel, gépfegyverekkel és tengeralattjárókkal felszerelt XX. század? Ki ellen szereli fel? Az élő testek ellen? De mi az az élő test? Hol végződik a test, és hol kezdődik az εἶδωλον-ja?

„Iszonyú zajjal gomolyogtak az árnyak...”

Hát nem ilyen hádési iszonyattal gomolyog körülöttünk a mai élet? Hát nem kell nekünk is az iszonyú zajjal tóduló test- és lélekmennyiség ellen kardot rántanunk? Nem ezt téteti a XX. századdal is az Ananké, a nagy Üldöző, az Ismeretlen?

S nem tanít-e még ma is Homéros, hogy mind ennek ellenére higyjünk a napsugárban, az életben, a kultúrában? S nem utolérhetetlen nagy mesterünk ma is Homéros, miként osszuk el egyenletesen az élet fényeit és árnyait? Oly nehéz elbúcsúzni tőle. De utánunk kiált Dantében, Goethében... Az európai irodalom egy széttört homérosi mű.

Rakjuk össze, meneküljünk vissza az ősi Egységhez, mert megfojt az individuumok pusztasága, a réghalottak pusztája... Ez örölte fel Adyt is – most már látom: nagyobb volt az indulata, hiába bírkózott Ős Kajánnal, a Keletre visszafutó ősi anyaggal. Ez tette Aranyt örök-kétkedővé, örök-csüggeteggé...

Még csak egy ősi hexametert, türelmet kérek 1936-tól:

νὺξ δ' ἤδη τελέθει· ἀγαθὸν καὶ νυκτὶ πινέειν
Már ránk éjjeledett: jobb lesz engedni az éjnek.

Itt is javítok: jobb lesz *hitelt* adni az éjnek. *Hit* kell, új hitel kell, hinni kell a legősbibb egységben, – a Protoplazmában, Isten pénzében, – akkor leszünk ismét újak.

Utószó. Ez a tanulmány, mint a Sziget III-ban megjelent *Aischylos-élmény* is, a Kalevala (s a kiadatlan Dante-, Ady-) tanulmány keletkezésével egyidejű: innen az egyes témák egymásra utalása. A debreceni Ady Társaságban került felolvasásra még 1937-ben, a többivel együtt, kisszámú, meghitt hallgatóság előtt. A szerző kísérlete arra, hogy felnyisson néhány könyvet, néhány alapdokumentumot, s csodálkozó szemmel beléjük nézzen.

(1936)

A görög dráma jellegvédelme és változásai

1. A homérosi alap megnyílik

Aischylos művei elé rendesen oda szoktak nyomtatni egy jelszót – maga Aischylos fogalmazta ezt –, úgy tekinthetjük tehát, mint a nagy tragikus írói vallomását: *τεμάχη τῶν Ὀμήρου μεγάλων δειπνῶν*

Morzsák Homéros gazdag lakomájából, – pontosabban: Homéros nagy lakomájának leszelt (letördelt) darabjai.

Ezt a jelszót már régóta ismerem, de kezdetben valahogy nem tudtam áttekinteni a jelentőségét. Nem láttam be a mottó távlatába. Mióta ismét újraéltem, és revideáltam a homérosi eposzokat, különösen az Iliást, azóta nem csodálkozom annyira a csodálatos görög tragikus triász – Aischylos, Sophoklés, Euripidés – s a még csodálatosabb Aristophanés születésén. Sőt: inkább természetesnek találom. Most már azt találnám természetellenesnek, ha a görög drámát nem előzték volna meg jó néhány évszázaddal a homérosi eposzok.

A nagy mű teremtéséhez egy sorsszerűen megtalált lelki helyzet szükséges, a lelki erőknél egy sorsszerűen azonos irányba kapcsolódása. A görög drámának minden kedvezett születése körül: ég és föld, – tenger, történelem és lelki csírák...

A görög dráma sorsa és alkatának vizsgálata arról győzött meg, hogy a nagy alkotások megkívánják a zárt teret, még ha a végtelenséget is akarják kifejezni, – megkívánják az etnikai zárt teret, azaz szükséges, hogy egy népi közösség acélgyűrűje szorítsa be a kifejezendő világot.

E nélkül a jellegzáró gyűrű nélkül fáradtan ejti le szárnyát a géniusz, – sőt: géniusszá se tud lobbanni. A *tüzes gyors szívekhez oxidáció* szükséges, a terek sűrűsödése, – Ady nagy szívét is Párizs idegen terei s a magyarság körül forgó tér-idegenségek gyújtották tragikus meteorrá...

Bármennyire zárt népi egység volt a görög, ez a zártság saját körén belül tele volt küzdelemmel, s egyúttal állandó sűrűsödésben érintkezett a külső világgal.

Távol álljon tőlem, hogy a görög drámát pusztán Homérosból vezessem le. Aki elővesz egy színház-világtörténelmet, pl. Joseph Gregor terjedelmes művét, mindjárt a görög tragédia elején, a lap fejrovatában, ott látja a Homer-nevet. De Joseph Gregor is óva int Homéros és a görögség teljes azonosításától.

„Homéros csak egy alakulása a görög világnak, még ha a legtökéletesebb is.”

Homéroson kívül a görögségnek még sok más szellemi erőforrása volt, mely végeredményben mind a dráma nagy transzformátorába vezetett. Gregor szavaival: „Minden kis szentség, minden olajfa-zizegte forrás, amely mellett pásztorok tanyáznak, – mindez arra utal még ma is, hogy az Istenek nyelve kétféle volt: az Olympost nappali fehéren benépesítő Pheidiás-alakok mellett sohasem halt ki a misztérium homályos derengése, mely emberi alakokat font bele a fádba, forrásokba, szelekbe, felhőkbe...”

„Apollót körülzengték hömpölygő, tiszta himnuszokkal... De e mellett ott zúgtak Dodóna, Delphoi, Eleusis titkai. A pásztor a régi, ősi borzongás fogta el e titkok közeledtére, – de bent a városban már csiszoltan és modernül röpült a gondolat...”

Íme, adva van a görög dráma indítási dialektikája.

Πολλὰὶ μορφαὶ τῶν δαιμονίων -

e szavakkal fejezi be a kar a síri világból visszahozott Alkestis csodálatos sorsát.

Sokféle alakja él a szellemeknek...

A szellemek *alakja*, az *alakok* titka, az *alakok* végtelensége...

Természetesen nem lehet ma már azt a kritikus időpontot alibiszzerűen megragadni, amikor a dráma kipattant a görög létből: homérosi hexameterekből és himnuszokból és dionysosi révületekből, – de valahogy erre kell gondolnunk: az *alak* szétvetette az epika kereteit, az *alak* nem fért meg többé az öreg Homéros varázs-könyvében...

Felejthetetlen élmény az olvasóra nézve Achilleus felriadása barátja, a halott Patroklos szellemének elrobogásakor. Éjszaka van, Achilleus mélyen alszik. Egyszer csak megjelenik álmában az elesett Patroklos, – de nem véresen, sárbagázoltan. Úgy, mint az életben: két szép szeme barátságosan sugárzik le rá, – teste a régi, töretlen, daliás. (II. XXIII, 68.)

A hangja mégis panaszos:

„Szunnyadozol, Pelidés, s feledéd fegyverbeli társad?
Éltemben sohasem feledél, csak most a halálban...
Hantolj el mielőbb, hogy a Hádes ölére fogadjon,
Mert tovaiüldöznek, kergetnek a szellemek, árnyak,
És nem eresztenek át a folyón közibük keveredni.
És a sötét Hádes táján kell szerte bolyongnom...
Add ide, ó kérlek, kezedet... Mert –
soha többé nem jöhetek hozzád,
ha a máglya tüzében elégetsz!

Erre viszont így szólt a sebesrohanású Achilles:
„Mért jöttél ide most, kedves fegyverbeli társam?

*Jer közelebb hozzám,
kezeim hadd öleljenek által...”*

*Szólt, s kezeit nyújtá a szellem után, de karolni
nem bírta, mert az árny sutorogva repült tova füstként
s ment Hádeshez alá...*

*Megijedten kelt föl Achilles,
összecsapá kezeit:*

*„Jaj nekem... ó vannak Hádesnek
mély fenekében szellemek, árnyképek,
de szívükben öntudatuk nincs...”*

Achilleusnek ez az Alvilág felé irányított tapsa:

ΧΕΡΘΪ ΤΕ ΕΥΜΠΛΑΤΚΪΓΗΘΕΥ

ha nem is *kiugrató* pontja tény szerint a görög drámának, mindenesetre *kiugrató* pontnak vehető *jelkép* szerint. (Az imént szándékosan tördeltem fel az indulat izzó fokozatain a nyugodtan hömpölygő széles hexametereket.)

Achilleus alvilági tapsára egyszer csak szétnyílik a homérosi regevilág. S mint ahogy az öreg Lázár kilépett az Ady Bibliájából, úgy lépett ki Kr. e. 500-ban, Dionysos isten árnyékától terheltén, Homérosból – egy eleusisi fátyolba burkolt komor alak – az attikai Aischylos, Euphorión fia.

A tarka homérosi ég egyszerre elborul. Egyetlen ravatallá változik át a homérosi égbolt, amely valamikor a tömör felhőkre átellenből mindig rávetítette a mosolygó Napot. A homérosi égnek mindig volt ilyen fény-árny-elosztó egyensúlya, – most már ez az egyensúly megszűnt. Ha balról árny esik a mérleg serpenyőjébe, Aischylos a jobb oldalra ugyanannyi vagy még több sötétséget dob.

2. Aischylos dionysosi próféta-démona

Aischylos életrajzírói kedves mendemondának tartják, de nem közömbös megemlíteni nekünk sem, mint lett Görögország legnagyobb tragikusa „író”. Atyja szőlőjét őrizte, s elaludt. „Álmában megjelent előtte az Isten, a titokzatos Dionysos. S ő parancsot kapott Dionysos istentől, hogy írjon az ünnepeire tragédiákat...”

Aischylost tehát a démon tette tragédiaíróvá, Dionysos démona.

Ez a démon szörnyű látomásokba kergette a költőt. De Aischylos bírta a víziókat. Voltaképp csak szóbeszéd őrzi Aischylos *személyének* emlékezetét, életének részleteit fölitta a feledés. Annyi történelmi tény, hogy Marathónnál harcolt Dárius tengeri serege, valamint Salamisnál és Plataiánál Xerxes ellenében.

Ezekre a harci tettekre állítólag büszkébb volt, mint 90 drámájára s 40-50 drámája győzelmére. Mikor élete vége felé messze idegen földön az athéni demokrácia bomlasztó tünetei elől visszahúzódva, megérezte a halált, ezt a négy sort költötte önmaga sírja fölé:

*Aischylos, Euphorió fia nyugszik e kőnek alatta,
Géla kövér mezején, ő, az athéni szülött.*

*Elmondhatja vitéz-voltát Marathónnak a berke
És ki tapasztalta: a lobogó hajú Méd.*

(Csengery – Ponori Th. E.)

Voltaképpen ez is anekdóta és mégsem az. Az imént azt állítottam, hogy Aischylos bírta a víziókat. Ha megmaradt hét tragédiáját felütjük, lehetetlen olvasás közben a háttérbe oda nem képzelni a hadviselt marathoni katona-költőt... De micsoda katona volt ő és micsoda költő! Az előbbiért hasztalanul néznék szét analógiáért a jelenben... S az utóbbiért is valószínűleg hiába.

Ha leírom ezt a szót: *jelleg-védelem*, – Aischylos tipikus megtestesülése ennek az ideálnak. Az ő „militarista” görög jellegessége azonban nem húzódott vissza egy ludendorfi katona-kaszt acélrácsai és lőrései mögé. Aischylos katona volt, de ezenkívül próféta is, s mindezek fölött: rendkívüli alakítója az emberi szónak. Ezek az elemek mind együtt voltak őbenne, felbonthatatlan egységet alkotva.

Hallgassuk csak meg Vitéz Marathóni Aischylosnak, ennek a sírjában már 2394 év óta szendergő öreg athéni veteránnak néhány drámai vallomását. Mert vallomások ezek. Tragédiájának minden sorát átüti a belső feszültség ereje. Nem az idegesség hajszolta erő, – nem rekompenzációs-komplexum az ő hatalma. Dante sorai mögött – Papini magyarázata nélkül is – sokszor érezzük a kétségbeesetten, tehetetlenül toporzékoló olaszt. Akárhányszor úgy vágja oda terzináit, mint ahogy később fajtestvére, Napóleon hajította dühödt pillanataiban sarokba a híres háromszögletű káplár-kalapot...

Kire emlékeztessen hát Aischylost, hogy a magyar közönséghez közelebb hozzam? Most hirtelen egy hasonlat kerülget. Egy szikárabb, elszántabb, korszerűbb, tengerpartra dobott Berzsényi Dániel...

Nem vakmerőség-e tereket és korokat összekavarni?

Mit kellene elvenni Berzsényi Dánielből és mit kellene hozzáadni, – hogy Aischylos legyen?

Mindenekelőtt ki kellene belőle küszöbölni a matthisoni hatásokat, a szentimentális bázist... Aischylos nem érzeleg. Aischylos érez és szenved – Matthisson holdfényei nélkül. Aztán ki kellene küszöbölni Berzsényiből – Horatiust. Aischylost úgy ne képzeljük el, mint valami eget-földet polyphemosi dühvel és mérettel esztelenül összeborogató titánt! (Így festik a plakátok.) Aischylos pontos mérnöke a szónak, kardalainak anapaestusai

szabályosan bevágnak, – de ami Horatiusból hiányzik, őbenne megvan: Túl a zárt forma ketrecén, s ebbe a ketrecbe beletuszkolva az *alaktalan erő*.

De valóban ki kellene-é küszöbölni Berzsenyiből Horatiust? Nem éppen ilyen amorf erővel párosult zártság Berzsenyi művészete is? Valóban, a dialektika kedvéért volt előbbi mondatom állító. Berzsenyi Dániel – a Horatius-hatások ellenére – olyan Aischylos-szerű... Aischylosnak pannon földre esett késő sugára.

*Isten, kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző, lelke ohajtva sejt,
Léted világít...*

*A legmagasabb menny s aether Uránjai,
Melyek körülted rendre keringenek...*

*Te hoztad a nagy minden ezer nemét
A semmiségből, a te szemöldököd
Ronthat s teremthet száz világot
S a nagy idők folyamit kiméri.*

Aischylos hangja és mégsem az!

*Ó fényes aether! röpke szárnyu fúvalom!
Folyók forrásai, végtelen tengerhabok
Derült mosollya! Föld, mindennek anyja te
S mindent belátó napsugár – szólítalak:
Én istenektől istenül mit szenvedek!*

(Csengeri ford.)

Így jajdul fel a földkorong végső határán, a Skytha-pusztaság hegyeihez láncolva, átütve keble kegyetlen vas-éktől, – tomporán érc-öv, két lábszára áthurkolva... Prométheus dezmotész: a Leláncolt Prométheus...

Lehetetlen meghatódás nélkül nem olvasni ennek a fajából kinőtt, de fajában keletkezett emberiség-tragédiának a kezdő ütemeit, az indítást – ahogy előadhatták ezelőtt 2410 év körül Athénben –, de korántsem olyan pompás kőszínházban, mint amelyet a régiségkönyvek mutatnak! Óh nem! Egyszerű fapadokon ültek a nézők, vagy pedig álltak, s a „színpad” is csupán néhány deszkából volt összeróva. A nagy tragikus triász – Aischylos, Sophoklés, Euripidés – leszállott már rég a Hádesbe, míg végre fölépült az Akropolis délkeleti lejtőjébe vágva a nagyszerű állami amphitheátron.

A Leláncolt Prométheus tehát afféle bódédarab... S micsoda vallomásokat tudott tolmácsolni az aischylosi bódé!

Voltaképpen azzal kellett volna kezdenem, amivel minden külföldi művet tanácsos kezdeni: a műfordítás és az eredeti szöveg egymáshoz való viszonyával. Csengeri János fordította

le az összes Aischylost. A Leláncolt Prométheust még olvashatjuk Zilahy Károly fordításában is. Viszonylag a Csengerié az olvashatóbb. Jobban rendelkezik az eredeti nyelv fölötti hatalommal, s itt még nem „magyarít” és rímel, mint később több más klasszikus átültetésében. Nem követ el stílusterést.

A csengeri-átültetés valami lényegest eltakar, bár még így is felcsap a hajlékony, alkalmazkodó, akadémikus szorgalmi munkán az, amit talán ilyen expresszionista jelzővel illethetnék: *geológiai nyomás*. Igen, Aischylosnak van valami geológiai gomolygása... Nem hiába idézi egyre az elemeket: ez nála nem pátosz. Ő a görög drámának a próféta-démona.

Milyen nagy dolog lenne, ha méltó fordításban tolmácsolhatnánk a magyar olvasónak ezt az örök fájdalmat, a jogtalan mellőzöttségnek ezt az egyetemes érvényű himnuszát! Ha csak egy kicsit is bevilágítunk az eredetibe, hogy tömörülnek az erők, – mégha lazítunk is a metrumon:

*Óh isteni éther s gyorsszárnyú lehelletek!
Folyamok forrásai s ti tengerhabok
számnélküli kacagása s mindenanyja, Föld,
s te Héliosnak mindentlátó kereke:
istenként istenektől én mit szenvedek!*

Ha Csengerit olvasom, ahogy a tragédia indul, fogalmat alkothatok-e arról az erejebiztos, messzemerengő szomorúságról, amely Aischylos minden sorából kiárad? Miért szomorú? Vajon szomorúság-é ez egyáltalán? Szomorú-é a mennydörgés? Vagy a pallos, amely sziklára esvén, hosszan zeng?

De hiszen Aischylos nem szenttelen Természet, mint a tárgyak és mint az elemek, hanem *érző ember*, aki hallja a tengerhabok „számnélküli kacagását” – ἀνήριθμον γέλασμα: – ahogy ez a két szó bevág a szövegbe, ezért érdemes volt tanulni görög nyelvtant – Baudelaire és Ady véres kacaj-távlatait hozza... S Héphaistos mögé bújva mint szánja Prométheus balsorsát!

*Oh bölcs Themisnek fennen-érző gyermeke,
Kedvetlenül és kedved ellen kötlek én
E puszta sziklafalhoz oldhatatlanul,
Holott embert se látsz, szavát se hallhatod,
Holott aszalva nap tűzének lángitól
Tested virága hervad és örülni fogsz,
Csillagruhás éj a napot ha elfödi
S olvad megint a nap hevétől éj fagyja.
Reád zúdítja kínját minden pillanat,
És szabadítód még csak meg se született!*

Ilyen vallomásokat mormog a jövődő elé Kr. e. az ötödik században egy kiszolgált marathóni katona... Védi Prométheust, az Előre-látót, az emberi kultúra hősét, aki lelopta az égből

a halandókhöz a szent virágnak, a tűznek, a mindenre hajlítható, mindenható tűznek a sugarát, – görögül feledhetetlen:

τὸ εἶν γὰρ ἄνθους, παντέχνου πυρὸς βέλας ...

Így kell „konzervatív”-nak lenni, s így kell vállalni a „modernség”-et!

A természetnek ettől a diluviális erejétől s a dionysosi léleknek ettől a prométheusi humánumától remeg át Aischylos többi alkotása is – legkivált az Oresteia – a világirodalomnak mindmáig utolérhetetlen sorstragédiája. Sajnos nincs most lehetőségem rá, hogy végigelemezzem a három részből álló ciklust, s megvizsgáljam, mit jelent végzet és emberi akarat Aischylosnál. Csak röviden: nála nem fül mechanizmusba az emberi cselekvés. Ha drámáiban a sorskereteket a mitológia Párkái ácsolják is – a mitológiai keretek zárkájában, a fogalmak alatt –, Aischylos elszánt prométheusi szabadsága dörömböl.

Ragadjunk ki tőle elbúcsúzva egy jelenetet az Oresteia-ból. Van-e színpadra alkalmasabb ennél? S mégse színpadi fogás, vagy ha ennek neveznénk, hát úgy színpad és úgy rendezői technika, hogy ugyanakkor – világirodalom.

Agamemnon, a nagy király, végre tíz év után közeledik hajójával Trójából. A tengeren ring már az összes görögök fejedelmének hajója, – már füstölög az elesett Trója, már kigyulltak Ida hegyfokán az örömtüzek, az örömtüzek szemaforjai már végigfutottak Kisázsia-tól Argosig, a tengeren elszórt szigetektől-szigetekre villanva... A királyi palota lapos tetején az ór felvette az antik morzét, s rögtön továbbítja is a királynőnek, Klytaimnestrának – aki nagyon epedve várja már királyi férjét –, kétélű bárdal várja... De a bárdot csak a szerető látja, a gyáva, nyomorult Aigisthos... A királynét körülveszik az argosi vének karai... Már megjelenik a hírnök... A királyné tiszta szerelmet küld a hírnöktől az érkező király elé, – s makulátlan, hűséges házastársi vonzalmáról biztosítja, a bárd árnyékában:

Uramnak ezt jelentsd: –

S megérkezik Agamemnon, a trójai győző. A királyné ajka és beszéde csupa hódolat, csupa mézesség... S hódolata jeléül *bíborszínű* szőnyeget terített Agamemnon lábai elé... Ezen a *bíborsávon* át tér vissza Agamemnon tíz évvel ezelőtt elhagyott királyi lakába.

Ez a *bíborsáv* a király kiömlő vére, – nemsoká kiömlik már, néhány perc múlva, bent a fürdőszobában, az ezüst fürdőkádban... A sírig hű hitves lesújtó bárdjának csapása alatt...

Lehet-é a tragédia összefüggéséből kiszakítani ezt a „*bíborszínű*” részletet? Kardalok nélkül, átlagos fordításban, távol a hellászi nyelvtől?

Mennyi vér kiömlött már Aischylos óta a földön! S mégis egyetlen embernek a jajkiáltása túlharsogja még a katalaunumi halálhörgést is. S Klytainnestra szőnyegének bíbora két és félezer éve gurul át Európán és a tengereken... Ez a bíborszőnyeg a galádul kiontott vér örök szimbóluma.

3. *Sophoklés, a görög „aranyközépszer” főpapja, avagy: a görög tragédia szertartásmestere*

Aischylosnak csupán hét műve maradt ránk. S én, az időnek egy parányi kiküldöttje, hányadjára csökkentettem, ebben a néhány percben, a megmaradt hét darabot? Péterfy Jenő pompás tanulmányokban foglalta össze a három tragikust és Aristophanést, a komikust. A tanulmányok annyira összefoglalóak, oly sok szempontúak, hogy szinte kimerítik az anyagot. Péterfy Jenőnél álljunk meg egy kissé, használjuk fel hídnak a görög tragikus triász másodikjához.

Igen, az összefoglalás *tökélye*... Ez a minden részletre kiterjedő ökonómia, mely nem enged meg egyetlen *a*-szimmetrikus vonalat, egyetlen öntudatlan gesztust, – ez Sophoklés.

Itt is igénybe vehetjük az antik anekdotát. Még annak idején jegyezte fel az „anekdotahajhászó” Athenaios. Csengeriék után ideírom magam is. E szerint Aischylos részeg fővel írta tragédiáit, s színre is ő vitt először részeg személyeket. E tulajdonságaiért aztán így korholta Sophoklés: „Ó, Aischylos, ha jól csinálod is a dolgot, de öntudatlanul csinálod!”

Péterfy szerint Aischylosban csodálható a tökéletes művészi mesterember is. Igaza van. De akkor mi különbözteti meg Sophokléstől, a mesterek mesterétől? Ha kört kell rajzolni, Aischylos pusztá kézzel húzza meg a kört. Az ő orchestrájának körén ott remeg még a szabad kéz vonalainak határtalansága. Sophoklés már körzővel és szögmérővel dolgozik. Vonalai nyomán azonban vér serked, bevágja a húst egyetlen operatőr-lendülettel. S bár a vágás vonalának nincs meg az a határtalan hádesi sötétség-mellézkengése, mint Aischylosnál, aki süppedő, pusztá homokon, nyárfa-levelek közt taposva ballag le az Alvilág gádjában: Sophoklés Hádese viszont kemény, kopogó beton... Ő a görög tragédia nagy szertartásmestere, a görög dráma pontifikáló főpapja.

A latin kultúrához is talán az ő stíl-eszménye áll közelebb, s nem véletlen, hogy középiskoláink az Antigonét, ezt a példátlanul tökéletes remekművet, oly megértéssel fogadták. („Aranyközépszer”, – de kétoldalt leskelődik a halál... Az iskolák számára: pompázó, bölcs, büszke *gnóma*...)

A tökéletességnek azonban van egy taszító hatása is. Az objektív szellem dialektikája – hogy szellemtörténetileg fejezzem ki magamat – a dolgok ellentéteire tör, s a bevégzett feladatok után felbontja a „tökéletes” konstrukciókat.

Ha már magyar párhuzamot vontunk Aischylosnál, tegyük ezt meg Sophoklés esetében is.

Kihez hasonlítsuk, – nem éppen műfajilag, de a kifejezés természetét tekintve? Feldobom a kockát. A hat oldalára hat magyar név van felírva. Nézzük csak, melyik marad felül! *Arany János*... Nem a véletlen szeszélye ez? Van-e itt egyáltalán egy szemernyi igazság?

Mivel kellene Arany Jánost úgy kitoldani, hogy Sophoklésé kerekítsük?

Legelőször is varázsoljuk Nagykörösről a tengerpart mellé, a Piraeus márványpalotáihoz, s tanítsuk meg úszni, gerelyt vetni, – tegyük atlétává, sportemberré, athéni értelemben.

Rövidlátását szüntessük meg: legyen a szeme messzire tekintő, biztos, nyugodt, beretva-éles.

Barátait is kicserélhetjük, ha már Petőfit nem láthatja többé... Legyen a fedelme Ferenc József helyett Periklés, – fedelme és barátja...

Tanítsuk meg táncolni... Mutassuk be Aphrodité papnőinek... S permetezzünk avas Toldi-mentéjére egy kis athéni gráciát...

De ki tudna 2000 esztendő múlva egy fantomot tökéletesen visszaidézni? A művei mindenesetre tökéletesek. S előttünk vannak.

Ez a tökéletesség mégis különbözik az Arany János-itól. Nem zavarták meg a fejlődésében, Sophoklésnek nem kellett mesterséges epikai injekciókat igénybe vennie, nem volt evolúciós gátlása, – mitológiákat zengett fülébe a fű, fa, lomb... Homéros biztos, széles háta tartotta Kadmos városát.

Összegezve a párhuzamot: Sophoklés olyan, *amilyené* Arany Jánosnak kellett volna lennie, ha a sors kedvez neki.

S mégis, ez az Arany János-fölötti, Homérosból rekonstruált tökéletesség is újabb hiányoknak, újabb műveknek, újabb tragédiáknak volt a hajtókereke.

Képzeljük el a görög dráma fejlődési vonalát, mint egy nagy ingalengést. A jobboldali legszélsőbb lengési mozdulat: Aischylos. Az inga bal felé tart. Az útpálya felezési pontja, amely szabályosan kétfelé osztja a lengési pályát, – Sophoklés. Ezt a központi helyzetet tovább fokozni nem lehet.

Miféle erő viszi a görög dráma ingáját Aischylostól Sophoklésig és innen tovább, Euripidés és Aristophanés felé? A görög filozófia démona. A dionysosi démon után a sokrátési démon. Ez bontja fel a sophoklési drámai képlet tökéletességét.

Péterfy Jenő Sophoklés-tanulmányában tételről tételre kimutatja, hogy mint bővültek fel pl. az Elektra elemei Aischylossal szemben Sophoklésnél, – s mégis ez a gazdagodás voltaképpen miért jelentett csökkenést.

Az állandóra merevített szertartás, bármily nemes és őszinte, végül mégis új helyzet után kiált, – új levegő és új színek felé. S itt fordul át ingánk útja *Euripidés* akarata szerint balfelé. Ez az

a végzetes lendület, amelyről annyit vitázik pro és contra a szellemtörténet.

4. Euripidés, az antik világszínház igazgatója

A görög dráma ingája tehát így változtatja helyzetét: Homéros regevilága és Dionysos misztikus kultusza a kiindulópont. Aischylos *diluviális* egyensúlya, mely biztosan s mégis századokba merengő szomorúsággal szorítja le a geológiai erőket, – Sophoklésnél *antropológiává* változik. S egyszer csak megjelenik a Skéné... Egy antik képre gondolok, relief, megtalálhatjuk pl. a Benedek-féle Irodalmi lexikonban is. Három alak tölti be a kis csorba-téglalap terét. Jobbról, alacsony kőtalapzaton, egy redőzött köpenyű antik alak áll: balfelé fordul, jobb kezében kétfülű serleg. A kép közepén, háttal a piedesztálon álló, szakállas antik-alaknak, támlás széken egy hasonló korú szakállas öregúr, derékig csupasz, csak úgy panyókára van rádobva a chiton... Ő is balfelé fordul. Jobbjával éppen átvesz valamit a baloldali harmadik jelenségtől. Ennek szandálját, lábfejestül levágta az idő, – de egyébként tisztán látható. Női alak, szembe fordulva a két előzővel. Jobb kezében valami tekercs, köpenye szinte elfödi, – baljával pedig egy szakállas, meglehetősen idomtalan emberfejet nyújt át az előbb említett támlás öregúrnak. Jobbjukat és baljukat a levegőben lebegő emberfej köti össze... De mi ez a fej? Ne ijedjünk meg! Nem történt gyilkosság!

A feliratok egészen megnyugtatók.

A jobb oldali szakállas szoboralak fölé ez van írva görög nagybetűkkel: ΔΙΟΝΥΣΟΣ = Dionysos

Az emberfejet átnyújtó nő felirata: ΣΚΗΝΗ = Skéné

S a középső antik úr címe: ΕΥΡΕΠΙΔΗΣ = Euripides

Sokféle szimbólum úszkál a létben. Fogadjuk el azt a föld alól napvilágra ásott antik képecskét Euripidés jelentősége jelképéül. Mert mit jelent SKÉNÉ? Kunyhó, fedett hely, a falvak háza... Ez mind SKÉNÉ... De SKÉNÉ a görög színpad deszkaalkotmánya is, mert be van földve, kunyhószerű. Nos, a Színpad Istennője nem véletlenül nyújtja át a szakállas álarcot Euripidésnek. *Euripidés az antik Világszínház költője, dramaturgja és igazgatója...* A műveivel lehet-e ezt a plakát-címet igazolni?

Sajnos, későn jöttem rá Euripidés jelentőségére. Az iskolai kiadások sematizmusa szinte a mostani évekig elzárta előlem Euripidést. A görög tragikus triász tiszteletreméltó alkatrészeknek, úgyszólván függelékének tartottam.

Most már látom, az volt a baj, hogy Euripidés körül mindig valami kézmosásféle alakult ki. Először tárgyalták Aischylost nagy revezenciával, de kevés törődéssel. Azt követte az ünnepelt Sophoklés. S szinte mentegőztek, amikor Euripidésre került a sor. Ilyenkor emelkedetten beszéltek az athéni közerkölcsök hanyatlásáról, a szofisták tanainak terjedéséről, a híres athéni

szkepszis kialakulásáról... Mindennek hű dramaturgja Euripidés – mondták ők –, az euripidési dráma szomorú hanyatlása... Hol van itt az aischylosi fenség és a sophoklési abszolút ember-ideál?

Ne essünk tévedésbe! Kövessük csak szellemtörténeti ingánkat. Vegyük kezünkbe például Aklestit, induljunk ki a műből.

A pheraei királyi palotából éppen most lép ki Apollón, – rajta hosszú ruha, lengő fürtjei közt hosszú gypjúkötélék, bal kezében íj, jobbában babérág, hátán tegez... (Ez a scenikai utasítás voltaképpen hiányzik a szövegből, de jól kiegészíti, s a dráma szelleméből következik.)

Apollón monológba kezd. Ez a monológ, 28 sor, elárulja, hogy nagy baj van a királyi palotában. Admetos királyra súlyos végzet nehezedik: bár ifjú még, s boldog, fiatal házas, mégis nemsokára meg kell halnia. Apollón nála töltötte földi számkivetését – az égből lekergette Zeus akarata –, s mivel Admetos emberségesen bánt vele, a száműzött Istennel, most meghálálja... A Moirákat, a Végzet Istennőit, csellel lerészegíti... S azok megígérik neki, hogy életben hagyják a királyt, ha *valaki hajlandó meghalni helyette.*

De ki hajlandó? Admetos sorra járja a környezetét. Még az apja se, anyja se... Milyen szomorú indulás! S mégis valami derű csap ránk a sorok közül. A fogalom „tragikus”, az atmoszféra szinte játékos ... SKÉNÉ ... Igen, itt Skéné Istennő légiés mosolya játszik az elemekkel: a félelemessel és a borzasztóval.

Nehézkes olvasó vagyok, inkább gyötör az olvasmány, de ezt a színdarabot percek alatt szippantottam fel, a többi Euripidés-darabbal együtt. Színházban voltam... Aischylost és Sophoklést csak templomban illik olvasni, a komoly Biblia társaságában. Euripidéshez nagy ablakú, világos műterem való... Színház... Színház...

De mi lesz a szegény, szépséges, fiatal Alkestis sorsa? Ő a fiatal király felesége, és ő vállalkozik férje helyett az alvilági útra. Csakugyan elviszi a Halál? Bizony el! Már búcsúzik is az otthonától, siratja rövid boldogságát, férjét és kicsi gyermekét...

Akinek érzékeny lenne a szíve, figyelmeztetem, hogy mégse essék kétségbe. Euripidés már nem Aischylos és nem Sophoklés. Az inga az ellenkező irányba lendült ki... Az aischylosi gyászkomor felhőkre átellenből rásütött a Nap... Szivárvány támadt... Ilyen szivárvány a két előző tragikusnál nem képzelhető. Euripidés, az antik színház mestere, könnyed mozdulattal végrehajtja a szín-mágiát, – anélkül, hogy afféle Liliom-mennyrország pótlékot támasztana. Pedig Euripidés a híres „deus ex machina” nagymestere. De vigyázzunk! Euripidés varázsa éppen az, hogy nem önti egy tömör forma-üregbe a mondanivalót. Itt lazít, ott hirtelen tömörít...

De mi lesz a sorsa Alkestisnek?

Megjelenik a gyász tetőpontján Herkules-Heraklés, a görög mondák hőse. Nagy evő a Herkules, nagy izgága, nagy borissza. Admetos nem akarja zavarni vendég-barátját a saját gyászával.

Letagadja előtte a gyászt. S mialatt kint folyik a gyászszertartás, és készülődnek a sírhoz, azalatt Herkules Admetos belső termében, bő lakomát vág be... A szolgálta dühös is már e miatt a kegyeletsértő magatartás miatt...

747 *Sokféle országból és annyi idegent
Láttam betérni Admetos házába már,
És mind elláttam; ámde ilyen szemtelen,
Mint ez, nem ült még asztalunknál soha sem...*

De „a tartalmak megtévesztenek”...

Végre Heraklés – most már nevezzük csak így – rájön a végzetes tévedésre, és fölveszi isteni palástját...

837 *No hát sokat merészelt szívem és kezem,
Mutassátok meg most, Zeusnak mily fiat
Nevelt Alkmene, tiryusi királyleány.
Meg kell a nemrég elhunyt asszonyt mentenem
S e háznak visszaadnom szép Alkestisét...*

843 *Megyek hát fölkeresni árnyaknak fejét,
A hollószárnyu zord Halált...*

*S kitörve leshelyemről hogyha rajt ütök,
Megmarkolom s karommal átnyalábolom,
Bordája roppan s meg nem menti senki sem
A két karomtól, míg ki nem adja a nőt...*

Milyen kár, hogy nem lehetünk jelen a szépséges Alkestis boldog visszatérésénél! Milyen kár, hogy nekünk is szinte deus ex machina-szerűen kell eltávoznunk a görög drámától! Igen, az inga 180°-ot fordult. Aischylos-szal szemben ott pompázik a szivárvány teljes fényében a legnagyobb, s ha lehetne így nevezni, legfényesebb komikus szellem: Aristophanés...

Ott trillázik, gúnyos fintort vágva, Euripidés hátát csapkodva és karjába kapaszkodva. Tapsol az Alkestis feltámadásának, közben bele-belefüttyent az elvonuló Kar dallamába:

*Sok alakba tűnik fel az isteni Sors,
Megesik sok az ég tetszése szerint
Váratlan, a várt meg messze marad.
Útat lel az isten a nem-hihetőre.
Ez eset szint így mene végbe.*

Persze, így Csengeri-módon döcög, mint a Dóczy Faustja.
Eredetiben:

*Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche,
Hier wird's Ereignis...*

Kis híján összecseréltük Goethével! Hiszen olyan goethei a befejezés:

πολλαὶ μορφαὶ τῶν δκιμονίων,
πολλὰ δ' ἄελπτως κραινουσι θεοί
καὶ τὰ δοκηθέντ' οὐκ ἔτελεθει,
τῶν δ' ἀδοκῆτων πόρον εὔρε θεός.
τοῖόνδ' ἀπέβη τόδε πρᾶγμα.

Aki nem érti a hellászi fogalmakat, koppantson a Kar dallamát követve, begörbített ujjával, a csontkopogóval, egy akácára. Az továbbadja majd az anapesztust azoknak, akik még nem élnek. A fák tudnak görögül.

(1939)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Dante kapujában

I. Dante ünnepélye

Az Isteni Színjáték az a mű, amely végigkísérte ifjúságomat és még most is foglalkoztat. Az a mű, amelyről elmondhatom, hogy fénye előttem egyre nőtt. A gyermekkorunk sok ideálját el kellett felejtenem, át kellett értékelnem, de Dante: az átértékeléstől értékesebb lett.

A világháború alatt, húsz éve, csapott, csengetett belém tercinája. Valami diáknaplóban hoztak belőle szemelvényt. Babits Mihály még alig néhány éve fordította magyarra. Aktuális volt. Nincs megejtőbb, mint egy műnek a vonzási szférájába kerülni. A centrum, a tűzmag, még távol volt, rejtve volt, de már megkezdte munkáját a gravitáció.

*Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam...*

Ez volt a Dante-vonzás első érintett sugara. Az első ének különös gregorián mélabúja, igen, gregorián, mintha ez a jelző kifejezné akkori hangulatomat. Templomba tévedtem, óriási gótikus ívek, csúcsívek alá, de azt se tudtam, hol vagyok. Fellebbentett a boltozatok homálya, s csalogatott a tömjénfüstön át egy oltár csillogó mécsese. Mert mintha elől, messze-messze elől, mintha száz és ezer oltár lebegett volna egymás felett, keringtek az oltárok, fényt váltogattak, s a zene szólt, a zene gregorián ünnepélye a véghetetlen porticuson át.

A bevezető éneknek ez az ünnepélye persze eltakarta előttem az egész alkotást, áttekinthetetlen volt a mű, megmagyarázhatatlan szent dzsungel, s mégis az a néhány akkor ismert ének – éppen, mert annyi sejtelmet nyújtott –, talán többet ért a mai tudatomnál, amellyel most már szétrakom, szétterítem a dantei művet, a többi világirodalmi művekhez hasonlóan, szerkezete szerint.

Az esztétikai ítélethez a normák gyémánt rendszere kell, hirdeti a magas esztétika. „E nélkül a kritika kuruzslás...” Igen ám, de a „normák” nem lebegnek a felhők fölött, a normák szét vannak szórva a füvekben, a földben, a madarakban és az emberi agyakban. Az ítélet igenis kuruzslás. A művet ki kell csapni az asztalra, mint egy pakli kártyát, és szét kell teregetni ütőlapjait, hogy megláthassuk a keverését.

Ezt írtam a Kalevala bevezetője gyanánt. De mottóként írhatnám bármely mű kapuja fölé. A dantei mű is szétszedhető. Bármily gigászi volt a firenzei bujdosó akarata, az akaratoknak

is megvan a végső határa. A Napot is lehet fényelemezni, a Divina Commedia is atomizálható.

De mielőtt ezt tennénk, folytatom a kezdő Dante-olvasóévek fejlődéstörténetét, hogy e történetből bepillantassunk magába az alkotásba.

Arany Jánosnak van egy verse: *Dante*. Voltaképpen ez volt az első Dante-élmény, a Prae-Dante, ez a vers fejezte ki első Dante-elképzelésemet, mielőtt még átadhattam volna magamat a Babits-tolmácsolás hatalmának. A Divina Commediát addig még csak hírből s Szász Károly itt-ott felnyitott zsúfolt, elriasztó jegyzetelésű fordításából ismertem. Szinte úgy tartottam a kezemben, reszketve, mint egy nehéz, ércpados Graduált.

*Állottam vizének mélységei felett,
Síma volt a fölszín, de sötét, mint árnyék,
Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.
Acéltiszta tükre visszaverte hiven
A külső világot – engem is: az embert;
De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert...*

Hát hogy merhetett volna belenézni a Divina Commediába egy ötödik-hatodikos gimnázista, ha Arany János még Dantéről is azt tételezi fel, hogy talán még ő sem ismerte önnön mélységeit?

Babits Mihályról van egy irodalomtörténeti paradoxonom, amelynek pandanját Németh László alkalmazta Aranyra. Arany e szerint műfordításaiban találta meg igazi énjét. „Aranyt szinte könnyebb volna műfordításaival jellemezni, mint a műveivel. Hamlet, Zuboly, Peisthetairos Aranyhoz illőbb hősök, mint Attila, Bence, vagy akár Toldi.” Aranyra vonatkozólag cáfolni igyekeztem a Tanú írójának elméletét. (Protestáns Szemle, 1933. január: Jegyzetek az Arany-évfordulóhoz.) De Babitsról állíthatom, hogy a Dante-átültetés céljából küldte őt magyar földre az Eleveelrendelés, noha, mint később látni fogjuk, áthangolta a Divina Commediát. Nem ez a legfontosabb, a részlet-eltérések vitássága. Babits atmoszférát adott atmoszféra helyett, magasfeszültség ellenében magasfeszültséget. Szuggerálni tudta egy nagy mű lehetőségeit, Dante-kinetikát hozott, túl az „elavult” tartalom statikáján. Babits hozta a Dante-mozgást, amely túlélte a Dante-tartalmat. A többi „önálló” műve széljegyzet, vagy bizonyítvány, vagy útlevél a dantei mű tolmácsolására.

A mai individuális anarchia, irodalmi nagy- és kis-sztárrendszer az oka, hogy a Babits-féle vállalkozásokat másodrangúakká degradálják. Kár, hogy Babits maga sem vonta le küldetése végső következményét, túlságosan sok erőt fordított „önálló” szándékaira, a dantei „Súly és Lebegés” végső megvalósítása helyett. Egy világirodalmi oszlopalkotásért feláldozni egy egész életet: többet ér, mint másodrangú „önálló” alkotónak lenni. Illetőleg: a másodrangú önálló irodalmi vállalkozók jobb tennék,

ha személyiségüket rivaldafény nélkül feloldanak az emberiségnek magyar földön még ismeretlen nagy szellemtartályaiban. (Ott van az óind irodalom, ott van Kína és még ki tudja mennyi kultúra.)

Az individuál-anarchikus, „hierarchiája” mögött is anarchiát rejtő irodalompolitika útvesztője előtt tántorgó szerzetes ifjú Babitsnak minden metafizikai szomorúsága, egy önnön gazdagsága által elnyomott életnek, egy sakkban tartott nemes személyiségnek minden gátlása és zene után sóvárgása, a művészet zenéje útján való felszabadulás minden reménye benne lappangott a Pokolban, – s ma is ugyanolyan áhítat fog el, mint 1916-ban, ha ezeket az első énekeket olvasom:

*Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz utat nem lelém.*

*Ó szörnyű elbeszélni, mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.*

*A halál sem sokkal rosszabb, tudom.
De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam,
hallanod kell, mit láttam az uton.*

*Akkortájt olyan álmodozva jártam:
nem is tudom, hogyan kerültem arra,
csak a jó útról valahogy leszálltam.*

*De mikor rábukkantam egy hegyaljra,
hol véget ért a völgy, mély, mint a pince,
melyben felébredt lelkem aggodalma,*

*a hegyre néztem, s láttam, hogy gerince
már a csillag fényébe öltözött,
mely másnak drága vezetője, kincse...*

A Babits-fordítás egyszerre rést vágott előítéletemen, az Arany János-i Dante-szemléleten. A Babits-tolmácsolás – szemben Arany komor, miltoni, puritán, de a szent titkokat, a Végső Titkot szkeptikusan boncoló, csüggeteg lendületű felfogásával – az éjféli misék és a requiemek rejtelmes reszketését és édes csengetését hozta, s átkísért a protestáns székesegyházból, a Nagytemplomból, a firenzei dómba. Komorság, gyász, gregorián lebegés, s mégis titokban ministráns csengők édes erotikája: ezt a hangulat-ötvetet Babits Mihály ajándékozta – Dantén át – a magyar irodalomnak. A Babits-fordítás volt számomra az első katolikus templom, ezen a Dantén át jártam először misére, s borultam le először az Úrfelmutatás csengője előtt. Milyen altató, tömjénlóbáló, gondola-szerű volt, emlékszem, ez a sor:

Akkortájt olyan álmodozva jártam...

S lentebb a rímek váratlan összecsapása, a folyton új sort,
új belső harmadikat provokáló tercina-párokból, –

*hol véget ért a völgy, mély, mint a pince
a hegyre néztem s láttam, hogy gerince, –
már a csillag fényébe öltözött...*

Éreztem, ez több mint jó rím. Itt a lényegeket találkoztak
rím-alakban. Pedig a *pince* Babits-plusz volt, ma már látom;
hasonlóképpen Babits-„betoldás” (mily rideg így ez a szó!) a
„drága vezetője” „drága” jelzője és a „kincse”, – s a „gerince” is
inkább Babitsé, mint Dantéé, bár szótárilag megfelel. A szó
ideg-elhelyezése volt a Babitsé.

*Mai poi fui al piè d'un colle giunto,
La dove terminava quella valle,
Che m'avea di paura il cor compunto,*

*Guardai in alto, e vidi le sue spalle
Vestite già de' raggi del pianeta,
Che mena dritto altrui per ogni calle...*

Mennyivel szegényebb – ha most összevetem – Radó
Antalnak az eredeti szöveghez pedig hűbb fordítása:

*De amidón egy domb lábához értem,
Oda, hol épen vége lett a völgynek,
Mely félelemmel döfte át szívem:
Felnéztem s láttam, hogy már oldalát
Felöltöztette fényivel a bolygó,
Mely minden úton egyenest vezérel...*

Ez volt Dante első arca. Nemes, mély, ünnepélyes, gondterhes
arc, rajta a Sötét Erdő reflexe. Valahol azt is olvastam róla, hogy
számkivetésében, alkony idején, váratlanul egy kolostorba tért
pihenni. Valaki feljegyezte ezt a látogatást. „A költő fáradt volt és
az arca sárga, mint a pergament. „Ez a dantei pergament-profil
régebben mindig ott kísértett, valahányszor csak a művet felvet-
tem. A Dombtető fölött a Planéta szórta fényét, de lent, a Hegy
lábánál, a Sötét Erdő szomszédságában, üvöltöttek az Állatok:
könnyű, fűrge, foltosbőrű Párduc után feltűnt az Oroszlán
szörnyű képe, aztán megjelent a Nöstényfarkas mohó, vézna
teste is. Ki tudná legyőzni ezt a három allegorikus szörnyeteget,
a három Bűnt? S ki tudná különösen a harmadikat? De íme egy
Árnyék közeledett s –

rekedtnek tünt fel hosszú némaságtól.

*Jött a nagy pusztában s én rákiálték,
amint megláttam: „Könyörülj meg rajtam,
akárki vagy, igaz ember vagy árnyék!”*

*Felelt: Nem ember, ember régen voltam.
Szüleim Mantovából mindaketten
lombardok voltak, de már rég megholtam.*

Az árnyék Vergilius volt, Dante mestere. Ő hoz menekülést a Fenevadak elől a földöntúli lét hármass birodalmán át.

*Mert ez a szörny, kitől könnyed csorog,
útjába állna bárki közelednek,
úgy hogy halála lenne a birok.*

*Sok állat van, kihez nósténynek áll
és még több fog ennekutána lenni,
míg eljő, ki megölje, az Agár.*

Sötét erdő, Dombtető, Plánéta, Párduc, Oroszlán, Nöstényfarkas, Agár... Még egy darabig elringatott a föld alá szállás limbusz-ünnepélye, de csakhamar átdöfte szívemet – m'avea il cor compuntò – a skolasztika dárdája, mely voltaképp egyenlő volt Ady Titkával.

Igen, Adyt lehetetlen kifelejtenem a megemlékezésből. Egy ifjúság, amelyet egy eleven Ady és egy Babbitson át feltámadt Dante zenéje táplált, óvott... S háttérben a világháború... A Kárpátok felé vonuló poros katonák Deutschland, Deutschland über alles – dobaja felverte a Nagytemplom előtti kövezetet, – s én a vézna, sápadt kis diák csak bámultam a levegőbe, Ady és Dante árnyai között. Doberdó véres ütközeteit kürtölték hétről-hétre, hónapról-hónapra az újságok és Höfer-jelentések, – reménytelen volt az évről évre húzódó véres, esztelen emberhajsza... Itt csak Dante tudott ítéletet tartani. Mi ennek az iszonyatos zűrzavarnak az oka? – töprengtem. Miért ennyi vér? Ennyi szenvedés? Dante így felelt nekem a Purgatóriumból, s én hittem neki:

*„Hív a forgó ég és körülsugároz,
szent szépségeit szemetekbe szórja:
de az vakon tapad a föld porához.
Azért ver meg a Mindenek Tudója!”*

(XIV. 148–151.)

II. A skolasztika útvesztője

Babits-Dantét, bármennyire is narkotizál először a zenéje, lehetetlen fokozódó nyugtalanság nélkül olvasni. Ennek oka

természetesen maga Dante is, ti. a skolasztikával rácsolt költői szöveg, de oka elsősorban a fordítás. Voltaképpen Dante az eredetiben egyszerűbb, megnyugatóbb. Babits valami egészen elütő idegvibrálást visz bele, s a zenei túldíszítések el-elrántják a fogalmat, a *Dante-tervet*, míg végül az apró zenei félrerántások már egy énekre nézve is tekintélyes, bár zseniális eltérést eredményeznek. Dante idegrendszere – ahogy a művön át ítélni lehet –, egzaltált volt, hajlott a bizzarra, különcre, de ugyanakkor rendkívüli norma-eréllyel rendelkezett, szinte ex cathedra tétélezi a tercínait, a logikát egyensúlyba tartva a zenével. Danténél a zene nem nő a szöveg fölé, s a szavak nála nem válnak ún. csupa-éterré. Dante szereti a szavakat teljes súlyukban lerakni, szavai felső része csillagfény, alsó része ólom.

Ez a mű mégis, most már látom, túlterhelt. Félelmetes szellemi felhőkarcoló, az emberi kultúrákaratnak egyik csodája, sportnyelven – egy akarati világrekord. De bűnhődés nélkül nem lehet ilyen rekordot végrehajtani. Dante műve rettegett és tisztelt lett, s annál kevesebben tették magukévá – *egészenben*. Szétaprózták, felporciózták, és détail-kereskedést nyitottak belőle.

Mindezt húsz évvel ezelőtt természetesen így nem láttam. De ismétlem, a skolasztika dárdája már az első években átdöfte a szívemet, s Dante útján – aki őt életüggé teszi – nincs megállás.

Az ünnepélyes, gregorián Dante-arc hogy egyeztethető össze a skolasztikussal? Mi készítette Dantét, hogy önmaga akaratának rabszolgája legyen egy ilyen szellemi piramis felépítésére?

Papini ezt írja a *Divina Commediáról*: „A legnagyobb méltatlanság, amely Dantét érheti – és amely minduntalan éri sokak részéről –, az, ha leghatalmasabb művét az ún. irodalmi alkotások közé sorolják, irodalom alatt értve a legmagasabb színvonalú költészetet is. A *Divina Commedia* csupán látszatra olyan könyv, mint a többi, amennyiben mondanivalóit írott szavakban közli. Valójában – legalábbis alkotójának szándékát tekintve – cselekedet, bizonyos tettek eszköze, munka a szó eredeti értelmében, vagyis kísérlet valamely anyag megváltoztatására és átformálására. Ebben az esetben az anyag maga az emberiség.”

„A Komédia Dante szemében ennek az átformáló munkáságnak az eszköze, az emberiség újjáalkotásának lehetősége. És csupán, hogy ezt a célját könnyebben megközelíthesse – vagyis hogy mélyebb és biztosabb hatást gyakoroljon a szellemekre –, azért igyekezett a mondanivalóit a nemes és felsőbbrendű költészet mezébe burkolni.”

Én azt hiszem, hogy – Papinitól eltérőleg – a *Divina Commedia* „nemes és felsőbbrendű meze” egyúttal Dante lényege, szíve-mája-veséje volt. Dante ti. végső reményét mégis csak ebbe a műbe lehelte: mozgatni akart, átformálni, cselekedni, de nem a *Divina Commedia mezében*, hanem *ezen a művön át*. Az Isteni színjáték

Dantének végzetes közege: Ő és a világ között – s ha ez az Isteni Közeg fel nem épül, ő megsemmisül a világ számára, s vele együtt a világ... A Dante-mű minden sorát egy végső erőfeszítés atomrobbantó iszonyata remegteti, de ez a horror vacui-iszonyat megfér a ducento ütőórák harangszerkezetének tin-tin zengő édes dallamával:

*...come orologio che ne chiami
tin-tin sonando con sì dolce nota...*

Babitsnál:

*Miként az óra, csengve-bongva tarkán
az Úr arája keltét jelzi reggel*

*és kerekek fogózva kerekkel
tin-tin szavát mind oly remekbe csengi...*

(oly édes dalba csengi: G. P.)

Az első Dante-olvasás hangulatának elemzésével kezdtem, s íme, itt állunk, az ütő óraszerkezet kedves tin-tin hangján túl, – a skolasztika útvesztőjében. Dante művét lehetne így is nevezni: a skolasztika nagy hínárja, amely becsalogatja és lerántja a tájékára merészkedőt fogalom-katakombáiba, ahol a Paradicsom fényét is fenyegető vasrácsok veszik körül.

Németh László Dantét stílusa felől vizsgálja, követve Péterfynek hasonló módszerét. Erre a stíl-vizsgálatra okvetlen szükség van. De én Dantét úgy szeretném megragadni, ahogy lassan, fokról fokra, előhívásszerűen, az éveken át tusázó olvasásokból végre „materiálizálódott”. Azért akartam látni mindenáron Dantét, hogy megtudjam, *Dante hogy lát*. A látása felől akartam Dantéba belehatolni – persze utólag tudom így megfogalmazni ezt –, éreztem, hogy *a stílus a látás függvénye*, s a stílusát is megérthetem, ha belehatolok lelki és testi szemeibe.

A skolasztika útvesztőjét, a fogalom-hínárt, nehéz volt keresztültörni. Ismétlem, a Babits-szöveg volt a fő oka, amely, ha választani kellett zene és logika között, ami Danténál egyensúlyban állott, az előbbit, a zenét választotta: a zene lett a főmondat, a logika az alárendelt mondat, s mindennek hangulati velejárója valami nyugtalanító képzavar, látási reszketés, mintha ablakunk elé finom, el-ellengő füstfátyol kerülne.

Dante-olvasásaim első állomása tehát, rendszerezve az eddigieket: szabadulás egy Arany-Szász Károly-féle racionalizáló-szkeptikus protestáns Dante-szemlélet-kötöttségéből, s lassú feloldódás egy Dante-Babits-féle irracionális katolikus látás-egységben; laikus hódolat a mű pincelejárata előtt, a feltáruuló miszticizmus Kölni dóm-homályában.

Második állomás: kezdtem megszokni a Dante-Babits-zenét, s mint aki idegen, nem-katolikus bevetődik egy nagy parádés

misére, igyekeztem a felocsúdás törvényszerű időtartama elteltével bátortalan, de azért kíváncsi pillantásokat vetni a szertartásokra és a szertartások mögé. De még a második olvasási fokozatban is fogva tartott – a Tanúval szólva – „a közbeszéd fennkölt Dante-szobra”; érzéseimet már bontotta, differenciálta a Babits–Dante „ducento-mesterkedés ihlete”, de a mű még mindig eleve elrendelt katedrális volt, áttekinthetetlenül. Arannyal szólva ekkor még föllebbent fölötte elszörnyűlködve az „értelem mérőnja”, – a fogalom.

Dante-olvasásom *harmadik állomását* attól a pillanattól jelölhetném, amikor a Dante-celebrálás közben rájöttem, hogy nemcsak én nézek fel titokban élénk, gyermeki kíváncsisággal, az áhítat félig, vagy szinte egészen leeresztett szemhéjai mögül –, hanem maga a mise-celebráló főpap, a szigorú Dante is. Ez a felfedezés megtörte a katedrális varázslatot, – nem ábrándított ki belőle korántsem, de Dante-Jehovából ember lett, a mű emberi közelségbe került.

Ez a harmadik Dante-élményem a voltaképpen Dante-kapu, amelyen át végre be tudtam jutni a nagy épületbe. Alig léptem át a belső kapun, megkezdődtek a skolasztikus képleteknek, az irrációba ágyazott rációknak, az esztelenségbe préselt ésszerűségeknek kettényílásai. Most már a Dante-Babits-zenét kezdtem nem megszokni, hanem – megkülönböztetni, s keztem kihámozni a Dante-látást a Babits-látásból. Zavaromból akárhányszor az eredeti szöveg segített ki, az eredeti szövegben sohasem csalódtam. Az olasz szavak határozottak, szolidak, tömörek voltak, sziklába voltak vésve; egyszerre hozták Prométheust és Rigolettót, a gregorián és a Verdi-dallamot. A fordítás zenei túlméretezését, egy leplezett csökkentségi idegállapot zenei rekompenzációs fölényességét az olasz szavak néhány nyugodt gesztussal leszerelték.

Van a dolgoknak és érveknek egy ún. ananké szténaj-a, megállási kényszere, amelyen nem lehet tovább menni. Ezek a végső lehetőségek és végső okok. Dante látásmódjának egyik fő jellegzetessége, hogy ő mindig ezekre a végső látásmegoldásokra törekszik, ez adja meg az ún. Dante-profil. *Profil-hangulat*: ez a kifejezés különösen Dantéra jól illik. A dolgokat – látomásokat – mindig élesen metszi *haránt*, mindig keresztmetszetet ad, de nem kétes, több felé magyarázható pirandellói kúpszeletet, – *Dante egész magatartása a relativizmus ellen irányul. Dante a végső bizonyosság prófétája, a Divina Commedia az Absolutum költői vizsgálója.*

Dante magatartásában az a felejthetetlenül paradox, hogy a legnagyobb reverenciát, a Végső Titkok előtti meghajlását mindig ilyen legszűkebb fotonyúlásra beállított hosszú szemle-hunyással kíséri. Szinte azt mondhatnánk: *lényeg-fényképészet*. Ezért jelöli meg annyiszor az árnyékok pontos helyzetét: jobbra vagy balra, mert az árnyékok vetülete nála a szubsztancia lényeges kiegészítője, a testek minden lépése jelkép:

*Szemem előbb a lapos partra vetve,
később a Napra emelém, csodálván,
hogy sugara bal oldalunkat verte.*

Így csodálkozik – keresve az égi csillagászati irányt – a Purgatórium egyik szikláján.

Máshol meg a purgatóriumi árnyak őt csodálják, hogy teste árnyat vet a földre, a halottak országában, ahol pedig a lelkek nem vetnek a földre árnyat, hisz – csak káprázatok.

*S észrevevén, hogy megtöré személyem
ott a barlang előtt a nap sugarát,
és jobbfelől árnyam maradt a fényen:*

*megálltak, kissé megvonulva, hátrább;
s a többiek, kik jöttek nyomaikba,
nem tudva, miért, ugyanazt csinálták.*

*„Kérdés nélkül megvallom, mi a titka:
emberi test ez, melyet láttok itt,
mely a napfényt a földön meghasítja.*

*Ne csudálkozzatok, mert jobb a hit:
higgyétek, hogy nem Ég ereje nélkül
mássza meg ez a szikla falait,”*

szólt Költóm...

Mily „dantei” sorok! Annyira a végső evidenciát súrolók, a plasztikumnak oly szélső határán, hogy egy további plasztikus lényegfokozás – panoptikumra, giccsre vezetne. Ilyen Dante-reflexek csak a dantei tér elosztásában képzelhetők; kivéve onnan – tették már –, szájalmat és unalmat keltenek.

Dante hisz rendületlenül, de lát is rendületlenül, s a titkok 13-ik vasajtájáig könyörtelenül – még ha alázat formájában is – végigüldözi a jelenségeket. Addig hántja szemével és értelmével – szempillantása és gondolatvillanása a skolasztika egy-egy élesre fent bárdja – a természet és emberi élet tüneményeit, míg végre láthatókká lesznek a halandó kérges esetlegességei (akcienciái) alatt az Empyraeum letörhetetlen isteni pecsétjei.

A dantei mű útvesztője, a skolasztika – lassan rájöttem – egyszersmind műalakító és útirányító erő volt, amely nélkül a dantei indulat, Dante plazmafeszültsége, alaktalan, amorf masszává hullt volna szét.

III. Dante-elemek

A dantei mű is szétszedhető, állítottam tanulmányom kezdetén. Danate-olvasásom negyedik állomása végre ezt a meggyőződést érlelte ki bennem. A dantei akarat betonburka alatt évek múltán feltünetedeztek a mű mozaik vonalai, ahogy őket az öntudatlan rendező, a teremtő fantázia, és az öntudatos rendező, a skolasztika, együttesen kanyarította. Minél tovább álltam „vizének mélységei felett” – annál kevésbé volt már „sima a fölszín” –, a mozaik-vonalak irányában egyszer csak megindult elemei felé, áttörve a „sima fölszín” vasbeton-politúráját, az „isteni” alkotás.

A tartalom megtéveszt, sőt egyenesen félrevezet. Azért kell egy műnek a tartalma, hogy átalakuljon azzá, ami már nem tartalom. Ahogy a test anyagcsere-forgatagában a bevett táplálékból éltető hős lesz, s a többit kidobja a test mint bomlasztó salakot, – egy bizonyos idő múlva az olvasónak is túl kell lennie a mű tartalmán, mert különben a fel nem dolgozott, át nem váltott tartalom belefojtja a lelket bomlási termékeibe. Ezért van annyi mérgezett lelkű olvasó, mérgezett lelkű tanár és megmérgezett agyú újságíró-irodalmár.

Ebből most már nem az következik okvetlenül, hogy az eszményi olvasóban bizonyos idő múlva teljes tartalmi amnéziának kell fellépnie. De viszont meg kell érteni azt az olvasót is, aki az egyszer, bár lassú részletekben elolvasott művet – éppen, amelyiket legjobban szeret – soha többé elő nem veszi. Mindenesetre nem véletlen az, hogy pl. Lehr Albert – ő büszkén hivatkozik erre emlékiratában – jobban tudta Arany verseit könyv nélkül a költőnél. Arany szinte csak dadogott a perfekt memória hallatára, megbukott az „intelligencia”-vizsgán – saját verseiből.

Ez a Dante-félóra korántsem lehet ennél fogva Divina Commedia-kivonat-félóra. S ha most néhány Dante-vonást – néhány tercintát – még bemutatok, arra szolgál, hogy üljünk fel a skolasztika ladikjára, s evezzünk túl a Dante-tartalmon. Az igazi olvasás: ismét felidézni a mű születését, örülni a keletkezés hajnalfényének, a műlehetőségnek, mert a teljes mű, a megvalósult mű, kissé mindig – tragikus.

Hagyjuk hát a Divina Commedia tartalmát, – e helyett keressük meg a Dante-képződési csomót, mert hiszen az Isteni Színjátéknak is volt protoplazmája. Ugorjuk át a Poklot és Purgatóriumot, s toppanjunk be egyenesen – az égi köröket mozgató Angyalok szárnyát, ill. értelmét használva fel liftnek – az Örök Gyöngybe, a Holdba. Ez a Föld körül keringő 7 bolygó elseje. De *hogyan* emelkedik fel oda az alvajáró Dante? Íme elmondja maga a költő.

a) Foltok a Holdban

Beátrice fölnezzett; én szemébe.

S hamarabb, mint a nyíl az íj fokára
felszik és surran tova már a légben:

fönn voltam, ahol szemem új csodára
kellett csavarni; s Beátrice, mert ő
rálátott lelkem legkisebb zugára,

rámnezzett, oly vidáman, mint megejtő
szépségben: „Gondolj hálával az Úrra,
mert már az első csillagig emelt ő.”

Úgy volt ott, mintha ránk felleg borúlna,
tömör, kemény, csupa fény, sima, kába,
mint gyémánt, ha a napverés behullja.

Az Örök Gyöngy így fogadott magába,
miként a víz a fénysugárt fogadja
anélkül, hogy megtörne simasága...

A földöntúli Szerelem egyetlen pillantása Dante hajtóereje: ez röpíti fel a csillagokba. Fent van a Holdban, s megindul a hálaadó szív orgona-zúgása. De már az áhíthatban behunyt szem – „Káprázó városi szemem behunyom ennyi fény előtt!” – kezd nyílni, s a skolasztika ösztökéje újabb kérdésekre ingerli az eksztatikus utazót.

Ilyen gondolatok támadnak a „lényekutató” Firenzeiben: hogyan lehetséges az, hogy a Hold, az égi test, amely belül is tömör, tehát tömött gömb, befogadja az ő földi testét, tehát egyik test a másikat, anélkül, hogy a kiterjedések egymást akadályoznák? Hogy túrheti meg itt egymást két kiterjedés? Ez ellentmond a fizika törvényeinek!

De még nagyobb vágya támad: „megnézni azt a Lényeget, amelyben meglátjuk, hogy mi a természetünk és Isten miként egyesülnek.”

Így van Danténál szóról szóra. Babits fordítása tömörebb, nagyobb a skolasztika-reverendája. Dante igénytelenebb, tételezőbb, egyszerűbb, de – lényegesebb.

„Kellett, hogy vágyam még nagyobbra gyúlna
az Esszenciát szemmel látni, melyben
emberi létünk beolvad az Úrba.”

A Babits-megoldás hibája ti. az, hogy nemcsak az Esszenciát akarja látni Dante, ti. Krisztust, akiben emberi és isteni természet tökéletesen egyesülnek, hanem a mikéntet is, miként lesz a két természet egyé?...

E látás – a „miként” megpillantása – aztán mindent megoldana. Kulcs lenne a Teremtéshez.

Ezeken töprengett magában Dante, míg végül Beatrice biztatására („Gondolj hálával az Úrra...”) így válaszol. Először szóról szóra idézem. Figyeljük meg, hogy csap át az alázat gyermeki kíváncsisággá:

„– Úrnőm, azzal az alázatossággal, amennyi csak lehetséges tőlem, köszönetet mondok Neki, aki a halandó világból idehozott. De mondd, mik azok a sötét foltok ezen a testen, melyekről ott lenn a földön azt mesélik, hogy Káin?”

(Régen ti. azt hitték, hogy a Holdon látszó foltok Kaint ábrázolják, amint villával gyűjti a száraz töviskórót.)

*S szóltam: „Madonna, olyan áhítatban,
amint tudom, dicsérem Azt, ki tette,
hogy a halandó földet odahagytam.*

*De mondjad, – nézz csak e sötét jelekre
ez égitesten, mikről földi ajkak
Káin felől beszélnek képzelegve?”*

Mit hozhat ki Dante egy ilyen folt-tüneményből? Hogyan építhet erre egy egész éneket? Pláne épp a Paradicsom bejáratánál? Mégis csak kellett lényeges okának lennie.

Volt is. Ez az ének egyik legszebb, legtündéribb Dante-rész. Épp azért, mert a skolasztika „nehézkés” technikus terminusaival játszik, és az égbe röpíti őket. A probléma tehát ez:

A Holdon foltok látszanak, Dante nem érti a tünemény okát. Beatrice, mielőtt válaszolna, Dantét kérdi meg, mit gondol hát ő – Dante – először? Ő nyilatkozzék előbb. *Dante persze fizikai okot sorol fel* – a dialektika kedvéért. Ezek a foltok onnan keletkeztek, hogy a Hold anyaga egyik helyen ritkább, másik helyen sűrűbb:

*„De mondd magad, mit gondolsz, mi a kulcsa?”
S szóltam: „Gondolom, más a szín, amint az
anyag ritka-finom, vagy sűrű-durva.”*

Ez kell csak Skolasztika-Beatricének! Diadallal csap le az érzéki tévelygésben botorkáló költőre:

Íme, a nyolcadik kör, az állócsillagok ege, mely fölötté van a Holdnak, Merkurnak, Venusnak, Napnak, Marsnak, Jupiternek, Saturnusnak, csupa különböző színű és fényű csillagot ragyogtat. Honnan származik ez a sok csillag-különbözőség? Ez a temérdek szín- és fény-változat?

Azt mondja a földi, korlátolt ész, – az érzékek mögött milyen rövid az ész szárnya! –: ez csupán a ritkaság és a sűrűség játéka, mint ott ni, a foltos Hold is!

Ha a földi ész érve helyes, akkor csupán *egy* erő lenne kisebb-nagyobb mértékben elosztva, vagy néha egyenlően is, az állócsillagok rendjében.

De a nyolcadik kör csillagváltozatai nemcsak mennyiségre, hanem minőségre is különböznek, tehát „kell, hogy mindig új erő fokozza az új hatást”, tehát nem lehetnek az „anyag elv” gyümölcsei ezek az erők, azé az elvé, amely a fizikai, technikai, földi sűrűséget és ritkaságot okozza, – hanem ezek a nyolcadik körbeli különböző csillagerők az „*alaki elvektől*”, a *formáló princípiumoktól* származnak, amelyek a lényeges formát, a különféle fajokat és a testek erejét alkotják.

Ez *Beatrice* bevezető, összefoglaló érve, amely más szóval azt jelenti, hogy az ok nem mennyiségi, hanem minőségi, tehát *metafizikai*.

De még mond *Beatrice* más érvet is, hogy megdöntse a véges ész mechanizmusát.

Ha a ritkaság volna az oka a Hold foltjainak, akkor ez a bolygó vagy nagyon szegény lenne anyag dolgában, vagy mint a testen megoszlik a kövér és a sovány rész, úgy ennek (ti. a Holdnak) a könyvében is változnának a lapok.

De ha a Hold foltját az anyag ritkasága okozná, akkor holdfogyatkozáskor átszűrődnék rajta a fény, mint pl. a szitán, amely az anyagritkulás végső illusztrációja. De nem szűrődik át fogyatkozáskor a Holdon a fény, tehát most lássuk a második esetet...

Elnézést kérek, de a Dante-féle veszedelmesen eltelt, ezért abba kell hagynom Skolasztika-*Beatrice* holdfolt-érveit. Ismétlem, ha itt ragadnánk a szövegben, a tartalom megtévesztene. *A szavak mögé kell itt nézni*. Mi a *Beatrice* érveinek végső summája?

A Hold foltjait a „*vegyes erő*” (la *virtù mista*) okozza. Minden csillag – a 7 bolygó és az Állócsillagok Ege – fölött forog az Első Mozgó, Primum Mobile, mely úgy forog az isteni békesség Egében – az Empireumban –, hogy ugyanakkor a bennelevő misztikus tartalom mozdulatlanul nyugszik. Ezt a Primum Mobilében forogva nyugvó legfelsőbb Titkot átveszi a 8. kör csillagmilliárdja; a 8. kör bontja fel az Empireumban forgó Első Mozgó fehér fényét, a *Végső Lényeg*et, a prizma minden színére. A többi, alsó, hét égi kör pedig megosztozik a Csillagos Ég által szétbontott fényen „*céljaik és magjaik*”, tehát okaik szerint: ki-ki azt a fényt kapja, amelyre rendelve van, s így adják tovább „*a világnak e szervei*” – a fokozatosan egymás alá rendelt egek – az isteni hatást felülről lefelé: amit felülről elfogadnak, azt lejjebb, tovább juttatják.

Így *vegyül* el az isteni Egység a világ dolgaiban mint Sokféleség. A „*vegyes erő*” köti be az anyagba a csillagokon át utazó isteni fényüzenetet... A „*virtù mista*” az isteni Egységből sugárzó Sokféleségek elosztásának, anyagba-raktározásának elve és kulcsa. A Hold foltja tehát nem anyagi sűrűlés és ritkulás, hanem az Empireumból a Csillagos Égen át szétbontva lesugárzó isteni erő tükrözése, a „*vegyes erő*” munkája.

Dante – s ez a végső kicsengés – minden erővel tiltakozik az ellen, hogy valaminek végső okát *emberileg* meg tudjuk fejteni. A végső ok *transcendens*. A *Hold foltja* = az isteni Egynek és Soknak misztikus keveredése. A Világ = Hierarchia. De jaj az Egyháznak és jaj a pápának, lapozzuk csak Dantét, ha ezt a Hierarchiát aprópénzre akarná váltani... Itt lesz a katolikus Dante *protestáns prófétává*, aki azonban azért protestál, hogy annál inkább megtartsa épségben a katolikumot. Róma ellenében is védi, tartja, emeli Rómát, amely – a felhők fölött lebeg.

b) Organizmus – Istenlátásig

Az imént elmondottak is sejtetik, hogy Dante nem afféle ide-oda csapongó metafizikai álmot űzött, hanem kételyeivel és kíváncsiságával égi Szerelmét, Beatricét, mindig *ad absurdum, ad ananké szténaj*, a dolgok végső határáig gyötörte. A Divina Commedián – a „*vegyes erő*” ízelítő erre – végigvonul az Anyag titka. Dante nem tud úgy egyszerűen *Anyagot és Szellemet* dualizálva kamatoztatni, mint a limonádé-prédikátorok s mint sok neokatolikus szomnambulista, – Dante mindig a megoldások *mikéntjét* fessegeti, *Próféta ő, Esztéta és Vegyész* egy személyben. A Divina Commedia látása organikus, – Dante bámulatos lélektani erővel ügyel az egymást váltó fokozatokra. Amíg műve eljut az Istenlátásig, addig az élet legapróbb mozzanataira kiterjed a figyelme, tudván azt, hogy *a mikroszkopikumban bujkál a csillagok titka*. A Purgatórium XXV. éneke a keletkezésnek és halálnak titkát tárgyalja: „*A nemzés és a szellemtest.*” Meglep a hang „*modernsége*”, – középszerű orvosok talán fitymálva olvasnák, de a Nagy Doktorok levonnék előtte kalapjukat. Itt is az előbb hangsúlyozott asztrálhierarchia-elv érvényesül. A Hierarchia legcsúcsán, a Paradicsom utolsó énekében, trónol – Isten. De ne gondoljunk valami fausti és madáchi – tehát középkori iskoladrámás – szakállas jovialitást és dörgedelmes preceptor-basszust. Ez a befejezés a fogalmazás csodája, s ameddig a lélek és a természet jelenségei érvényben lesznek, elavulhatatlan. Az *Istenlátás mélysége épp az, hogy voltaképpen nem látja Istent*. Egy nagy fényt, egy nagy elektromos ütést érez, egy mérhetetlen kör centrumából.

c) Ugolino

Egy mű művészi teljesítménye annál nagyobb, minél több ellentétes széthúzó erőt képes féken tartani, – mint ahogy egy ismeretlen hatalom a bolygó-tömegek széthulló anyagját a gömb szimmetriájába préseli az úrforgás végnélküli pályáján.

Dante zsenijében ilyen ellentétes erők préselődnek a Divina Commedia ritka mértani idomává: érzékiség és aszkézis, kevély-

ség és alázat, politikai pártduh és világtörténelmi fölemelkedettség, kandi profán kíváncsiság és a hit mély álma, olvadó zene és szilárd geometria, matematikai elvontság és pittoreszk, latrinás utcák...

Ezért rendkívüli feladat a Dante-fordítás. Melyik fordítónak van hozzámérhető polarizáló ereje? A legtöbb fordításból vagy az egyik vagy a másik pólus esik ki s ezzel felborítja az egész művet, – mint ahogy Babits klasszikusan kifejezte a Paradijsom előszavában: a „*Súly és Lebegés e misztikus házasságát*”.

A kíváncsiság résén át – ha ezt a a rést feszegetjük – további bepillantást nyerhetünk Dante világi elemeibe.

A *Pokol fenekén*, a XXXII. énekben, ott ahol a Pokol kútja legalul, a Föld középpontjában, Kocitusszá fagy, bűnhődnek az árulók. Ebben a borzalmas jégtemetőben, ahol jégtükrök alá vannak préselve a kárhozott fantomok, s a fagy préselő ereje egyre növekszik, – egyszer csak ilyen jelenetre bukkan Dante.

*De mentiünk már, a végét be se várva.
S két fejet láttunk, egy lyukban: az egyik
fej a másikra kalapot csinálva.*

*És mint kenyerét a legéhesebbik
koldus ha rágná: ez úgy rágta társát
nyakban, hol az agy a gerincre fekszik.*

*Tideusz mérges fogai se vásták
Menalippusz koponyáját vadabbul,
mint ez annak tarkóját és mi-mását.*

*„Ó te, ki megmutatom, már rútabbul
nem is lehetne, dühödöt” – kiálték –
„mondd meg, mért teszed, és mi hasznod abbul?”*

A felbőszült kárhozott lélek, kiderül, Ugolino volt fent a földi életben, Pisa grófja, guelf-párti, tehát pápabarát, ellentétben Dantéval, aki ghibellin volt, a császárság rendületlen híve. De nem ezért a pártkülönbségért került a Kocitusz jégtorlaszai közé Ugolino, hanem mert eladta a pisai várakat az ellenségnek. Azonban oda került mellé halálos ellensége, Ruggieri érsek is, akinek a bukását köszönhette: Ruggieri áskálódására fogták perbe Pisában Ugolinót, börtönbe zárták, s unokáival éhen halatták. A második árny tehát, akinek fejére Ugolino szája mint kalap a kalapra szorul, maga Ruggieri, az érsek.

Danténak elmondja Ugolino a szörnyű esetet, az éhhalált, a kis gyermekekkel, – ahogy egyszer csak rájönnek egy iszonyú álmot után arra, hogy nincs többé menekvés... Ez a jelenet a Pokol egyik legmeggrázóbb jelenete. Az indulatnak fokozhatatlan magasságába lép, – a további fokozás már kombináció, matematika. Ily túlfokozott kombinációs elemek – sajnos – nagy számmal vannak az Isteni Színjátékban, amikor a megoldás elsősor-

ban formai: plasztika, logika, skolasztika mind kitűnően működik, mint egy forgószínpad. De a voltaképpeni indulat már elhalványult, másodlagos.

d) *A száműzött*

Az a szellem, akiről most néhány szót váltottunk, s akinek művét Olaszország második Bibliaként olvassa, életében még egy várost se tudott meghódítani. Konceptiója sem fért bele a du- és trecento kisolasz kereteibe, – ő, aki az Empireum fényét mérnöki pontossággal körzözte, kénytelen volt városról-városra bujdosni, kisolasz despoták kegyelemkenyerén tengődni. Pedig olvassuk csak el a Purgatórium VI. énekét: *Óda Itáliához*. 1300-as éveket írnak és íme, itt az „olasz egység”! 600 évvel előzte meg a valóságot, – vagy talán még többel? Utolérhető-e egyáltalán Dante álma?

*Rab Itália, hajh, nyomor tanyája,
kormánytalan hajó vad fürgetegben,
világnak nem úrnője, csak rimája...*

*Jöjj, nézz Rómádra, hogy sir, csupa jajban,
özvegyen, árván s ezt zokogja folyvást:
„Cézárom, miért nem vezetsz a bajban?”*

(1937)

A Géniusz Debrecenben

„Ez a lugubris tónusú Debrecen ugyan, a mint Thownson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket: de van egy édes benne, a mely az enyimet még is emeli, az a mi az én imádott Rousseaum előtt oly becsessé tette a Citoyen de Genève titulust. Me Metellus Lare secreto Tutoque tegit...” (Csokonai Vitéz Mihály – G. Festetics Györgyhöz, Debrecen, 16. Maj. 1801).

„Mert nemzetem javán dolgozni annyira óhajtok, a mennyire örülök annak, hogy magyarnak születtem: az értelemnek pedig és az ízlésnek gyarapításán mind örülök én, mind munkálkodom, én – egy nádas házba szorult cosmopolita.” – (Csokonai Vitéz Mihály – Márton Józsefhez, – Debrecen, Mart. 19. 1801).

„Légy érzékeny és erős: olvaszd öszve az állatot az istennel, s úgy válik belőled egy nemes valóság, úgy leszel ember!” (Csokonai Vitéz Mihály: „Amaryllis.”)

Arcadia-Debrecen

Hölderlin, a nagynémet sors posztumus költője, földről-földre bolyongó vándornak festi a Géniuszt. „Földről-földre bolyong a Géniusz, mint a tavasz.” („Doch, wie der Frühling, wandelt der Genius/Von Land zu Land...”). Kezdjük hát a halhatatlan költő soraival vizsgálatunkat: mint jelent meg a Géniusz, ez a világ-vándor, Magyarországon, Debrecenben, a magyarság klasszikus városában?

Mert csak úgy méltó egy ország és egy város az életre, ha a Géniusz bélyege fénylik rajta. Arany János, a magyarság legnemzetibb dalnoka, tiltakozott a kozmopolitizmus ellen, holott ő is – Géniusz volt. A Géniusz a világot járja, a viruló tartományokat, hiszen ő a – tavasz. És mégsem kozmopolita, a szónak megromlott, hirhedt értelmében. Hogy viszonylik tehát egymáshoz „magyarság” és „géniusz-kozmpolitaság”, ahogy ez méltó a hölderlini-schilleri szóhoz? S mi lesz dolgozatunk közelebbi tárgyának, a „debreceniségnek”, értékjelző definíciós határa?

Árkádiában éltem én is! – ezt a schilleri jelszót akarta a magyar irodalom XIX. század elejének vezére, a nyelvújító Kazinczy Ferenc, Debrecen korán elhunyt legnagyobb költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak sírkövére vésetni. Debrecenben sokan félreértették a jelszót. Arcadia úgy jelent meg előttük, mint „igen derék legelő, kivált szamaraknak való föld.” Egy egész irodalmi per anyaga keletkezett ebből a félreértésből. S valljuk meg 134 év után – 1806-ot írtak még akkor – hogy a debreceni-

eknek nem volt igazuk. Nemcsak Csokonait értették félre Arcadia tagadásával, hanem saját városuk lényegét is. Mert Debrecenre, különösen a régire, nagyon is illik az Arcadia-elnevezés.

Arcadia-Debrecen: legyen ez a fogalom pár a kiindulásunk. Ne szégyelljük a klasszikus kapcsolást, hiszen Kazinczy, igen helyesen, több pontban kifejtette a maga igazát, s az egyik védekezési mondatában ezt írja: „*A Poézis marhalegelést gyakorlott népnél támada. Csuda-e hát, hogy az Olasz poéták a magok Társaságokat Arcadiának neveztek?*”

Abban az időben, amikor a Harald Harfagr elől Skandináviából kivonuló norvég szabad nemesek – szabad parasztok – új haza felé tartanak a tengeren, Izland jéghazája felé, s vikinghajójukkal együtt úszik a germán világmítosz ősanja, az Edda, a Völva terhes látomásai, – ugyanakkor Árpád népe útban van a mai orosz pusztákon és erdőségeken át a Kárpátok felé. Kergeti őket a besenyő, és vonzza őket Attila öröksége. A javarészt nomád életformát (több volt pusztá nomádnál a honfoglalás kori magyar!) itt lassanként agrárra váltják fel, Scythia lassanként Arcadiává alakul át. A város történetírói (élükön a nemrég elhunyt ritka szorgalmú Debrecen-búvár, Zoltai Lajos) kimutatják ugyan, hogy Debrecen elsősorban ipari és kereskedelmi település volt, s csak századok múlva hanyatló korszakában süllyedt kizárólag gazdálkodó „civissé” ősi „áros”-lakossága: Debrecen-látomásunkkal mindez nem ütközik. Debrecen a földről, az alapról, sohasem felejtkezett el. Erre építette életét, s ezen át gondolkozott. Aki a mai Debrecen nyugatira szabott házai között végigsétál, autók, villamosok és transzparenszek jelzésein át, lehetetlen, hogy szemébe ne tűnjék az utcák széles keleti szabása: a XX. századon átütő XVI., sőt XIII. század. A városi képlet alatt ott lappang nyíltan az alapképlet, a falu. Arcadia. A magyar falunak ma is megszokott esti képe a hazafelé ballagó tehéncsorda. Imponáló látvány a sok széles, kajlaszarvú magyar tehén. Mintha Helios állatai vonulnának fel előttünk egy feltámadt mythos ködében. (A köd egyébként esőtlen nyarakon bosszantó-kacagtató valóság: ilyenkor a csorda által felvert por valóban mythosi.) Mennyi csordajárásnak lehetett tanúja a régi Debrecen! Szinte látjuk, ahogy főbb utcái kifelé, a rétek felé szélesednek, úgy szaporodnak számban a mellékutcákról jobbról-balról hajnalonta összeverődő komoly, címeres, bőtejű állatok. Ilyen lehetett az ógörög idill egykor Arcadiában. Homéros kék ege alatt.

S miközben a debreceni földnek ilyen árkádiai idillje lehel ránk az elvonuló tehének páráján át, megjelenik nyomukban, mint lassú árnyék a föld mély titka. Mi lett hát a földről-földre bolyongó és Debrecenben letelepedő Géniusz szerepe? Az, hogy Debrecennek ezt a benne rejelő archaikus, mondjuk árkádiai földközelségét érvényre juttassa, s Debrecen egy ilyen „földközel” kultúrára serkentse, kiemelve a halálos föld közönyéből, a földhöztapadtságból.

A Géniusz szerepe mindenütt nehéz, Debrecenben különösen nehéz lehetett. Aki csak egy rövid pillantást vet Európa térképére, könnyen leolvashatja a város helyzetét és a benne rejlő lehetőségeket. Ott fekszik a Nagy Magyar Alföld és Erdély határán, nyugati oldala a végtelen Hortobágyba olvad át, keleti oldalán megindulnak az erdélyi lankák. Hatalmas erdőségek koszorúja övezi, szőlőskertek és számtalan vízárok. *Átmeneti hely* a sík- és hegyvidék között, de aki a térképbe beleolvassa a kultúrtörténelmet: átmeneti hely Debrecen nyugat és kelet lelke között is. A Géniusz itt Jánus-arcot vesz fel: nyugatra néz és keletre néz egyszerre.

A Géniusz mint Próféta

Hiába jön az idegen Debrecenbe, sőt maga a zömök, nagybajuszú, fekete ruhás, pörgekalapú, csizmás ósdebreceni polgár, az ún. debreceni cívis is hiába jár fel s alá az utcákon kutatva, a város Géniuszát így séta közben aligha találhatja meg. Legfeljebb egy-egy elhagyott, roskadozó ház döbbsenti a múltat, s az immár örökre lezárt, sőt nemsoká parcellázás alá kerülő temetőknek egy-egy alig olvasható sírköve. A város közepén terped méltóságteljesen a Nagytemplom. Hatalmas hodályszerű, puritán épület, minden cicoma nélkül, olyan mint *maga a kálvinizmus, amelynek a XVI. század óta fellegrája* – Rómája – Debrecen. A Nagytemplom mögött van a klasszikus frontú Kollégium, a debreceni kultúra évszázados Vatikánja. Dísztelen, négyszögletes, bástyafalú épület, nagy vasalt ajtajú ódon könyvtártermivel, két emeleten kvadrátba futó diák-cétusaival és homályos, hideg folyosóival. Újabban a kollégium múltját ábrázoló dombormívű arcképeket és színes freskókat helyeztek a falakra. Az épület mély kálvini konstrukciója azonban szinte elnyeli a képzőművészetet. A falak zord árnyéka elfújja a festő ecsetét. (Mindez nem kisebbíti a kiváló festőművész: G. Szabó Kálmán érdemét.)

De mindez mégsem a régi Debrecen. Nem a legrégibb. A közelmúlt Debrecenje pedig inkább befalazta Debrecen lényegét. Falat kell bontanunk tehát, hogy igazán megismerjük Debrecen. Vannak közömbös, rekedt, jellegmállasztó múltak, s vannak nemesek, messzezengek, jellegükért bátran kiállók. A régi Debrecen keményen őrizte jellegét. A török hódoltság vesztes századaiban, amikor a Nagy Magyar Alföld a török hordák martaléka lett, s a magyar falvak egész tömege pusztult el a gyújtogató Félhold lángjától, a menekülők – már akik életben maradtak – egy-egy nagyobb községbe verődtek össze. Így keletkeztek a nagy alföldi falu-városok: Szeged, Hódmezővásárhely. S így lett faluvárossá Debrecen. Itt viszonylag nagyobb védelmet „élveztek”. A török császárnak különös védelmében részesültek, perze kivételesebb fizetség, adózás ellenében. De így is hajszálon függött a régi Debrecen élete. Mert *Konstantinápoly-Sztambul*

Debrecen viszontagságos sorsának legfeljebb Scyllája volt. Charybdise a habsburgi Bécs, amelyről a németek másik Géniusza, Schiller, Wallenstein-trilógiájában legalább oly ellenszenvvel nyilatkozik, mint egykor nyilatkozhattak róla Debrecen kuruc vitézei, Rákóczi táborában. De volt még egy harmadik hatalom is, amely igényt tartott Debrecenre: az erdélyi fejedelemség fővárosa, Gyulafehérvár. Így tétovázott három hatalom közé szorítva a régi Debrecen. S miközben igyekezett mindhárom hatalmassággal egyidőben jó viszonyban lenni – hiszen létéről és nemlétéről volt szó –, belekapaszkodott egy belső, láthatatlan negyedik hatalmasságba: a *Szentháromság Egy Igaz Istenbe*. Itt, ezen a téren, nem ismert alkut, mert őrizte történelmének első nevezetes Géniusza, a görög-magyar nevű *Méliusz Juhász Péter*. (Melios=Pásztor. Juhász magyarul ugyanazt jelenti. Tehát: a lelkek pásztora.) A földről-földre bolyongó Géniusz Debrecenben a XVI. század második felében, a borzasztó mohácsi vész után (1526), amikor egy ország bukott hősi sírba az ozmán világhatalom sújtó csapása alatt, egy protestáns prédikátor talárjában lépett fel. Debrecennek ekkor kezdődik voltaképpeni történelmi korszaka, a névtelen századok után.

Azelőtt itt is a katolikus egyház uralkodott. Ennek ittmaradt intézményeibe, klostromaiba és a mai Nagytemplom helyén épült Szent András-katedrálisba új, lendületes, népi szellemet töltött a „magyar Kálvin”, aki sem Kálvint, sem Luthert nem utánozta, legfeljebb abban, hogy elkeseredetten támadta Rómát, az „Antikrisztus fővárosát”. Egészen eredeti egyéniség volt: *tele robbanó életkedvvel és askétikus szigorral*. A mohácsi katasztrófa különben a magyarság legjobbjaiban azt a hitet váltotta ki, hogy a nemzet a bűneiért lakolt. A török: a bosszúálló Isten ostora. Az Ószövetség hatása, Jeremiás siralma, egybeolvadt a nemzet önmagába mélyedésével.

Kik voltak Méliusz Juhász Péter legbuzgóbb hívei, akiknek számára két végén égette rövid élete gyertyáját, s egyre-másra nyomatta a debreceni nyomdával – az 1560–70-es éveket írják! – Róma ellen lázadó tősgyökeres magyar prédikációit, Szentháromság-védő dühös apológiáit? Maga az *egyszerű magyar nép*, a debreceni kereskedők, az „árosok”, akiknek életszükséglete volt a kultúra, a vallásos Géniusz törvényei szerint. Ennek a Géniusznak nem volt semmi ceremóniás fényűzése és metafizikai, misztikus túláradása. Puritán volt, egyenes lelkű, spártai kemény.

Méliuszék alapítják a mai debreceni egyetem őseit, amely *„mindenben a wittenbergi magyar Coetust* – pontos elnevezése szerint *Amplissimus* vagy *Sanctissimus Coetus-t* – *vette mintaképül*”. Hiszen maga Méliusz is a „wittenbergi magyar bursa tagja, sőt seniora volt”. Ezért nevezi magát a debreceni méliuszi főiskola is másfél századon át: *Amplissimus Coetusnak*.

S miközben így új vallásos lendületet és az Egyetem csíráját szórja szét Debrecen első Géniusza a magyarság Arcadiájában, a hitben és tudományban megnövekedett város a körülötte elpusztult falvak területeit mohón csatolja határához. Íme a régi

Debrecen: a szenátusból, kollégiumból, céhekből és zálogospusztákból méliuszi hittől és ököllet egybegyűrt faluváros. Falai nem voltak, kalmárainak óvatossága és ravaszsága volt a fala. Árkait majd beljebb vonta, majd kijebb tolta. Alig foglalják vissza a töröktől Budát (1686), már küldik Debrecenből a bécsi császári fővezér táborába az ajándék-társzekereket. „Európa legnagyobb faluja” – így ír a XVIII. században Debrecenről egy angol utazó. „Lugubris tónusú város” – ez is az ő megjegyzése. De még egy találóbb: „A házak tábori sátrakként vannak itt elhelyezve.” A régi Debrecen – a méliuszi réteg – úgy építkezett s el volt szánva rá, hogy bármely pillanatban szétszórhatja a tűzvész és a történelem haragja. A történelem haragját és a tűzvészt belekalkulálta életrendjébe. Állandóan edzette magát a viharhoz. Az építkezéssel éppen ezért nem sokat törődött: máról-holnapra tákolta össze sárból, vályogból, zsupfedélből hirtelen épületeit. Mert jól sejtette, hogy elsősorban belül kell edzettnek lennie. A belső edzés volt a főtörvénye. Kifelé alku a végtelenségig, meghajlás basák, bégek, császár és király, kuruc és labanc előtt, befelé egység alku nélkül. (Történelmének kivételes, átmeneti korszaka az, amikor nem így cselekszik. Keservesen meglakol érte.)

A Nagytemplom és a Kollégium szomszédságában alig több mint egy évtized óta – a régi kollégiumi Fűvészkert helyén – egy korszerűen fölépített igen szép épület látható: a Déri Múzeum. Ez Debrecennek a „Louvre”-ja. (En miniature.) Japán és Kína kultúrájától és az egyiptomi múmiáktól szinte az egész világ muzeális lehetőségei képviselve vannak itt: kőben, képben, cserépben, néprajzban. A régi, elsüllyedt Debrecen is ide húzódott vissza, a múzeum kriptájába. Az impozáns szobrokkal körülvett múzeum-tér geometrikusan nyírt parkjában néhány kődarab látható. Nagy, esetlen, koporsó alakú, mázsás kődarabok. Debrecen legrégebbi temetőjéből, a Dobozy-temetőből. Rajtuk elmosódott latin betűk. Ha egy-egy régi debreceni főbíró vagy prédikátor meghalt, feketébe öltöztették, és ilyen kőkoporsót hengerítettek sírjára. Lenyomtatták. Valamikor idegenül haladtam el e kődarabok mellett. Nem értettem. Mi közük Debrecenhez? Mi közük a trillázó Csokonaihoz? Ma már ezek a kődarabok számomra az életet jelentik. Ezek Debrecen „jegyei”. Ilyen mázsás nehéz szív dobogott a régi Debrecenben. Köztük ott hever, az aszfalt mellett, a Méliusz sírköve is. Sírját már rég elnyelte a sárga homok. Eltűnt a föld alá harangzúgás és litánia nélkül. De a szíve, nehéz, gondterhes és villámokat szóró nagy próféta-szívének lenyomata itt maradt.

A Génius mint Költő

Méliuszék előtt Debrecennek sok évszázados, szláv-török árnyékú múltja van. Mégis Méliuszék nyomják először Debrecenre a történelem bélyegét. Ezt a réteget vallási földrengés hozta létre.

Utána két évszázaddal a Kollégium bölcsőjében megszületik (1773) Debrecen „Bacchusa és Apollója”: Csokonai. A próféta után a költő. Ekkor támad Debrecen második földrengése. A két földrengés közt szoros a kapcsolat. Bennük alakul ki a „*debreceni jelleg*”.

Mindkét réteg úgy forradalom, hogy ugyanakkor erősen köti magát a hagyományhoz. Csokonai, ez az egészen korán magasba szárnyaló *mozarti* zseni, aki a rideg, komor s szerzetesi szabályú, hajnalban és alkonykor templomba járó Kollégiumból szinte mint a saját bölcsőjéből tör fel az Olymposra, Méliuszhoz hasonlóan egyszerre védi az újat és a régit, s fűvészbárátaival eleven frigyre lépteti a költészetet és a tudományt.

Ki volt hát ez a Debrecen-bemutatókban vezérmotívumként szüntelen előbukkanó, különös nevű magyar tehetség? Nevének középső tagja „*hős*”-t jelent. Hát katona is volt ő, s a török ellenében harcolt? A Kollégiumtól alig néhány lépésnyire ott áll – egy kis emlékkert közepén – magas márványtalapzatán *daliás, csizmás, sujtásos magyarruhás alakja*. Baljában a lantot tartja, jobb keze a lant pengetésére rándul. Átszellemült arca távolra néz, rideg bölcsője, a Kollégium s azon túl az ég felé. Babérkoszorú övezi fürtös fejét, kollégiumi bő teológus-palástja lágy redőkben hull alá válláról a dionysosi-bacchusi szőlőtőkére. Ő ez valóban? Mintha túl egyvonalúan ünnepélyesre lenne stilizálva. *Ilyen lehetett és mégsem egészen ilyen*. Legjobb emlékszobrá: a mű. A saját műve.

Az előbb Mozartot emlegettük. Valóban, lantjának varázsa *mozarti*. Egy igazságtalanul szigorú, elhamarkodott bírálója halála után 12 év múlva (1817) *Bürger*hez hasonlította. Ez a költő túl egyszerű jelenség Csokonaihoz. Csokonaiban lehet *bürgeri* elem, de ennél ő jóval összetettebb. *Villon*-nak anarchiára hajló, féktelen, vagabundus természetéből is csöppentett bele az Alkotó. De mégsem született *Villon*nak se, bár szüntelenül kóborolt gyorsan eltűnő életében a magyar haza kies rónáin és bércein. Csokonai *tele volt dallal, füttyel, pajzán mókázással és mély theológiára hajló szisztémával*, noha – mint életrajzírói kiemelik – iszonyodott a kollégiumi theológiától, és vakmerő módon ékes latinságú kérvényt adott be felettes professzorainak, engednék el néki a theológiát.

A magyar közösség, sőt ezen túl: az emberiség egyetemes érdekei iránti mély felelősség ódai emelkedettsége, a *rousseau*-i természetnosztalgia bánata s a klasszikus mythos valóban mitikus átélése, a komponálás professzori, filológiai exaktsága és a hangulat prófétái, éj-atmoszférájú exaltáltsága: mindez a nagy német idealizmus határához lendíti. Elő kell venni *Anakreoni verseit*: a rövid, kurta, üde, dionysosian örvénylő s mégis a szelid halál árnyékát remegtető versek alatt terjedelmes lábjegyzetek: Kleist, Sulzer, Ramler, Marmontel, Lowth, Barnes, Scaliger, Morhofius, Delille, Barthius, Degen, Prof. Schneider, Gleim, Manieczke, Estevan Man, Villegas, Bodoni, Gail, Bayle... Csak néhány lapról írtuk ki ezt a „lexikont”. Aki nem tud magyarul,

vagy csak populáris fogalma van a költészetről, elszörnyülködik ennyi apparátus láttán. Pedig a versekből csak úgy áramlik a friss elektromos poétaság, semmi „klasszikus másolás”, – a magyar szellemnek legbelső idegei ezek a versek. „Azért is, aki jó anákreoni dalokat kíván írni, annak nem Anákreont kell fordítani, sem holmi hideg és durva érzéseket az Anákreon mértékére srófolni: hanem az őtől kedvelt édes tárgyáról, az ő tulajdon könnyűségével, vidán humorával és kellemetes előadásával, rövid és csinos dolgokat szerezni...” – így elmélkedik a dalok bevezetésében. S hogy csak egy csöppnyi ízelítőt adjunk az ő debreceni kollégiumi deák alaposágából, a srófolni szót lábjegyzetre utaló számmal látja el, a következő szöveggel a lap alján: *Így járt, az egyébiránt tudós Casp. Barthius vagy költött nevén Tarreus Hebius, akiről azt mondja az éles Morhof, Polyh. Literar. Tom. I. Lib. VII. Cap. 3. § 12. pag. 1068, hogy „eius Anacreontes lignei plane, imo stercorei sunt”.*

Az anakreoni versekhez írt jegyzetekkel egyúttal az ősbereceni Kollégium, e nagyszerű és vad, amorfrácsú kultúrkaszárnya könyvtár homályába is bekukkantottunk. Bizony azok a komoly európai fóliánsok, a földszagú, salétromos deákkunyhók mécsvilágos éjszakájában emésztik a szemet és a tüdőt, és viaszápadtra fonnyasztják az arcbőrt. Csokonai se volt valami épületes daliás látvány, mielőtt szoborrá változott. Csak beszédének mozarti zenéje és szeme lázas csillaga tört át teste sápadt kódén. Roppant kedvelt cimborá volt: egyre-másra kapta a meghívásokat a feudális világtól, valamint a középnemesi osztály uraitól. Sajnos, kissé a csörgősapkája vonzotta őket: *félig poeta, félig cigány, félig Rigoletto-szerepet játszott.* Őt magát nagyon bánthatta ez a szerepkevertség, s miközben éjről-éjre másolgatta alázatos instanciáit Magyarország grófjaihoz, titáni önérzet háborgott rousseau-i keblében. Ilyenkor átcsapott az ellenkező végletbe: a *mizantróp dacha*. Hetekig szobájába zárkózott, és mint egy kísértet tántorgott végre onnan elő.

Ez az önérzete volt a veszte. *Géniuszi hivatásának teljes tudatában mint szuverén lépett fel a Kollégium zárt fegyelmével szemben.* Két világ ütközött itt össze: a régi és az új Debrecen. Mint kiváló nagydeák szokás szerint őt is megbízták az alsóbb osztályok tanításával. „Publicus praeceptor” lett. Az alig húszéves ifjú valóban a Költészet Géniusza volt: keresve sem lehetett volna méltóbb „helyettes tanárt” találni a költészettan oktatására (akkor még vers-penzumok általános szokásban voltak a deákságnál, meg kellett *tanulni* verset írni). Tanítványjaival, akik alig voltak fiatalabbak nála, sőt némelyik talán egykorú is volt vele, mint saját barátaival bánt. *Nem volt hajlandó rúgni lefelé és hiperlojális lenni felfelé, a bürokráciák „törvényei” szerint.* Mint ahogy új, eredeti, nagyvillanású volt lírája, hasonlóan új, eredeti „modern” volt tanítási módszere is. Kivitte a fiúkat a többezer holdas Nagyerdő tölgyesátora alá, ahelyett, hogy bezárkózott volna száraz pedáns módon a vastag naptalan falak közé. Ő a költészetet és az emberiséget a Nap és a Természet édesgyermekének, *szabad* gyermekének fogta fel, aki azonban belülről

szabad mégis, szinte a kanti kategoricus imperativus törvényei szerint. A Kollégium ez originális szabadságban szabadosságot látott, s bizonyos formai hibák – tilalom ellenére pipázott néhány növendékével; akkor, olyan napon fuvolázott szobájában, amikor nem lett volna szabad; a kollégiumi formaruha helyett sokszor polgári, európai ruhát öltött, s esténként így surrant ki a Kollégiumból; legátusi pénzével nem számolt el pontosan, mivel Pest kultúrája és az idegen világ varázsa eltérítette előre megszabott útjából stb. –, mindezek a *formai hibák, erkölcsi egy sem*, alkalmat adtak a Kollégium egy-két haragvó professzorának és némely áskálódó, szellemi fölényét irigy szemmel néző társának arra, hogy eltegyék az útból.

Kár, hogy nincs e helyen bővebb alkalom Csokonai perének tárgyalására. Ezt a címet lehetne adni ennek a drámai eseménynek: *A Géniusz szemközt Debrecennel*. Ismételjük: két világ ütközött itt össze. Ez az összeütközés jelképes. Csokonaiban Debrecen vallási Géniuszát az apollói Géniusz váltja fel, ami vallás is, de egyúttal művészet: *költészettel koronázott prófétaság*. A régi Debrecen – a Kollégiumon át –, a puritán kevesebbet védte. Csokonai Debrecenje a – költő láztól szétroncsolt tüdején át – a jövő pompázó többért harcolt. S ahogy az összecsapás végbement, nem egészen méltatlan a „kollégiumi” Debrecenhez. Aki az egykorú Németországból nézi például ezt az eseményt, a schilleri kor szemüvegén át, még talán *meg is irigyeli az akkori magyar közállapotokat*. Schillernek menekülnie kellett éjnek idején Stuttgartból, mert a herceg egyenesen megtiltotta neki a drámaírást. Ott nem lehetett hosszú tárgyalás: a katonai parancs minden ellenvetést elnémított Csokonait négy ízben is maga elé idézte a Kollégium fegyelmi tanácsa, amely professzorokból, deákokból és világi hatóságokból állott. Valósággal Aeropág elé került a büszke Géniusz. Terjedelmes jegyzőkönyvek őrzik a halhatatlan pert, a deáktársak vallomásai és ellenvallomások. Gyakran a humor is beleszillan a perbe, szakácsnék panaszai, apró pletykák terjesztése. S a pör terjedelmes anyagából, a sok mozaikon át diadalmasan emelkedik ki a Szellem. Valóban, a tilalom ellenére lement a földszint valamelyik előadótermébe néhány meghitt tanítványával. Ott töltötték az éjszakát. Magukkal vitték a szalmazsákot, egy-két üveg bort, pipát... De nem deáktárgárság és más effajta „titkos”, „sub rosa”, – maradandó tárgy foglalta le őket: *az éj fenséges homályában a világ végső összefüggéseit magyarázta a rajta ámulattal csüngő fiatal barátoknak, csillagok pályáit és nemzetek százados sorsát – az elérhetetlen Londont, Párizst, Bécsset, Rómát és Némethon filozófusait...*

Schiller távozása, ismétlem, menekülésszerű. Csokonai távozása valósággal nagy színpadi látványosság. Hatalmas magyar nyelvű orációval vesz búcsút egy este, fegyelmi tárgyalásainak végső szakaszán, unva már a sok huzavonát, deáktársaitól. Ez a felettes hatóságoknak természetesen előre be nem jelentett hirtelen búcsú, méghozzá a kollégiumi tilalom ellenére, *magyar nyelven* (akkor kötelező volt a latin társalgás) végleg

megpecsételi Debrecen második Géniuszának a sorsát. A kocka el van vetve.

Idézzük fel ezt a végső Csokonai-Kollégium-scénát. Hála Istennek, egykori tanítványa és utolsó éveiben kísérőtársa, a Kollégium seniora, *Domby Márton* egy sokáig számon nem tartott, de újabban ismét méltányolt kis füzetben leírja élményeit Csokonairól. Ez a kis könyv, a költő halála után 12 évvel, nem holmi anekdotikus adattár, hanem valóságos lélektani tanulmány. Tudatában van az elhunyt barát százados jelentőségének, és minden soráért viseli a felelősséget.

Domby, aki Debrecenből Pestre került és ott egy goethei öregség határán túl élve tabuláris ügyvédként működött, Csokonait a lélekbúvár-esztéta szemével nézi. (*Ilyen jogászok is voltak a régi Hunniában!*) Törékeny testét nem írja a Géniusz tekintélyének rovására, őneki az Olympos nem daliás viaszbabák panoptikuma. Schiller sem volt – hogy párhuzamunkat tovább folytassuk – olyan walhallai-héroszi jelenség, mint ahogy eszményített képein látjuk: *belül volt hős*. Hiszen maga Goethe is, aki pedig inkább kivétel a költői életsorsok szomorú szabálya alól, csupán nagy egyensúlyozások és válságok között jutott el fausti öregségéhez. Mindenkihez „szüntelenül közel van a halál” – Csokonai szavaival kifejezve. A Géniusz pedig különösen a halál szakadékain járkal. Csokonai „*sovány, gyenge delicat, fain szálátskájú, s csaknem csupa érzékenységből álló testét*” – ahogy Domby kifejezi – az *Aesthesis* határozta meg. Ez tette őt a „*legjobb szájíz-adó Poétává*”. Ezért tudott ő olyan „*messze haladni a Magyar Századtól*” – azért volt ő olyan különös tünemény, amilyent „*a Magyar lapájon csak keveseknek van organumok látni...*” (Domby Márton: Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái. Pest, 1817.)¹

Íme, a Géniuszok törvényszerűsége. Arcádia-Debrecenben is alá vannak vetve hasonló Fátumnak, mint akár a schilleri Némethonban. Csokonait is száműzetésre ítélték a Nornák, mint Schillert, saját pátriájából, ahol – a közmondás szerint – senki sem próféta. De ez a sorsfordulat egyúttal mindkettőjük „*gigászi lépése*” – ahogy Domby Márton Csokonairól képet ad – „*egy imaginárius világ felé, midőn Archimédesként kivetik sarkaiból a régi vilgot, s egy dinamikus új vilgot teremtenek*”. – Domby ezt egyes számban írja, csupán Csokonaira vonatkoztatva, de mi vonatkoztatassuk tovább Némethonra is, hogy a Géniusz mindenütt azonoságát hangsúlyozzuk. Ez az új, dinamikus világ másfajta, mint a valódi: rendkívüli Scénákkal tarkállik. Pedig alig volt szegénynek egy kis zuga földszintes szobácskájában, Debrecenben. Most ismét egyesszámra fordítottuk vissza az igét, noha Schiller is csak későn, nagyon későn jutott önálló otthonhoz, a tengert sem tudta megpillantani szegény, akárcsak Csokonai, holott Németország őrszelleme volt, s Germániát mégis csak jobban övezte a tenger... Hölderlinről már nem is beszélek. S Goethe? Állítólag harminc szobája volt Weimarban, s menekült a jénai egyszobás magányba ... Ismétlem Dombyval: *csak egy kis zuga volt Debrecen*

legnagyobb Géniuszának, de ez a zug „az ő lelkének constructióit, Symmetriáját” viselte, itt érezte jól magát „az ő meghitt két-három Barátnak karikájában”.

De hiszen itt már Csokonai élete végén járunk, holott még a kollégiumi búcsúbeszédét sem ismertettük. Hallgassuk csak Dombyt, ex anno 1817 (maga a búcsúdráma: 1795):

„Mindenkor elevenen lessz előttem az a szívható megjelenés, midőn ő a palástos Minervától vég bútsút akarván venni, a Debreczeni Kollegyiombann, egy a maga nagyságát, s megsértettetését mélyen érző Lélekkel, egy az elválás miatt vérhedző szívvvel állott fel több mint ötödfél száz tanuló Társai között, hogy tőlök örökre bútsút vegyen. A legfelsőbb potentiára emeltetett az ő meggyúlt Lelke, és valahány szikrát bocsátott ki magából, mind az az ő szájának, szemének, tagjainak mozdulatai által sokszorozódván, electromi batteriás villám gyanánt lövődött keresztül az ötödfél száz Ifjún, és az egész Auditorium egy néma rángatózásba jött. Én még igazánn tüzes és rettenetes actiót a Theatrumon kívül csak ezt az egyet láttam. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulatiival beszélt, indított, s ontotta a meggyúltt érzést...”

A Géniusz mint Szabadsághős

Csokonai oly gyorsan tűnt el, mint a Faust Euphoryonja. Debrecennek jóformán arra sem volt ideje, hogy a felhőbe szálló lángész ittmaradt földi burkát magához ölelje. Elföldelték sietve kint a Hatvan utcai temető szélén. A Kollégium nem képviseltette magát a temetésen. Dobby könyörgésére végre megengedték, hogy a deákok a maguk nevében, privátim, megjelenhessenek az élet utolsó szertartásán. Hivatalos tisztelet azonban nem adatott a *Lélek Halhatatlansága* dalnokának, Debrecen legnagyobb gyermekének. Legnagyobb? Sárváry professzor uram éppen Csokonaival kapcsolatban tagadja, hogy egyedül az esztétikai „nagyság” lenne fokmérője annak, vajjon valaki síremléket, pláne szobrot kapjon a hálás utódoktól. Ő, közvetlenül a Csokonai halála utáni évtizedekben, már szinte a „modern” szakemberek józanabb agyán át nézi ezt a harmincegy éves korára sírbaroskadt szerencsétlen, jobb sorsra méltó esztétikai kalandort... Nem mondja ki a végső szót, igaz is, amit mond, mégis mintha Csokonai glóriáját darabolná fel fanyar hűvösségre: „Hát csak a' verselő Musa érdemel köz emléket? Talán a' köz hálás érzések' emléke Csokonaival csak kezdetét vette, 's ezután valahára, többek is következnek?” (A Kisfaludy T. régibb évf. VI. K.).

S Dobby Márton is, aki pedig valósággal hitvallást tesz előbb említett kis művében a Mester szelleme mellett, a Függelékben (az ő szavával: Tóldalék) már mintha józanabb-csüggettebb lenne. Egy német nyelvű irodalomtörténetből választ ki Csokonai emlékének végső lezárására jelmondatot: „...néki is meg volt az a Poetai Tulajdonsága, a mi tsak nem minden Magyar, sőt

más Országi Poétáknak is meg van, hogy szegénységben élt s szegénységben halt meg..." „Az Emberek úgy bánnak a Poétákkal, mint a Virágokkal: megszagolják őket s elvetik.”

Mit csinált Debrecen Csokonai hamvai felett? Vigyázzunk, egybe ne rántsuk Debrecennek Csokonai halálától napjainkig eltelt 135 esztendejét! A történeti igazság azt parancsolja, hogy tegyünk éles megkülönböztetést. Három Debrecen-kép bontakozik ki az események forгатagából: *a reformkor Debrecene*, amelyre a szabadságharc bukása tesz zárókövet; *a kiegyezés korának Debrecene*, amelyet a világháború fejez be; végül *a trianoni évek Debrecene*, amely jelen napjainkban próbál kiemelkedni a kor káoszából, mérlegre vetve a jövő lehetőségeit, a nagy múlt törvényei szerint.

Az első korszakban még a reform-Pest az ország irányítója. Debrecen ugyan eleinte háttérbe szorul, de a magyar történelem egyik legnagyobb nemzedéke veszi kezébe a gyeplőt; természetesen hát, hogy lassan az árcádiai pörtől duzzogó ó-konzervatív Debrecenre, erre a nagy kultúrfalura – amely nemrég építette újra leégett templomát és kollégiumát, fűvészkertet rendezget és Lúdas Matyit rejteget – szintén átterjed a mozgalom. Petőfi Sándor, a népi Magyarország költője motorja ugyan még fanyalogva gondol vissza debreceni téli tartózkodására, a negyvenes évek elején, de Csokonai Vitéz Mihály ólmos lelkét már diadallal, villi-vidáman lobogtatja verseiben: „*Csapot, papot, mindent felejtett – Csokonai Vitéz Mihály...*” Mi történt itt? Debrecen eltűnt és mégis visszatért, a lélekvándorlás labirintusában. S ahogy megtörténik a nagy ugrás az instanciákat írogató, magában háborgó Csokonaitól Petőfi tettekre kész Sylvester-géniuszig, ugyanúgy lendül át a régi főbírák, óvatos, tétova, alkudozó Debrecene – a helybeli Lúdas Matyi anekdóta-forradalmán túl – a negyvenes évek végén Kossuth Lajos „*poklok kapuit döngető*”, megalkuvást nem ismerő egyetemes akaratóba.

„A Géniusz mint Szabadsághős” – ezt az elnevezést adhatnánk e korszak Debrecenének. Nem innen nőtt ki a szabadság Géniusza, Kossuth, de itt emelkedett legfelső oromra, itt lett klasszikussá. A debreceni Nagytemplom lett *a magyar függetlenség temploma* s a debreceni Kollégium oratóriuma az országgyűlés sorsdöntő elhatározásainak színhelye. 1849 január 9-től május 31-ig „itt székelt a nemzeti kormány és az országgyűlés, a fővárosból idemenekülvén. A református Nagytemplomban április 14-én mondta ki Kossuth azt a határozatot, mely Magyarország elszakadását Ausztriától magában foglalta s a Habsburg-dinasztiát detronizálta. 1849. augusztus 2-án a 8–10.000 főnyi magyar sereg itt tartotta fel fél napon át Nagy Sándor tábornok vezetése alatt Paskievics orosz herceg sokszoros túlerejét...”

A Kollégium oratóriuma mai berendezésében minden magyarnak meghatározó látvány. A szabadságharc teljes látványa fogad, mihelyt belépünk a terem ajtaján. Alig pillantunk a falra, egy hadijelentés Nagyszeben visszafoglalását kiáltja szemünkbe és lelkünkbe. De körös-körül is csupa szabadságharc-jelentés. A

padokon réztáblácskák jelzik a nagy neveket: itt ült Kossuth, ott mellette... És zászlók mindenütt. Szembe velünk öreg graduálok a szószék két oldalán – Méliusztól Petőfi Sándorig egyetlen nagy áhítat ez a terem: *valódi Nagy-Magyarország*, történelem és jelen, ami volt és aminek kell lenni. „A Kárpátoktól le az al-Dunáig...”

Debrecen – mint már említettük – valahányszor elhagyta óvatos, latolgató, kiegyenlítő történelmi szerepét, mindig keservesen meglakolt érte (bár sokszor még az óvatosság sem segített rajta). Az oroszok óriási hadisarcot vetnek ki az alig negyvenezer főnyi, szabadságtól mámoros városra, amely kábultan látja a villámgyorsan változó hadiszerecsét. 1849 június 28-án még azt az egyhangú határozatot hozza, hogy szilárdan ellenáll a közeledő oroszoknak. Június 30-án 58, Budavár visszafoglalásánál elfogott, nagyobb részét horvát nemzetiségű tisztet, akik az orosz közeledtének hírére kérkedően viselkednek, „az anélkül is izgatott és felingerült lakosság megtámad és többet közülük agyonüt. Később a városnak ezért büntetésül 8666 frt-ot kell fizetni.” – „Júl. 2.: Cseodajeff, a közeledő 4. orosz hadtest parancsnoka, a várostól írásban 20.000 mérő lisztet és 1.000 előfogatot követel. Még aznap városi küldöttség megy Hadházra Cseodajeffhez. – Júl. 3.: Délután az orosz hadtest a hadházi úton a városba vonul. Naponta 43.000 adag kenyér, 67 vágómarha és más egyéb eleség kiszolgáltatása. – Cseodajeff a Kiss Orbán-házban ifj. Paskievics herceg a Rickl-féle házban nyer elhelyezést...”

Íme, néhány krónika-foszlány Debrecen akkori életéből (Vitéz Lépes Győző: Debrecen háborús múltja, 1931.) *Megelevenedik a sokszázados török-tatár-kuruc-labanc-múlt*. Mintha a föld alól bukkanna fel. Csak a szereplők mások, csak a maszk új. Szinte felrémlik a Hadház felé kullogó magyar küldöttség mögött a félelmetes Szejdi Mehmet budai pasa árnyéka, aki 1660 nyarán – ilyen nyarai is voltak Debrecennek – II. Rákóczi György csatában elesett holttestén tombolva „100 kést követel »Döbröczeni«-től a levágott 3000 fej lenyúzására és 10 szekeret azok elszállítására.” Mintha a Cseodajeffhez alázatosan közeledő debreceni főbíró fülébe még eredeti mivoltukban visszadördülnének a 189 évvel azelőtt elhangzott szavak, Szejdi borzasztó parancsa: „Azt parancsolom teneket, hogj Jó Regkel száz eoregh kést hozzatok Táborunkban és tíz szekért az melyreaz Fejeket köl Raknyi ezt Penigh el ne halasszátok feietök vesztéstök alatt Parancsoliok, azért kerüik az eoregh kesseket az feieket niuzni!” (A fent idézett könyvből.)

Július 5-én még egy nagy megaláztatás éri a várost, nagyobb, mint a 43 ezer kenyéradag kiszolgáltatása. „Ugyanezen a napon Cseodajeff arra kényszeríti a város vezetését, hogy Ferenc Józsefhez hódoló feliratot intézzen.” Hol van már április 14? Pedig még három hónap se telt el. A Szabadság génusza Debrecenből elszállt, más szélességek fölött csattog immár halhatatlan szárnya. Az augusztus 2-i „debreceni csata” már csak szomorú epilógus. Mindenesetre drámai befejezés: az orosz

július 6-án elhagyja a megfélemlített várost, – a régi történelmére visszalökött Debrecent – s július 14-én jönnek Korponai ezredes csekély számú felkelői, aztán Görgey közeledik, aztán Nagy Sándor – közben „Görgey a városra 50.000 adag kenyér és más élelmiszer szállítását rója ki”. Augusztus 2-án hajnalban Hadház felől megérkezik Nagy Sándor hadteste, s mint a Szabadság utolsó, naplementi, távolról, a tengerről visszamosolygó glóriája: „a várost északról megkerüli s annak nyugati szélére vonul”. (Hol van már azóta Petőfi? Mit csinálhat most Madách? Arany János, Vörösmarty?) Az alig egy hónap múlva vértanú-tábornok délben még a Bikában ebédel törzskarával, őt magát itt, honvédeket pedig kint a szabadban ünnepli, éteti-itatja Debrecen *színmagyar* (!) lakossága, amely kezd ismét reménykedni, délután 2 óra tájban váratlanul megdördülnek az ágyúk, jönnek az oroszok Balmazújváros felől, a honvédek „felborítják az ételes üstöket”, néhány pillanat múlva csatarend, s már rohannak is a nyolcszoros túlerő ellen a kukoricásba, a halálba, a megsemmisülésbe, Világos szakadékába. Talán még soha nem volt Debrecen egy napon ennyire boldog és ennyire boldogtalan.

Debrecen-éj

Az elsüllyedt célszöveg

Mi történt Debrecennel a szabadságharc után? Összeomlott egy nagytávlatú magyar városi álom. De vajjon végleg omlott össze, vagy csak elrejtett a föld alatt?

Egy nép kultúrelemeit mégis csak a város emeli hatványra, önmagukban az elemek jelentéktelenül és tanácstalanul lézengenek, az állandó megsemmisülés veszélyével. A város veszi észre a Hamupipőke gyanánt megbúvó elemeket, ő váltja meg őket a szomorú árvaságtól, és ő tesz mindnyájuk fejére királyi koronát. De csak az olyan város, amelynek a névtelenül lappangó elemekkel belső lét- és jelleg-összhangja van (mint ahogy Turkunak volt Karjalával); ahol nemcsak egy-két elhagyott deák álmodja országútról-országútra kóborolva a közösség existenciáját, hanem segítségére siet egyház, testület, hivatal, adminisztráció; mint ahogy az egészséges szervezetben minden sejt a szívet és a vér áramát szolgálja.

Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan és mélyebb valóságnak, egy legvégső célszövegnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek a tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következménnyel jár: a közösség felbomlásával.

Ez az ösztön a lét irányítója, ez az ösztön mozgatja előre a közösségi lét kerekeit. Az ő célirányát veszi akarva nem akarva segítségül éppen a legválságosabb pillanatokban – ahol kedves a

népnek a történelem – a dolgokat mégis csak felülről néző állami gépezet. Az ilyen kollektív célöszton nélkül a közösség kóválygó Gólem – jön már a tenger partján a három hatalmas Leány, a három Norna: Urdr, Verdandi és Skuld – a Múlt, Jelen és a Jövő – „Új népek kürtje riad, viszik ezredes álmaikat!” – Elegendő részükről csak egy rándítás... – S a célöszton nélküli állami fabáb szétesik eresztékeire. Ezt a láthatatlan mélyebb valóságot, ezt a kollektív célösztont fejezi ki a géniuszi értelemben vett költő. Csokonait ilyen *egyetemes* magyar célöszton hajtotta a *világ felé* – *Debrecenen át*.

Debrecen mégsem volt öncél Csokonainak, sőt utolsó mondatunkból következtetve: *éppen ezért* nem is volt öncél. Debrecen két történelmi rétege azt bizonyítja, hogy a város valamikor éppen nem szűkült be ős-Péterfia és Basahalma közé, ellenkezőleg: *messze tájakat kötött össze*. Méliusz Juhász Péter „somogyi fiú”-nak nevezte magát, tehát dunántúlinak; Vitéz Mihály pedig Csokonáról, Somogy megyéből valónak, Csokonainak, tehát – apján és nevén át – szintén dunántúlinak. S nemcsak pusztá adát volt ez mindkettőnél, hanem a szellemükbe is beleivódott a dunántúli táj – ez volt a legvalódibb „szívárványhíd” Basa- és Pannonhalma között. Méliusz Juhász sorsának második pólusa Debrecen, Csokonaiénak a Dunántúl; amit Méliuszban megke-ményített és elvett a debreceni „áros”-ridegség, azt felolvasztotta és visszaadta Csokonaiban a dunántúli lanka. Méliusz mondanivalójának végső fogalmazása Debrecen, Csokonaiénak a Dunántúl.² Méliusz Debrecenben koncentrálódik végleg, Csokonai a Dunántúlon oldódik végleg. E két személyen mint két gyűjtőfogalmon át két távoli század és két távoli táj cirkulál.

Ez a *szellemi tájkeringés* akad meg Csokonaiék után. De ha a reformkorszak Pestje – mint már érintettük – át is veszi azt a szerepet, amelyet *történelmi folytonosságánál fogva*, Debrecennek kellett volna tovább vállalnia: Debrecen örömmel olvadt bele Kossuthék egyetemes magyarságába, hiszen az egyetemesség volt a lényege, s Reform-Pest célösztone *nem ütközött* Debrecen célösztonével. A szabadságharc után azonban az ütközés megtörténik. A nagy, nemes, szabad reformnemzedék szétrobban az idegen önkény – túlerő – pallosától. Kossuth és Petőfi Pestje nincs többé. Egy új Pest van felpuffadóban. S Debrecen? Az osztrák önkény védelmében betóduló új lakosság szinte atomrobbantást végez Debrecen klasszikus jellegében. Az a *népi összetétel*, amely hajdan „Debrecen” adta, megváltozik. Debrecen lassanként elveszti népi tisztaságát, bárhogy igyekszik is menteni „*belső udvara*” jogait (tanulságos volna minden magyarnak bepillantani az átalakulás aktáiba). S az elhagyott, árva város, Magyarország elbukott fővárosa, amelynek orthodoxiáját már Kazinczy annyiszor kipelengérezte, most még jobban *visszahúzódik subájába*. Így cselekszik a megmaradt népi töredék. A másik rész pedig? Ha túllát is Debrecenen, egyetemessége már nem a Csokonaié. Nem leng fölötte „Debrecen kedves füstje”. („Visszajövet az Alföldről.” Kardszag, 9. mai 1800.)

A költő létösztone keresi a kapcsolatot a közösség létösztonéval, a két ösztön igyekszik egymásba forradni, mennél nagyobb a belső láng ereje. Csokonai halálának közelgő centenárián, a millenáris évek káprázatában Debrecen meglehetősen leverő látvány lehetett azoknak az induló *mélymagyar* szellemeknek, akiket a sors idevezetett. Egy nemzet-álmom süllyedt el Debrecen homokjában. S a század végén itt éjszakázó *Ady Endre* egy dermedt, alélt, zsibongó homlokú, füstölgő szemű paraszt-polgár Polyphémosnak volt mostohagyermek. *Hol volt már ekkorra Debrecen célösztone?* A Cél ott feküdt a Cegléd utcai temetőben Főhadnagy Fazekas Mihály sírköve és a Hatvan utcai temetőben Csokonai Vitéz Mihály Professor Ur gúlája alatt. Meg ama halálrasedzett kóroszlán talpa alatt, Debrecen nyugati határán, az augusztusi honvédek közös sírhalmában.

A „Cél” karikatúrája

Debrecen azért ebben a korszakban még görcsösen őriz valamit, ami – úgy érzi – a legsajátja. Ez a Debrecen még korántsem a következő évtizedek *„idegenforgalmi Debrecene”*. Természetesen alaktalan makacssággal ragaszkodik vélt „lényegéhez”. Fogalma sincs Csokonai *Egységéről*, amelyben *feloldódik szellem és természet*, de szerfölött büszke a szobrára.³ S mivel fogalma sincs arról az összefüggésről, amelybe Csokonai illesztette bele – Debrecenen át – a magyar világot, a költő ereklyéit, kéziratait annak rendje és módja szerint üveg alatt őrizve, és az előírt emlékünnepeket megrendezve, elfogadja a hivatalos irodalom Csokonai-értékelését, amely a valóságban: *aláértékelés*. S miközben szerényen meghúzódik Csokonaival Petőfi, Arany és Vörösmarty háta mögött, szinte diadallal ülteti le mellé – Szabolcskát.

Ez a hepehupás debreceni önérzet jól karikírozó megvilágítást kap Móricz Zsigmond diákregényében, a *Légy jó mindhalálig*-ban. Az író az 1890-es évek Debrecenjét rajzolja elénk, egy második gimnázista lelkén át, aki végül belecsömörlik Debrecenbe. *El Debrecenből!* – kiáltja kétségbeesetten a kis Nyilas Misi, sorsának válságos pillanatában.

„Én nem akarok debreceni diák lenni tovább!” – jelenti ki hősi elszántsággal az elképedt kollégiumi tanári kar előtt, s akkor se tesz le szándékáról, amikor már minden félreértést tisztáztak. Az elnöklő tanár oda van az elképedéstől:

– „Debreceni diák!... Nem akarsz debreceni diák lenni!... Először is aligha rajtad áll barátocskám... és másodszor, még az akasztófán is büszke lehetsz rá, hogy valaha bármily rövid ideig is debreceni diák voltál!... gagnép!

A hangjában valami rendkívüli áhítat és pietás, lelkesedés volt, amint azt a szót kiejtette, hogy »debreceni«, amely szinte magasztos hevülettel töltötte el úgy, hogy felállott az ünnepélyességnek e pillanatában, s vele a többiek is önkéntelenül felállottak, hogy

mint az Isten színe előtt dokumentálják azt, amit ez a szó jelentett: *Debrecen!* Örökre feledhetetlen maradt ez a pillanat a gyermek lelkében, mert a patriotizmusnak ezt a magas és izzó fokát soha többet az életben sehol nem tapasztalta, s mint minden igaz és nagy érzés, valóban átragadt reá is és egyszerre szégyellte magát vakságáért és szerencsétlenségéért... hogy bár egy pillanatra is el tudta veszteni a debreceniség egész lelket betöltő varázsát." (Légy jó mindhalálig.)

Íme Debrecen és a „vaskalap.”

Már Csokonai menekül előle. De ő legalább a *Tihanyi Echo* távoli tündér karjaiba rohant, ahogy Kazinczy kifejtette Fazekashoz intézett levelében⁴ – Debrecen „nevetséges fastusa” elől.

A kiegyezés korának kis kollégiumi deákja azonban már kevésbé mítoszi s rousseau-i helyet választ. S a helykülönbség, az asylum-váltás, élesen jelzi a századváltást:

„Hogy felfrissüljön, kiment a folyosóra. Az volt a szokása, hogy ha el akart bújni mások elől, mindig a félreeső helyre ment, annak öt rekesze volt s magas deszkafala. Ott úgy magában volt, mintha nem is lett volna Debrecenben. Furcsa erős szag volt ott, rózsaszínű karbolla volt bekenve minden sarok, annak szúrós, kellemetlen szaga volt, de mégis, magában az ember jobban érzi magát, mint a coetusban...”

Nagy-Budapest délibábja

Így ír Debrecenről époszt az új magyar irodalom vezető regényírója, akinek epikai tógája alatt ott pörög a fürge riporter-ceruza, s parasztarca, bölcs öregbíró szeme mongol-hunyorral fordul egy új délibáb felé: a *Nagytemplomon túl és a Hortobágyon túl* – Nagy-Budapest kiadóhivatalai és napilapjai felé. Mert ilyen mostantól fogva a magyar tehetség sorsa, ilyen „kettősség”. Már Csokonai is ilyesmit csinált volna, ha több a szerencséje és ügyesebb. Tanulni kell az esetből. Ez a kor örök parancsa, ha meg akar az ember élni a – Múzsákból...

Mit tegyen Debrecen szelleme, az induló nemzedék, ekkora paranccsal szemben? A város, amely a Méliusz idejében a *vallásos megújulás* és Csokonai korában az *irodalmi újjászületés* fókusza volt, s amelynek Kollégiuma a XVIII. században példáját adta, mint kell törzsökös magyarnak lenni, a tudós latin nyelv nemzetfölötti talárjával: ez a Debrecen, íme a XX. század elejére kezd ismét szerepelni a köztudatban, mint a *maradiság*, vidéki félszegség jelképe. Móricz Zsigmond író társa, az új Magyarország vezér-lírikusa, akit a sors nagydeák éveiben szintén Debrecenbe vetett, s aki kollégiumi ruháját „egy rossz zsakettal” felcserélve, mint már említettük, itt újságíróskodott végig sok debreceni éjt, itt próbálgatta az „éji merést” – később, Nagy-Budapesten, fölényes vállveregető verset ír erről a Debrecenről: a Maradandóság, azaz: Maradiság Városáról. (Igaz, hogy

Nagy-Budapestet sem tekintette a világ tetejének Ady. De Párizs-pótlónak jó volt neki. Legalább asyllum volt.) Méliusz forrongó Katolicizmusa ekkorra már rég *protestáns dogmává* merevedik; Csokonai egyetemes láza pedig *unott hagyománnyá*. S a kossuthi–Petőfi–sylvesteri szabadság? Március tizenötödiki utcai *szavalássá*. Néha emlékkörök alakulnak az „etruszk” csontok felett, a hazafias dalárdák időnként megkoszorúzzák a sírt... De éppen ez az iszonyatos: ez a ténfergő kultúr-mechanizmus. Mindennek múzeumi szaga van, múzeumi bágyadtsága. Pedig maga a város megnövekedik, Csokonai rá se ismerne hajdani Árkádiájára. De mit ér a számbeli gyarapodás, ha céltalan az összetétel?

Aki tehetséget érez magában, annak növekszik a céltalansága s – mint Ady, Móricz és a többiek – *Pest felé menekül*. Budapest a magyar szellem Amerikája. A tehetősebbek persze még ezzel sem elégednek meg: Budapest fölött trónol elérhetetlen égi magasságban Párizs. Céltalanság ez is, de több illúziót adó, tündöklőbb céltalanság. S most egy a fontos: a látszat; még ha ez a régi ideál-illúziók lerombolása is, szóval: az anyag „reális” látszata.

Nem nehéz kitalálni, hogy Debrecent a következő korszakban még inkább rabul ejti a kor optikája. Kevés a fogalma, hogy mi *volt*, ezért mindenáron *mássá* akar lenni, mint ami *jelenleg*. Hová forduljon? Követi hát – nem önmaga *nagy* lehetőségét, azt, ami mélyen alatta van elásva, s ami, Csokonain is túl, fölötte ragyog... Nem ezt követi, hanem a kor illúzióját, Nagy-Budapestet. Meg akarja közelíteni mennyiségben: Szegeddel versenyez a statisztikában, a statisztika a rangosztálya.

A világháború füstölgő romjaiból magához térve, „Nagy-Debrecent” – ez az új jelszó a kollégiumi városból egyetemivé *előléptetett* Árkádiában – folytatja az építő-munkát. Az építés serényen halad mindaddig, amíg csak egy újabb világkrízis romba nem dönti országszerte a tervezési reményeket. De Debrecent így is szinte új várossá „materializálódik” s a klebelsbergi szellem fuvallatára végre megjelenik Csokonai Nagyerdének tölgsátora fölött a Központi Egyetem üvegkupolája.

A nagy alkotáshoz nem elég a terv-fogalmazás kaligráfiája, az esztétikai „csín”, legkevésbé a bürokrácia⁵ kultúralibije. Valami fogalmon aluli és alibi-fölötti lökőerő kell hozzá, mint a puskagolyóhoz a *dinamit*. Széphalommal szemben nem véletlen ennél fogva Debrecent vezetőszerepe a műalkotásban. Debrecentnek volt a legerősebb tudatalattija, legnagyobb „*vak akarata*”, Debrecent *szívta* („mint a szívárvány”) legegyetemesebben magába a század sokféle áramát. Csokonai hajlékony ütemeiben a XVIII. századi Kollégium trappol: ezért olyan étheri és ezért olyan földönjáró. Soha még ennél szervesebben közösség nem fedezett egyéniséget. Miközben ütötte is, fedezte. Kiközösítve is magához ölelte.

Nagy-Debrecent Universitásának miniszterközponti kapujánál egy elhagyott árnyék ógyeleg: „*Árkádiának lantosa*” ő, a

„természet örökös földesura”, aki a „földnek aljáról emelkedett fel” („Az ember, a poézis első tárgya”)... Az Universitas országutakon bolyongó központja, a Kéregető Genie, aki *ingyen-irodalm-tanár* szeretne lenni valami akadémián: „Látván, hogy az egész hazában, sem a királyi academiákban, se más privata oskolákban, a nemzeti poesist erudite és aesthetice nem tanítják, hanem a mit az úgy nevezett humaniórákban felőle még készületlen gyermekeknek egy két szóval mondanak, az is csak a versírásnak külső mechanizmusára tartozik és a nationalis poesisnak belső természetét s annak felséges célját egy kevésnyire sem érdekli: arra is ráhatározottam magamat, hogy az academiabéli ifjúságnak a nationalis poesisról *ingyen* adok *mindennapi* leckéket...”

Így könyörög Gr. Széchényi Ferenchez, a „központhoz”, egy kis alkönyvtárosi állásért, – hogy bekapcsolódjék a világba, az Egyetemességbe, közelebb kerüljön Goethehez és Schillerhez. Hiába! A „központ” „nem kapcsol”. („Debrecen, September 16-d. 1802. legkisebb szolgája Cs. M. m. k.”)

Ezt az árnyékot be kell engedni, még a föld alól is fel kell hívni az új debreceni Universitasra. De hiszen hajdan ott lakott az Egyetemen az Alkémia és a Mágia: a nagy Doktorok halottakat idéztek. Ma is övük a tanok hermetikus lánc. Ma is ott rejtőzik Hermes Trismegistos, csak a kor álarca változott. Mitikus erő nélkül céltalan az Egyetemesség. *Csokonai Debrecene* – ahogy az ő művében Debrecen megfogalmazást nyert – *a magyarságot mitikus erővel éli.*⁶ Csak ilyen erő képes eláradni a magyar nemzettest legkisebb sejtjéig; ilyen erő híján a nemzettestben légüres terek, a halál vákuumai támadnak, s a nemzet végül beleszédül önnön „ginnunga gap”-jába (Edda Völuspa). A ragyogó debreceni Egyetem központi fűtésébe be kell kapcsolni, fölé kell kapcsolni, Csokonai „új hunn” univerzális páráját, mert csak a Génusz egyetemes. Egyetemesség, Génusz nélkül: papirosalmaz, séma.

A Séma tele van bizonyítékkal, okmányok seregével igazolja magát; a Génusz bizonyosága a Napnál világosabb, s mégis, mikor igazolnia kell magát, elpirul és dadog. Íme, Csokonai örök mementója, Debrecen koldusának végszava. Ezzel az ünezzettel áll őrt – hörgő tüdővel Wolffra és Kantra támaszkodva – *Debrecen Egyetemessége* felett. Boldog lehet az Egyetemesség, amelynek ilyen az őre. Ha ez a strázsa int, felrobognak a síri éjszakából Debrecen Egyetemességének garanciái; egyet int: jön Méliusz ólom-árnya mint örök tiltakozás; kettőt int: jön Petőfi, Bem, Kossuth és a Szabadság győztes légiói... Hármát int, jön Goethe, Hölderlin és Schiller, akiket tán nem is ismert, s akik mégis édes testvérei. Ez a szellem, ez a hó megveti a hiábavaló, képzelt betegi, Molière-csúfolta kultúrbohóc-formákat, naponta fellázad a szellem mechanizmusa és bürokratizmus ellen. Nincs benne semmi exkluzív: tanítványait szorosán magához öleli, egyszerre jó cimbora és világpolgár, egyszerre tartja számon a „csikóbőrös kulacs” kis kotyogó fiait-leányait és a „munkás Mindenhatóságot”, amelynek a halál csak szolgája.

Sziget-Debrecen távlatai

Merre halad hát Debrecen a szellem vándorútján? Elérkeztünk a végső kérdésig. Itt a részletek megzavarnak a feleletben. Be kell hunynunk a szemünket, hogy Debrecen palotái és hivatalai fölé láthassunk, a magasba, ahonnan a jövődő leszáll.

Igaza van Hölderlinnek, aki a Génuszok isteni útján végtelen homályokat lát borongani. Egészítsük ki Hölderlint: nemcsak az egyes ember, hanem maga a város is „csak néha bír el isteni teljesülést”. „Mert egy gyöngé edényt nem mindig tölthet az Isten...”

*„Végtelen álom hömpölyög aztán. Ám a bolyongás
réveteg útja segít, erőt ad az éj s a nyomor,
míg csak az ércbölcsön új hősök rendje növekszik,
sziklaszívú, bátor, isteni férfi erő.
S mennydörögve robognak elő ismét...”*

(Kenyér és bor)

Debrecennek talán szüksége volt Csokonai dionysosipollói fellobbanása, s a Világszabadság rövid delelése után a hosszú hölderlini „bolyongásra” és „álomra”. A Csokonai hamvai fölött gomolygó Debrecen-éjt a XX. század első negyedében olyan irodalmi férfiak kezdik szagatni, mint a Peer Gyntiprometheusi látomásokat kergető ősbereceni magányos *Oláh Gábor* és a mimóza-érzékenységű *Tóth Árpád*, aki Debrecenből élete tavaszán Budapest redakcióiba menekül, s mint egykor mestere Csokonai, már ifjabb tüdejében hordozza a szelíd halált. Ezek, élükön a fentebb említett érmindszenti (erdélyi) *Adyval*, felhívják Debrecenre a közfigyelmet. Debrecen kezd ismét – bár nem is egy kissé az artisztikum egyéni különiségein és rivaldafényén át – *problémává* válni. A világháború utáni általános összeomlásban azonban, amikor Magyarország is elveszti egy időre öntudatát, a felocsúdás rettenete az ország legjobbait egy új, lényeges Debrecen-definícióra serkenti. Az utolsó két évtizedben Debrecen *kezdi visszanyerni* ősi Génusz-értelmét. Akiket a sors Budapesttől csillagtávolságra kényszerített – a XX. századbeli Budapest bizony sok tekintetben a csillagos égnél magasabban ragyogott a magyar vidék fölött, – azok a debreceni bennszülöttek, akik „lemaradtak a fővárosi vonatról”, lassanként ebben a lemaradásban a sors intő szavát látták. Egyszerre csak egy *boldog szigeten* találták magukat.⁷ Úgy érezték, mintha nehéz, évszázados álomból ébredtek volna erre a szigetre. A sziget körül népek tengere hullámozott, s ezek az ősi új-debreceniek, a mélységes álomból fölébredők, lelki szemükkel már *látták a jövődő Debrecen délibábját*, a poraiból Főnix-módon megújított Árkádiát, amely majd nem szégyelli, *büszkén vállalja magát Árkádiának*. Persze sokan nem értik őket még ma sem Debrecenben – *Sziget-Debrecen Debrecennek is szigetje* –, de ez nem csüg-

geszti egyikőjüket sem, sőt ellenkezőleg: felvillanyozza. Az ősz-debreceni Domb szavaival: „Az ő *elasticus eröss Lelke annál nagyobb erővel pattant vissza a földről a magosságba, mennél nagyobb erővel vágattatott ahoz...*”

Egy város szelleme van is, nincs is. Ha akarom, egy utcasarkon megidézem Carthagót és Hannibált: éppen ebben rejlik a lét csodája és veszélye. Templomok, múzeumok, intézmények, de még maguk az eleven testek, tömegek, csoportok is csak kövületei, *lenyomatai a láthatatlan szellemnek*. Ha ez a szellem végleg elszáll, a város elátkozott kriptává változik, amilyenek a Szahara üres kővárosai: ott felejtette őket a homokban az Ezeregy-éjszaka... Még akkor is lehet üres egy város, ha eleven, mozgó testekkel van tele. Hány százezres és milliós város támadt-nőtt és pukkadtt szét pöfeteg gombaként már a Történelem színpadán – közösségi Géniusz nélkül! Mert otthagya Géniusza...

Sziget-Debrecen lakói hisznek Debrecen Géniuszának megidezésében. Ha a debreceni Géniuszt következményeiben jól végiggondoljuk, rá kell jönnünk, hogy ez a szellem egyszerre két irányba ránt: *előre és hátra, a múltba és a jövőbe, a föld alá és a föld fölé...* A magyar irodalmi közszellem mai, de különösen a közelmúltú tétováságának egyik oka: a kétféle, kétirányú kiterjedésnek a bizonytalansága. *Faji kultúra és idegen kultúra, nyugat és kelet, múlt és jövő*, – még mindig ez a dilemma kísért, mintha az „ellentétes” irányoknak nem volna közük egymáshoz.

A válságot s bizonytalanságot csak a debreceni kultúra új fényretárása, újrafogalmazása jegyében lehet megszüntetni. Sziget-Debrecen rétegeinek feltárása a külföldi számára is tanulságos: új megvilágításba helyezi a „magyar sémát”. A magyar arcnak új, ismeretlen és kedvezőbb vonásai bontakoznak ki Sziget-Debrecenen túl a többi „magyar szigetek” (l. Németh László Téli hadjárat-át) feltárása esetén is. A lényegek nemcsak Magyarországon, de mindenütt a világon szigeteken születnek, szigetekből törnek elő, s oda húzódnak vissza (l. Kerényi Károly Sziget-mozgalmát, amelynek ez az alapgondolata). Izland és Weimar is „sziget” volt. Csak meg kell a szigeteket keresni. S fel kell a szigeteket tárni. A mi Arkádia-szigetünk esetében a feltárás majd tisztázza a „népi és nem népi” paradoxonát. Debrecen egyszerre volt Csokonaiékban népi és népfölötti, az Ideák goethei, schilleri és hölderlini oldódásának lehetősége szerint. Csak meg kell az ősi példát idézni, be kell kötni a debreceni példát az időbe.

– Minden poeták közt, kiket Recensens ismer, Bürger az, kihez Csokonai legjobban hasonlít; vagy azért, mivel a genius mindkettőjüket egy útra vonta, vagy azért, mivel Csokonai Bürger példánya szerint igyekezett eleitől fogva dolgozni...

– Valóban sokat, amit Schiller a maga nevezetes recenziójában Bürgerről mond, szóról-szóra lehetne a magyar poetáról is mondani...

– Mindketten hajlamosak voltak a Bürger által ugynevezett popularitásra...

A populär (köznyelvi) és a pöbelhaft (köznépi) közt nagy a különbség, s méltán jegyzi meg Schiller az alacsony kifejezéseket, melyek Bürgernek sok darabját elrútítják. Ezen jegyzést kénytelen Rec. Csokonairól is tenni...

Íme, a debreceni Génusz ellen a kritika nagy országos vádja ezelőtt 123 esztendővel (1817). Igaza volt-é az országnak? Szembe nézett-é ezzel a váddal annak idején Fazekas Mihályék Árkádiája, mikor már Csokonai lantja a föld alatt pihent? Nem tudjuk. Nézzen hát szembe vele 123 év múlva Sziget-Debrecen, Csokonai feltámadt hamvai felett.

„A mi világunk többé nem homéroszi, ahol a társadalom minden tagja körülbelül egy fokon állt érzésben és gondolkodásban, könnyen megismerhették egymást ugyanazon ábrázolásban s könnyen találkozhattak ugyanazon érzések között. Ma azonban a nemzet kiválasztottjai és tömegei között túlságosan nagy szakadék tátong s ennek oka részint az, hogy a fogalmak tisztulása s az erkölcsi nemesedés olyan összefüggő egészet alkot, amelynek töredékével nincs mit kezdeni. E műveltségi különbségen kívül még a közs szokás is oka annak, hogy a nemzet tagjai érzésmódban és az érzés kifejezésében olyan rendkívül különböznek egymástól. Hasztalanság volna tehát, hogy önkényesen egy fogalomba dobáljuk össze azt, ami már régóta nem egység többé...” (Schiller bírálata Bürgerről, 1791.)

Ez lehetett a Schillerből másolt Csokonai-ellenes vádnak az alap-texusa. De lám, az alap is mennyire másképpen fest, ha magunk is szemügyre vesszük. Hát még ha tovább folytatjuk a weimari utat, ahonnan a pesti szél fújt – s elfáradt, mire ideért:

– Egy korunkbeli népköltő tehát csupán a legkönnyebb és a legnehezebb között választhatna: vagy alkalmazkodik a nagy tömeg felfogóképességéhez és lemond a művelt osztály testszéséről, vagy pedig művészetének hatalmával áthidalja azt a mérhetetlen távolságot, amely a kettő között van és mindkét célt egyszerre követi.

Schiller, az emberiség nagy eszményítője, aki Csokonaival szinte egyidőben s hasonló körülmények közt halt meg – alkotásuk és elmúlásuk módja volt hasonló –, nem riadt vissza kényes fintorral a „nép” látványától, hanem – mint ahogy ez idealistához illik – megrajzolja a „népköltő” ideáját:

„...a népszerűség nem lehet munkakönnyítés s közepes tehetségek takarója, hanem inkább nagy akadály s olyan nehéz feladat, hogy ennek alapos megoldása a lángész legnagyobb diadala. Mekkora vállalkozás az, hogy a műértő kényes ízlésének is eleget tegyünk, s mégse váljunk élvezhetetlenekké a nagy tömegek számára; egy sugárnyival se csorbítsuk a művészet méltóságát, s hajoljunk le a nép gyermeki értelméhez. Ez az akadály nagy, de nem legyőzhetetlen; megoldásának titka: az anyag szerencsés kiválasztása s kezelésének legfőbb egyszerűsége...”

„Korának legkitűnőbbjeivel hallgatagon egyetértve, a nép szívét leglágýabb és legformálhatóbb oldalán közelítené meg, az egyetemes »gyakorlott« szépérzék révén segítségére menne az érzéki ösztönöknek, s azt a szenvedély-mohóságot, amelyet a hétköznapi poéta oly lélektelenül és oly károsan elégit ki, a szenvedélyek tisztítására használná fel. Mint a nép érzésvilágának felvilágosodott, kiművelt szószólója a

szerelem, az öröm, az áhítat, a szomorúság, a reménység stb. kiáradó, nyelvet kereső indulatának tisztább és szellemibb szöveget adna; miközben kifejezné, az indulatoknak urává válna, s megneemesítené a nép ajkán lévő nyers, alaktalan, sőt gyakran állatias kifejezésüket. Az ilyen költő az élet legmagasztosabb bölcséletét is feloldaná a természet egyszerű érzéseiben, átadná a képzeleterőnek a legfűradtságosabb kutatások eredményeit, s könnyen kibetűzhető képes beszédben a gyermeki elmével megsejtetné a gondolkozó titkait. Mint a világos megismerésnek előre futott hírnöke, a legmerészebb észigazságokat dobna a nép közé, kellemes, gyanút nem keltő burokban, mielőtt még a filozófus és a törvényhozó arra merészkednének, hogy teljes fényükben mutassák be...

„Ilyen értelemben a népköltő szerepe, feltételezett tehetségét és hatáskörét mérlegelve, igen magasrangú. Csak nagy tehetségnek adott az meg, hogy a mélyértelem eredményeivel játsszék...”

Itt félbeszakítom a schilleri távlatot, amely Csokonai játékos „Reményében” oly teljességig emelkedett. 123 év múlva szükséges volt már, hogy szembesítsük a „vádlot”, a „vádlottat” és a „felbujtót”, úgy, ahogy Sziget-Debrecen törvénye parancsolja, a távlatok találkozása szerint. Annak a hangsúlyozásával, hogy Schiller Bürger fölött elsősorban a maga nagy személyes költői Ideáját lengette meg, mégis az a meggyőződésünk, hogy Csokonai közelebb áll ehhez az Ideához, mint távolabb. S ahol lényegben eltér tőle, ez az ő szuverén Múzsájából következik – s maga Schiller is örvendene neki. (Hallgassuk csak meg, milyen tanácsot ad Hölderlinnek és társainak: „Maradjon közelebb az érzéki világhoz...” S hallgassuk csak tovább, mint panaszkodik a fiatal nemzedékre: „Itt van elég érzés, de nincs tárgya; ott pusztá üres tárgy van, érzés nélkül.”⁸) Hol valósult még ily „muzsikáló szépséggel” anyagnak és szellemnek boldog egyensúlya?

Ha tehát az utókor és a távlatok törvénye fel is menti Csokonait a Schiller-sugalmazta vád alól, Sziget-Debrecennek mégsem szabad Génuszát kritika nélkül bámulnia.⁹ Mindenekelőtt arra kell gondolni, hogy Csokonai az evolúció magas ívű pályáján robogott a Lélek Halhatatlanságáig. Van egy Csokonai-vonal, amelyből nem szabad tetszés szerint kiragadni a Csokonai-pontokat. A debreceni kultúra újrafogalmazása egy más kérdés tisztázását is megköveteli, amely a magyar irodalomnak talán legkényesebb kérdése, s ma is szerfölkött időszerű. *Mint illeszkedik be az „Én” a világrendbe?* Csokonai utódai közül többen – engedve a fővárosközponti „Nyugat”-varázsnak s hivatkozva magára a Mesterre – azt a hibát követték el, hogy Csokonai Én-túlérzékenységét, vagy inkább túltengését tovább fokozták, az ő „kollektív” erényeinek ellensúlya nélkül. Mintha a Nap protuberanciáját különválaszthatnánk a Naptól, lealkudva az utóbbit az előbbiről... Hallgassuk csak meg az „Eszmévé finomult” Csokonai vallomását. Egy leveléből ideiktatott részlet ezt a címet viselhetné: *A Mú és az Én.* (Hagyjuk ki belőle a zárójeles, ad personam adresszáltat, tekintsük nyomorát, szégyelljük magunkat még egyszer ő helyette, s csak az Örök legyen érdekünk):

...minden munkának a becsülete oly fixa csillag, amely saját (kisebb vagy nagyobb) fényével világoskodik; az író pedig oly holdacska, melynek a maga systémájának napjától kell nyerni a fényt és elevenséget; minden munka felelhet maga mellett, de az írónak magának dícsérni azt, kiállhatatlan charlataneria..."

Így ír valaha Csokonai Vitéz Mihály „Debrecenben, Darabos utcai házamnál – 16. Maj. 1801.” – Gr. Festetics Györgyhez.

Az „Én”-nek nincs szüksége császárkodásra. A Géniusz akkor is parancsol, amikor hallgat.

A tiszta Énen alapuló „népiség” egyenes és biztos választ ad a kor egyéb kérdéseire is. Csak tiszta „Én”! – még egyszer fölemelem a szót. Olyan Én, melynek árnyéka Indiáig ér el s a Nirvána testvére. Tele van az irodalom megmérgezett Énnekkel. Én-borzalom színpadtól parlamentekig, magas szerkesztőségekig és magas katedrákig. Plátó csillaga helyett egy szörnyű Hollywood fénye torzít talmi eszménybe minden arcot... Csak tiszta „Én”! – amelynek árnyéka Indiáig ér el. Ez az árnyék köti össze méltón Nyugatot Kelettel –, ezt az árnyéket követte a Rajna-parti Hölderlinnel a távozó Ady; ez az igazi Kelet, a többi csak folklór-sallang. A tiszta „Én” nem alkuszik. Nem alkuszmagyarokra van Sziget-Debrecennek szüksége – a kompromisszum megfojtja a Géniuszt! –, hanem összegező (synthetizáló) magyarokra. Olyanokra, akiknek a „szívét az ifjú Minden” tényleg „keresztüldöfte Titok-dárdával”... (Ady). Olyanokra, akik vállalni merik a Halált belül, a saját szívükben... Mert előbb a Mindenséget kell vállalni, mely a Halállal határos, hogy miénk legyen ez a kicsi föld. Mindenség nélkül nincs magyarság.

Erre az összegezésre tanít bennünket Debrecen Géniusza, aki már előre „összeadta” Debrecenent. Merre haladjon hát a számban Csokonai halála óta öt-hatszorosan megnövekedett város? Merre menjen előre, hogy bele ne bukják jövődjé szakadékába? Arra, amerre Csokonai őrszellemei, az „aoniai Múzsák” repülnek.

Ugyanabban a levélben, amelyet könyvtárnoksága és ingyen-professzorkodása tárgyában írt a Grófhhoz eredménytelenül, Debrecennek egy ma nagyon időszerű kérdésére imígyen válaszol (akkor Debrecenben a kérdés jóformán fel se vetődött):

„Egyedül csak egy nehézséget látok az egész intézetben és ez a – vallás! De Excellentiádnak, a ki a köz jóban, mind a politikai, mind nevezetesen a tudománybeli dolgokra nézve, annyi fáradozást s annyi áldozatot tett, nem lenne-e oly hathatós a közbenvetése, hogy ezt a csekély különbséget mások előtt túrhetővé tehetné? Csekélynek mondom a vallás különbséget: igen is csekély ez ebben a tekintetben. Mert a poesis s literaturai foglalatosság oly indifferens a religióra nézve s oly ártatlan a maga principiumiban, hogy az senkinek lelkiismeretiben gáncsoskodni nem akar. Szelídek az aoniai Musák, s egyaránt ölelik meg a Jehova tisztelőjét Salamonban, a Zeüszét Homér vagy Horatiusban: egyforma anyai csókot vetnek a catholikus Metastasióra, az evangelicus Wielandra, az episcopalis Drydenre, s a puritanus Thomsonra; hasonló szép szemekkel nézik a református Hallert, a deista Rousseaut, a muzulmán Hafizt és Abúlotat...”

Hogyan lehetséges ez? Csokonai ilyen elvtelen s ilyen „liberális” volna? Nem ő írta meg előbb „Gerson du Malhereux”-ben Szeh Ábrahám zsidót, aki – 1795! – szeretné árendába megkaparintani Tamádi Miklós méltóságos úr portáját, hogy aztán végleg övé legyen a magyar porta? Egyelőre csak egy darab nyúlbőrre alkuszik, de az alku formulája megdöbbenően jelzi a jövő századot:

– Méltóságos uram, mékh athok hozzá én is, kherek szám thizenkét márvás, mek egy pethák. Mékh ilyen trákhán nem fethem asz úr phúrit!

S nem Csokonai pellengérezte ki *Tempetői*-jében Betriegert, a „magyar” könyvkiadót?

Mit tegyünk hát az idegen fajták kultúrájával szemben? Elzárkózzunk? Építsünk meredek betonfalat, amely mögött a szellem állig fölfegyverkezve áll lesben, s gépfegyver-tűzet szór a legelső ilyen gondolatra, bármily nagy is az? Ó nem! Éppen az a vonzó és humán és időszerű az ósdebreceni Génuszban, hogy egyszerre zárja-védi önmagát, s ugyanakkor befogad. Ragaszkodik önnön talajához, önnön udvarához – de a népek felé barátságos kezet nyújt saját udvara tisztaságában és oltalmában, saját krisztusi respublicájának kerítésein belül – a távlatokon át.

Debrecennek kell a germán szellem is, amennyiben az eddai és herderi és goethei és schillerei-hölderlini távlatokon át érkezik; Debrecennek kell a héber szellem is, az ószövetségi nagy próféta-távlatokon át; kell a szláv szellem és kell a román szellem – a dosztojevskij-tolsztoji – Notre-Dame-i – Ale mortului-i távlatokon át...

Ezt akarja elérni Debrecen Génusza, ez a jövő nagy útja. Ez a debreceni *Cél*, amelyet Kölcsey százada, Csokonaiban Schillert *másolva*, nem értett meg. Nem értette meg „a schillerei győzelmet”, amely egyúttal a Csokonaié.

Tegyük fel tehát a debreceni kultúra végső kérdését, úgy, ahogy azt Csokonai egyik legméltóbb összefoglalója tette, Földessy Gyula, a magyar tanulmányírás kiváló pedagógusa, túl rímeken és verslábakon: „mi volt az, ami a Csokonai életének értelmét megadta, mi volt az a törvény, aminek terhe alatt hol roskadozott, hol az »angyali pitvarokig« emelkedett, mi volt az az ő világnézeti tétele, amihez úgy ragaszkodott, amit úgy tudott kifejezni, mint senki más, mert minden zseni külön arca az istenségnek, külön sajátos égi vonásokkal...”. (Földessy Gyula: *Tanulmányok és élmények*, Budapest, 1934.)

Földessy szerint Csokonai a „modern költészet fundamentumának magvetője”, „bizonyos distinctióval és fenntartással l’art pour l’art poéta”. Mert bár vannak neki „káprázatosan nagyszerű metafizikai föllendülései, korának világnézeti tételei őt is megmozgatták, Rousseau kétségtelenül erősen hatott rá s az egész felvilágosodás eszmeköre, s Dombynál azt is olvassuk, hogy »a Kant megmérhetetlen lelke őtet (!) a Philosophia Oceánjába merítette és ezt az egész Oceánt ő örülő borzadással beúszkálta«. De ezek közül a hatások közül és általában véve

gondolatainak filozófiai és vallási természetű elemeiben egyet sem találok, amely a maga erős hangsúlyozottságával megadná Csokonai pompásan éles reliefú egyéniségének külön karakterét." (...) „A költészet s mindenek fölött: a magyar nyelv, a magyar beszéd végső rendeltetésének: *a magyar költészetnek munkás szerelme* volt az, amit Csokonai egyéniségében minden más emberi és magyar meghatározottsága fölé emelkedőnek látok.”

Ha – amint Földessy állítja – „minden zseni külön arca az istenségnek”, akkor mintha a Földessy felelete kevés lenne az ő nagy Csokonai-igényéhez és feltevéséhez.¹⁰ Feleljünk tehát mi magunk Földessy helyett, az ő Csokonai-feltevésének vonalában. Azonban előbb nyissuk ki valahol a költőt, *a nagy véletlenre bízva* magunkat:

*Ti álomhintó istenségek!
Kiknél az éji jelenségek
Ezer formában lengenek,
Míg öszvehajtott szempillái,
Mint a tulipánt fátyolkái,
Testvéresen szenderegnek:*

KüldjeteK egy képet elébe...

(Az éjnek istenihez.)

Íme, a Lilla-dalokban is, a kis világban, hogy felsugárzik az alkalomból, hogy fellángol az örök titkú nagyvilág!

*Ti élet balzsamát lehelló leányok,
A szépség tüzénél olvasztott bálványok...*

(A szépek szépe.)

„Csokonai a lyrai és epikai költészetben egyforma sikerrel dolgozott; éppen olyan kedves dallos mint elbeszélő. Gondolatai csodálatos kedvességgel ömlenek a dal formáiba; tudományos és bölcsészki képzettsége sehol sem árt költészetének, még nagyszámú alkalmi költeményeiben is alig. A hazafi érzelmek nem borítják el úgy költészetét, mint későbbi nagy költőinknél megszoktuk; jobban szereti az általános emberi érzelmeket, egyiránt szerencsésen és szépen zengve azokat az elégia mélysége, az óda magassága és az anacreoni dalok az élet vidám felszínén röpkedő játszásában.”

Íme egy tankönyv-Csokonai a „Debrecen-éjből”, 1882-ből, a Tisza István-nevelő Géresi Kálmán tollából, abból a monumentális Debrecen-műből, amely egyébként becsületére válik az akkori városnak. (Debrecen sz. kir. város Egyetemes Leírása. Többek közreműködésével megírva szerkeszté Dr. Zelizy Dániel. Debrecen. Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1882. 920. oldal; térképpel, meteorológiai táblázatokkal és grafikonokkal. Kb. 17.5X25.5 cm.)

Ha valóban „egyetemesen” akarjuk leírni Debrecen szellemét, jogunk van és illik még egyetemesebben megközelíteni tárgyunkat. Vagy talán ellenkezőleg: távolodnunk kell tőle? Mire megy Csokonainak az „élet vidám felszínén röpkedő játszsága?” Mire megy ez a játék?

Óh, ti a dolgok anyjának
Kezével font levelek,
Ti a bölcs gondolatjának
Fényt adó zöld fedelek!

(A Tavasz.)

Ismételjük és erősítsük meg egy korábbi állításunkat, amely most nagyon idekíváncozik:

„Csokonában kezdődött (természetesen lényeges egyéni különbségek fenntartásával) egy Goethehez méltó világtávlat, olyan kozmopolitizmus, mely ugyanakkor csupa botanikus hajladozás, csupa mély vidék, csupa intim otthon volt.” („A legelső Csokonai-életrajz”. L. 1. jegyz.)

A költői Génusz, ha valóban „külön arca az istenségnek” – az anyag és a szellem, a természet és a lélek kifürkészhetetlen viszonyát rendezzi újra, nem okvetlenül „fogalmi” rendszerbe: költőnél ez lehetetlen volna; hanem a művészi kifejezés, a szó, racionális irracionális közegén át.

Mi az, amit Csokonai újra rendez; ami fölé bármely filozófiai „tétellel”, s amiben a vallás „tétele” is el van rejtve szerényen, mint a virágban az illat, a végtelenség szerénységével? Milyen istenség lakik Debrecen Génuszának játék-várában?

Egy árkádiai világpolgár-egyetemesség. Egy fűvész-egyetemesség.¹¹

– „Mihelyt az Isten az én születésemet a maga jótetszésével valóságossá tette: mindjárt szívemre nyomta azt a stempelt, melyhez csak seculumonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: *Te szabad légy!* Nem kell nekem a politikai szabadság, nincs is szükségem rá; egy persiai Sophi, egy indostáni Nábob, egy európai republica vagy akármi ország és fejedelem igazgatása alatt is tudnék szabad lenni. Nem kívánok egyebet, hanem hogy testemet ne bántsák (...) Lelkem felül és kívül van sphaerájokon, az egyedül az enyím...” („Az úrnak, dr. Sándorffy József úrnak, ns. Bihar vármegye ord. Physicusának egész tisztelettel Váradon. – Debreczen, 3. jun. 1804.”)

Ennek a nádfedeles-kozmpolitizmusnak (amelyet, mint láttuk, a Génusz Petőfiben általlépett, s amelyhez mégis most visszatérünk) van alárendelve Csokonainál a kifejezés. Ebből erednek a „debreceni kultúra” sajátságai, erényei és fogyatkozásai. Másfél száz év óta ez az Egyetemesség bolyong elhagyott Hamupipókeként Árkádiában.

Akár olyan ez Egyetemesség, mint a Petőfié, aki éles karddal vágja ki a szolgaság homályából a szabad népek Universumát; akár olyan, mint a Csokonaié, aki a „tágas éthernek”

dúlve, orpheusi lantja imbolygását követi, s vitézi kardját önma-
ga lábára ejtve, „maga ellen vitéz”: az Egyetemesség mindenképpen
a nagy lélek diadala a vak anyag felett.

Mi köti össze e két költő Egyetemességét a közös győzel-
men kívül? Az, amit 1791-ben Schiller már oly klasszikusan
formulázott, a népköltő szerepéről szólván: *át tudják ugrani a*
„rettentő szakadékot” nép és nem-nép között. Ezért lehettek egyete-
mesek.

Ki kell egészítenünk Schillert; éppen Debrecen Géniuszá-
nak vizsgálata kényszerít erre. Szerinte a népköltő feladatának
titka: „az anyag szerencsés kiválasztása és kezelésének legfőbb
egyszerűsége.” Valóban, Csokonai, de sokszor Petőfi sem min-
dig ilyen schillerien „egyszerű” sem anyagban, sem annak
kezelésében, tehát nem mindig „népköltők” – mégis a néphez
tartoznak, elválaszthatatlanul.

A „népre hangolt nemességek” (Németh L. kifejezése), a
népből támadt Egyetemességek legfőbb törvénye: *a közösséggel*
együtt dobogó közös szív. Édesanyánkon túlemelkedhetünk *agy-*
ban, – legtöbbször túl is emelkedünk, – *de szívben* soha. Itt
van elrejtve a „népiség” titka, amely testvére – öccse – az
Egyetemességnek. *Emelkedjünk agyunk fölé, de ne sülyedjünk*
soha szívünk alá: ez az Egyetemesség indító kiáltása.

Ezzel az édesanya-szívdobbanással indította útnak Debre-
cen Géniusza Árkádiát Méliuszban és Csokonaiban (a Debrecen
fölött elszálló Kossuthban is, a Vezérben, ily édesanya-szív
dobogott). Volt-e valaha Debrecen egyetemesebb, mint akkor?
Mert mi az Egyetemesség? Az Idea oldódása a népi szív
kohójában. *Egyetemes az, ami tiszta szívből eszmei.*¹² Ezt érzi meg
a tiszta népi közösség (nem a „csőcselék”), bár Géniusza mint
merészröptű híd ível át fölötte. Megérzi, hiszen a Cél irányában
ível, hogy őt, a népet, a folyamatot, fölemelje, átvigye oda,
ahonnan jött: *a magasságba.* Minden a magassából származik.

Az Egyetemesség – ismételjük – mindig győzelem, a nagy
lélek diadala a vak matérián. A Géniusznak önmagában, mint
egy sűrített eszmei térben, le kell győznie a világ ellenállásait.
A Cháoszt szét kell robbantania még egy nádfedeles kis kunyhó
rejteken is, ezt kívánja az alkotó Magánosság:

*„Tebenned úgy csap a poéta széljel,
Mint a sebes villám sötétes éjjel;
Midón teremt új dolgokat
S a semmiből világokat.”*

„Klasszikus fény”, csak a „villámcsapás”, csak a halálos
birok eldőlte után támad, az Ideálok országában, a „schilleri
győzelem” fölött. Torna nélkül nem jön meg a fény. (L. Schiller:
Das Ideal und das Leben: „Jugendlich, von allen Erdenmalen /
Frei, in der Vollendung Strahlen / Schwebet hier der Menschheit
Götterbild, / Wie des Lebens schweigende Phantome / Glän-
zend wandeln an dem styg’schen Strome, / Wie sie stand im

himmlischen Gefild, / Ehe noch zum traur'gen Sarkophage / Die Unsterbliche herunterstieg, / Wenn im Leben noch des Kampfes Wage / Schwankt, erscheint hier der Sieg...")¹³

Kazinczyék alaptévedése volt tehát, hogy a schilleri és goethei „fényeket” teremtő „birok” nélkül importálták Árkádia-Magyarországba: „kosmos” helyett „kozmetikát”. Maga Kazinczy tapogatta a nagy titkot, de szerepe nem a teremtés volt. Ő volt az „istenfiak” szállásmestere.¹⁴

A kollektív szó anyaga egyszerre világos és vak. A kollektív szó éltet mint az anyaföld, s benne mégis, mint az anyaföldben – ha nem kerülünk kellő távlatba tőle – sötétség és halál van. Hiszen édesanyánktól is távlatba kell kerülni, mikor a születés végzetes órája üt. Át kell törnünk édesanyánk homályát, hogy sok-sok év múlva, az évek magasságában, végre megláthassuk szeme csillagát. Ez a Génusz születésének titka.

Itt állunk Sziget-Debrecen küszöbén a debreceni kultúra nagy tanulságával. Szögezzük szemibe ezt a nagy tanulságot a talmi Egyetemességek nemzetközi nyegléinek:¹⁵ *csak a génuszi születés titkával emelkedhetünk fel az Egyetemességig.*

Debrecen, Csokonai génuszi emelkedése után, nem haladhat immár visszafelé. A debreceni szó, Csokonai sorsának csillaga, nem süllyedhet a Cél anekdotikus deák-mozzanatává; Debrecen génusza ezen már másfélszáz éve általlépett. Ott kell folytatni, ahol Csokonai abbahagyta: kiépíteni tisztultabb, istenibb teljességgé az Egyetemességet. Mert ő nem pusztán a Verset akarja l'art pour l'art módra fölépíteni. *Egyszerre a Verset és az Életet.* S mivel az utóbbi összeomlott – Lillával a bódító halált szívta magába –, a Vers is töredék maradt.

*

Legmesszebb távlatból tekintve, az ő fogyatkozása főképpen az volt, hogy sokszor nem tudta – nem volt ideje – leráznia alkotásáról, génuszi győzelme után, az anyag rátapadt salakját. Azonban még ennek a fogyatkozásnak is megvan a maga alkotó meghittsége és gazdasága (*lesz-e még valaha ily meghitt Debrecen?*) a mély földből kiemelkedő lángész, íme, maga után húzza a fák gyökereit... Úgy jön elénk, mint egy nagy kertész (mögötte áll, a talajt vigyázva, famulusa, a debreceni fő-főpolgár, Főhadnagy Fazekas Mihály Úr, jobbában egy nagy paraszt ásó, baljában a klasszikus hexameter): most lebbent elénk a virág égi birodalmából, barátságosan nyújtja felénk két kezét, homlokán tulipánok tüze csillog, ruhájáról párolog az éltető trágya, kezéről gőzölög az anyaföld...

Most a távlatok egy másik képet villantanak. November, 1804. A fákról fehér zúz pereg. Egy lázas, üveges szemű csontváz támolyog a fák alatt, a város vége felé, a sárban. Már inkább az árnyékok viszik, mint ő az árnyékokat. Csokonai Mihály ez, a levitézlett poéta. Messze van már Komárom, Lilla és Tihany. A Lélek Halhatatlanságának vége. Nincs más hátra, mint egy utolsó Imre-napi áldomás.

„Salétrom inspector Kiss Imre úrhoz” érkezve egy pillanatra meghökken. Bámulja a nagy telt salétromos kádakat, amelyekben a Háború készül. Megborzad. A halál műhelye ez, s őneki már rángatja a kezét a halál.

Músáknak barátja! hát Mársot segíted?
S gyilkoló bombáit langszárnyra repíted?
Irtózva lépek e halál műhelyébe:
De erősb ösztön hajt barátom ölébe.
Bár itt ember öló savakra találok,
Bár itt kádra vagynak szúrve a halálok;
Bár itt azt a cukort öntitek kristályba,
Mely keserves ízt hágy a népbe s királyba,
Bár, Barátom! az itt kipáralgott lének
Cseppjei számtalan könnyekké lennének...¹⁶

Debrecen Géniusza nem bírja tovább a magasságot. A „bár”-ok után lankadtan bukik vissza a vers az alkalom salétromos kádjába. Bukás közben még egy nagy bacchusi lobbanást kap, aztán – a Géiusznak vége. S mint ahogy az Imre-napi pohár, egyszer csak az élet íze is kifordul szájából.

Most valahol egy csillagon figyel, ha Debrecen, az ő megnőtt Debrecenje, kiolvasztja-é az alkalom kádjából, amit ő még benne hagyott, az – Örököt. Mert bár az ő húsa már rég eggy a földdel, csontjának szalagjai régóta szétszakadának: a salétromos kádak megvannak épségben. Egész Európa egy salétromos kád ismét, s körötte – éppúgy, mint akkor, anno 1804, az ő utolsó debreceni sétájakor – ismét Imre-napot ül az emberiség.

*

Ezt a két Ó-Árkádia-képet hadd őrizze és hadd adja tovább a késő utókornak Sziget-Debrecen. Hogy majd érezzék a „jövendő fehérei” – amit a Csokonai árnyán csüngő Ady oly mélyen érzett – miért „feszít”¹⁷ úgy a debreceni Géiusz szava. A meghódított Egyetemesség feszíti, egy napnál is világosabb titkos értelem, a debreceni „Cél”:

A népek, ha kölcsönösen Géiusz vezérli őket, noha más-más irányban, de sohasem egymás megsemmisítésére futnak előre pályájukon. Ez volt Csokonai számára a legfőbb kollektív valóság. S mélyen érezte, hogy ebben a valóságban találkoznak a népek különböző Géiuszai, akik éppen ezért sohasem lehetnek ellenségei egymásnak. Bocsássák meg neki tehát azok, akik a „korszerűség” trónján ülve, fölényesen tekintenek le mythológiai vignettáira, ezt a rege-cimkézést: Bacchust, a „Lyaeust” – az Aethert, – Cérest, Thetist és az „öreg” Pánt... S bocsássák meg azt a „sznob” mythos-mohóságot, hogy – bár egy évben halt meg a legnagyobb német költővel, Schillerrel, a nagy mythizálóval, – Árkádia-Debrecenben – a mythosok határán – ő már jelzi, amit Germánia-Weimarban Schiller még nem jelez, az eddai mythost:

Odint, Walhallát és a „Valkírákat” lelke utolsó hevével beforrasztva a Lélek Halhatatlanságába, a nagy utazás előtt. Sziget-Debrecen már tudja, hogy nem korszerűtlen cimkék ezek, hanem korszerű élő valóságok, s jobban élnek, mint Marinetti isteni Gépei. Azt jelentik: a Mindenség álma a népek mythosáiból csap fel; itt válik valósággá a kultúrák végső célja: az Isteni megjelenése az Emberin át. S azt jelenti: itt lesz egyenlővé nagy nép és kis nép.¹⁸

Ilyen üzenetet rejtett el Debrecen távozó Géniusza a szavak koporsóiban, hogy egyszer majd egy boldog Debrecen feltörje a koporsók zárait.

(1940)

Gulyás Pál jegyzetei a Géniusz Debrecenben című tanulmányához

Ez a tanulmány, mely a *Magyar Éjszakák* 3. számában megjelent *Költők sorsa Debrecenben* c. írás testvére és továbbfejlesztése, eredetileg (első, rövidebb fogalmazásában) egy német nyelvű folyóirat számára készült („Ungarn” 1940 december. Magyar-Német Társaság). A külföldi kultúra felé tett utalásai azonban tanulságosak lehetnek a magyarság számára is. Így mintegy fölibe lebegünk a hazai tárgynak, s a távolság összefoglaló fényében új jelentőséget nyerhetnek a megszokott mindennapi részletek. „Debrecen” különben, Csokonai ideája szerint, csupán a világösszefüggések *mithikus* hálózatában méltó erre az elnevezésre. Összefüggések nélkül nincs „Debrecen”.

Jegyzetek

¹Részletesen ismerteti, rendszerét kiemeli, s a jelen korba beállítja Gulyás Pál: A legelső Csokonai-életrajz (Domby Márton Csokonai-tanulmánya 1817-ben) c. füzete. (A debreceni Ady Társaság kiadványa, 1940.)

²„Úgy érezhette itt magát költőnk, mint az idegen föld alá, idegen éghajlat alá került fának csemetéje, ha az eredeti talajba, levegőre jut vissza...” (Haraszi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1880. 156. old.)

³Haraszi (id. műve 340. old.-án) ugyan ezt is tagadja: „Cs. szobor-ünnepélye 1871. okt. 11-én volt, még pedig a debreceni

lakosságnak, a felsőbb s alsóbb köröknek nem nagy érdeklődésétől kísérve. Reform, 1871. 284. sz.” Tegyük hozzá ehhez a régi riporthoz: a magyar ember otthonülő. Kivált az 1870-es Debrecen. S éppen az egyszerű polgárságban – nem pedig okvetlenül a „vaskalaposokban” – mitikus erővel élt Csokonai emléke. Szinte mint egykor „Virgilius” a középkorban... Oláh Gábor idevonatkozó művein kívül, a világháború után föllépett debreceni írónemzedék egyik kiváló tagja, Juhász Géza, Csokonai Vitéz Mihálynak ilyen mitikus alakjára építi parnasszien-finom-ságú verses regényét, a Garabonciás-t. (Részletei: a debreceni Alkotásban s a Napkeletben: 1927, 2–3. sz. + 1929 máj. 1.)

⁴ „Nem lesz szükség mondanom Fő Hadnagy Úrnak, mert igen jól tudja, hogy én a Debreczen fiai közzül igen sokat szeretek, becsülök, s barátságokat úgy nézem, mint életemnek legszebb szerencséjét. Illyenek vannak Professzorai, Predikátorai, Tudósai közt. Én tehát Debr. ellen kifakadván, nem bántom személyét senkinek. De Debr.-ben egy bizonyos nevetséges fastus [=gőg], túrhetetlenség és magával eltelés lelke lebeg, melyet a miolta tapasztalásokat tenni tudok, soha másutt még nem tapasztaltam...” (Széphalom, 1806. okt. 9.)

⁵ A „bürokrácia” az élet szükséges ténye. (E tény jogosultságát a világért se vonjuk kétségbe!) De csak mint eszköz. A bürokrácia a Géniusz szolgája. Ha nem az, beáll a cháosz, amely akkor is zűrzavar, ha látszólag minden akta pontosan megy a maga útján. Ugyanez vonatkozik a „miniszterközpontiságra” is, amely a nemzet autonóm örvénylő mély erőinek centrális szolgálata. Szolgálja a Csokonai Vitéz Mihályokat, akik az örök magyarságot szolgálják.

⁶ Ezért tudott oly mélyen hatni Csokonai Vitéz Mihály a ponyvától még nem fertőzött tiszta (debreceni) magyarság egyszerű, fogékony rétege a múlt század folyamán. S ezért lehetett ő népköltő, megközelítve – mint később látni fogjuk – a schilleri fogalmat.

⁷ L. a 22 éves (!) Csokonai levelét Gáspár Pálhoz, a kíséző verssel. Benne van a Sziget-Debrecen gondolata, a leszálló („kikötő”) Géniusszal! „Tekintetes főnotárius Gáspár Pál úrnak Csokonai Vitéz Mihály víg napokat! – Az én csak itthon világosodó szemem csak egy kis vidéket látott vala ki maga körül, az ő horizontját határozták holmi alacsony falak, jegyenék és komlók... – S hát ím víg kiáltásokra / Rendül meg a sziget tája, / S egy európai gálya / Száll pompásan a partokra. / Melynek várából végtére / Nyájas nézéssel kilépe / A boldogabb világ népe / E sovány sziget szélére. / A több gyáva barbarusok / Elfutottak félelemmel, / De ez nézi meredt szemmel: / Milyen nyájas geniusok...” („Debrecenben, aug. 18-án, 1795.”)

⁸Fischer, Kurt E.: Hölderlin. Sein Leben in Selbstzeugnissen Briefen und Berichten. Berlin, 1938, Propyläen.

⁹„Mit vesztett a hazai literatura Csokonainak korai halála által, kevés ember érzi inkább nálamnál; kevés sajnálja ezt jobban nálamnál, hacsak úgy tekintem is, mint embert. Ismertem én a szeretetreméltó, noha nem hibátlan ifjúnak egész becsét, s szerettem szívesen. De némely tisztelője csak azt tartja igazságos becsülőjének, aki őtet vakon csodálja. Esméljünk fel butaságunkból; nincs kinosb érzés, mint amit a pirító magasztalás okoz. Minden incorrectio mellett elég becsülni valót találunk mi az ő munkájában. Egy igen szerencsés erű s genialis szökdelésű poéta, egy igen szép érzésű, s midőn tisztelt barátai között ült, minden irritabilitás mellett képzelhetetlenül nyájas modestiájú ember, a legszebb misanthropiájú fiatal bölcs – az az ifjú, akit a halál dicsőségének fele útjában kapott ki közülünk, minden emberiségei mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenntartsuk; aminthogy neki, kinek gyönyörködve hallgatánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjunk most, midőn már nem él, követ...” – Kazinczy Ferenc Csokonai-megemlékezését továbbbítsuk itt a jövőendő Debrecen számára. (L. Kazinczy világa. Bp. 1931. Magyar irodalmi ritkaságok 10.) Ne azt keressük, miket „pletykált” még Csokonairól. Ez a megemlékezés méltó hozzá.

¹⁰Karácsony Sándor, a másik jeles magyarság-pedagógus, Földessy megállapításához „csatlakozik-formán” ósdebreceni nagydeák jóízeket megcsillogtató, kissé modoros, de nyelvész-tönző és nyelvész-méltető bevezetésében (Csokonai: A lélek halhatatlansága. Debrecen, 1840, Exodus.).

¹¹Németh László összetételünknek inkább első tagját hangsúlyozza Csokonainál: „a föld nyájas magyarja” („Magyarság és Európa”), míg a monumentális elemet, az Egyetemességet, Berzsenyire sarkítja. Csokonai Vitéz Mihály azonban nemcsak „kertország”, hanem „teremtő földrengés” is. Florida ligeteit sokszor az Óceán vihara seprí végig – a virágok alatt olykor vulkánok rejtőznek.

¹²L. a Költők sorsa Debrecenben c. tanulmányom idevonatkozó fejtegetését (14. rész), amelyet itt refrénként megismételek.

¹³A Csokonai-értelemben vett Egyetemesség – Géniusz-Debrecen – örömmel szárnyal át a nagy „idegen” régiókba. Nem császárok és királyok nevét függeszti kapujára: tisztelettel meghajol előttük, de nem zavarja földi szférájukat. Debrecen Géniusza – a távlatokon át utazik idegenbe. Ez az Egyetemesség: Csokonai-Egyetemesség, Kalevala-Egyetemesség és Schiller-Egyetemesség. Sziget-Debrecen ezért él és ezért hal.

¹⁴Csokonai mindhalálíg hálás is volt neki. Nem bírálhatta és nem intrikált ellene, aki – „a régi jó ízlést az újabbakkal egybekötve” – „kivezérlette az oskolai korlátok közül” (mint „néhai tudós D. Földi János úr”, a hadházi halott): ld. az „Anákreoni dalok” ajánló versét. S lásd a D. Szentgyörgyi Józsefhez írt „expressz”-levelet, halála előtt egy évvel, amikor azt hitte, Kazinczy távozik el előbb... Kazinczy, aki Árkádiának a nagyvilágot hozta: az ő gyorspostájának kürtjében Orpheus énekelt, ő volt a távoli Themze és ő volt a Rajna bukkanása...

¹⁵A „nemzetköziségen” az sem változtat, ha egy nagy „faji” karikát húzunk az orrunkba. A fajiságnak is megvannak a maguk nemzetközi kalandorai. Ezek ellen, mint az előbbieket (a „liberálisak”) ellen is, csak egy véd meg: a Génusz. Legyünk úgy „faj”, ahogy Csokonai volt, Petőfi volt és Schiller volt.

¹⁶Ez az utolsó Csokonai-vers: „Nov. 5d. n. 1804”. (Három hónap sem telik bele, már a föld alatt.) S még utolsó versében is megőrzi áldott, bölcs, étheri-vidáman távozó lelkét. S ha a vers az ódai magasságból névnapi koccintássá „zuhan” is, az életből távozó Csokonai Vitéz Mihály ezzel a távozással remekművet, példát alkotott. Úgy szállt fel, mint az Éther... Így egészíti ki egymást irodalom és élet.

¹⁷Földessy Gyula id. műve: 70. old.

¹⁸L. „Debrecen kapui előtt” c. tanulmányomat (Debreczeni Képes Kalendárium, 1941).

Németh László

I.

Az Ady-korszak nagy úttörésében elsősorban a szellem eruptív ereje érvényesült. Ady „Kolumbusz-rajja” ihlete nagy megmozdulásában nem figyelhetett ugyanolyan súllyal ihlete mozgató törvényeit. Volt ugyan ezeknek az íróknak teoretikusa, maguk az írók is többen hajoltak teoriára, de ilyen irányú tevékenységük inkább művészetük függvénye volt, az úttörés csákánya, nem pedig szuverén rangra emelt műfaj. Intuitív korszak volt ez, ki-ki élte és adta királyi méltósággal a saját énjét. Ignotus volt a législateur, de ideálja nem volt egy központon át esztétikailag formulázható. A mértékegység hiányzott, amely a kitéréseket is szabatosan és ellentmondást nem tűrően jelöli.

A világháború és a forradalmak után elsikkadt az alkotás önirányító ösztöne, mely az előző korszakban – egy szerencsés kultúrtörténelmi konstelláció folytán – ideig-óráig pótolta az önálló műfajjá fogalmazott kritikát. Egy intellektusra lett szükség, egy műbe-látó szemre, aki keresztülhatol a magyar irodalom elszigetelt tömbjén, a sorsukat váró kemény maghéjakon, lehajol a dugva teljesülő plántákhoz, megtapogatja gyökerüket, s elveket von ki belőlük, melyek egyszerre ölnek és gyógyítanak. Egy kritikusra lett szükség, új Botondra, aki kaput vág a befalazott műalkotásokon, hogy rajta át bepillantson a mű belső alkotába, a szerkezetbe, a törvénybe. Egy bátorítóra lett szükség, aki a társadalom nagy megalkuvásában, a kényszerű hallgatás tanácstalansága idején rámutat a művészet hallgatag hierarchiájára s megszabja a rendet, az „ideális feltételek”-et.

Ennek ígérete jelent meg egy fiatal orvos személyében.

II.

Irodalomtanárnak indul, de sorsa idejében átkíséri az orvosi fakultásra. „Várt valamit a felcserek titkaitól.” – Így ír egyik regényhőséről, aki nem más, mint maga Németh László. „Roppant várakozással ült be az amfiteátrum-szerű bonctani előadóba.” „Az volt az illúziója, hogy ezekkel az apró tényecskékkel magába az életbe fúrja be magát.” Apró tényekben ragadni meg az élet egyetemes hálózatát: ezt köszönhette Németh László biológiai tanulmányainak. Hiszen az egyetemes (a törvény) sohasem jelentkezik elvontan, önmagában, hanem ott bujkál a tarka különlegesen, a szétszórt valóságokban: meglapul az még a boncterem nagy bádogasztalaira kihányt zsigerekben is s a Toldt-atlaszban is, az

ékcson t barázdáiban és dudoraiban. Csak ragaszkodni kell ezekhez az apró tényekhez, „érzelmi szálakkal” kell hozzájuk fűződni: nem marad el a hála, fausti titkokat súgnak.

Németh László természettudományos indulása szimbolikus. Instrumentum kellett ennek az örökösen kutató tekintetnek, valami szócső, amelyen át megvallhassa furcsa látásait. Új esztétikai szótárt kellett készítenie, szavakat aláhúznia, melyekben a természettudományi jelleg összefonódik az esztétikaival, a kettő pedig fölolvad egy egészen szokatlan temperamentum mítoszában.

A Protestáns Szemle 1926-os szeptemberi száma a Németh-kritikák hídfője. A 25 éve író Móricz Zsigmond kerül itt kemény, tekintet nélküli megvilágításba. Ez a megvilágítás nem a kortársirodalom jól szabályozott esztétikai lámpája, hanem egy idegen világ áramkörébe beiktatott szellem jelentkezési sugara, aki inkább csak mint vendég jött szétnézni az irodalom portáján, s most minden szokatlanul új és érdekes neki. Ez a vendég nem ismer kritikai tilalomfákat, nem ismer örökre elkönyvelt nemzeti és világirodalmi nagyságot, – megbírálja ő Vörösmartyt, megbírálja ő Aranyt, s megbírálja ő Jókait is.

Fölcsillognak e kritikai premierben szavak, melyeknek egészen idegen a csengése: ismerjük érméjüket, de nem értjük a sorok mozgása közt *leesésüket*. Alkat, faj, tömény, vállalkozás: olyan ízesen rakosgatja őket, mint egy kabalát, – többet mondanak, mint amennyit jelentenek. Micsoda tulajdonképpen e tanulmány argumentuma? Az író vállalkozás. Az írónak akár tudatosan, akár ösztönösen ismernie kell alkatát, mely szerepére predestinálja, s az alkata szabta szerepet végig kell játszania a művészet legmagasabb törvényei szerint. A fiatal kritikus „író-etikai mérleg”-ében rábizonyítja a jubilánsra, hogy félreismerte a tehetségét. „Nemcsak az ő bűne, a kritikáé is. Az író, aki benne él tévedéseiben, nem kiálthat oly egykönnyen hoppot, mint a messziről szemlélő kritikus. Csakhogy a mi irodalmi kritikánk elfogult, klikk-kritika. Minden, csak iránytű nem.” – Az ítélet logikai hatása vitatható. A vád-ráolvasás zuhatagában nem értem ugyan világosan, mit hagyott hát voltaképpen cserben Móricz Zsigmond: becsületes polgári Bethlen Gábor-arcát, vagy Turi Dani-arcát? – A morális hatás azonban tökéletes.

„Vállalkozás” – „alkat” – „etikai mérleg” – „hoppot kiáltani” –: e négy idézet csillagképletéből echózik felém az induló Németh László.

III.

Mi az, ami ezt a fiatal orvost a műből érdeklí? Mibe nyúl bele? Hová kopogtat?

A következő évben – szintén a Protestáns Szemlében – a régi kabalával válaszol a kérdésre, de most már erőteljesen aláhúzza a szót: *alkat*.

„Minden szervezet külön masina, mely csak bizonyosféleképp tud mozogni, érzékelni és alkotni is. Olvass el száz sort Shakespeare-ből vagy Goethéből s ember jelenik meg előtted, szinte az utolsó porcikájáig meghatározott ember, aki tán nem Shakespeare és nem Goethe, de hasonló alkatú. Az alkat az a határ, melyen a lélek semmi vágyódása, semmi műveltség nem lendítheti át írásában a költőt, s az alkat az a határ, melyen belül minden érzés-, minden temperamentum-árnyalatot kifejthet, mert rejtett, belső erők támogatják.” (Tamási Áron, 1927. ápr.)

Íme, az orvosba oltott kritikus.

Aki az 1927-es Protestáns Szemlét gondosan végigolvassa – minden számban egy Németh-tanulmány! –, ez a benyomása támad: a szervezet izgatott várakozása az irodalmi jelenségek mögött. Ez az izgatott várakozás elkapja az írásban megvillanó mozdulatot, megnagyítja, s vászonra vetíti.

Tanulságos volna kimutatni, hogy áll szembe a művel Kazinczy, hogy áll szembe Kölcsey, Bajza, Erdélyi, Gyulai, Péterfy. A szembeállások láncolatában Németh László „alkata” jelentős etap. (Mennyivel bonyolultabb, mint az Erdélyi „idom”-ja!)

Németh László organikusan ragadja meg a művet, azon a ponton, ahol képződik. A képződés igazságát keresi a műben, lehelete után hallgatózik, méregeti a morfológiai jegyeken egy bensőbb formáló elv elrendezettségét.

A mű: organum. „Tamási-csír” – így fejezi ki magát egy más alkalommal. „Alkat” – „csír”: ezekben a centripetális mozdulatokban kell kitapogatni a Németh-kritika lényegét.

Németh Lászlóban az orvos kopogtatja a magyar irodalom mellkasát. A műalkotás fogalma elmélyül, konkrétabbá válik, arisztoteleszi értelmet kap. Tömör szubsztancia lesz a mű, anyag és forma végzetes összeállása, s Németh Lászlót meghökkenti az egyed titka, a jelleg állandósága, a principium individuationis.

„En látni akarok!” – ezt kiáltja oda Erdélyből a jellegtékozló Szabó Dezsőnek. (Erdélyi Helikon, 1928. dec.)

De hát mit akar látni a jellegben? Mi hajtja ezt az eleven szellemet – talán a legelevenebbet a modern magyar irodalomban – folyóiratok hasábjain át, alkotások barrikádjain keresztül, egyik folyóirattól a másikig? Mi a célja ennek az új kíváncsiságnak? Mit akar ez a biológiai ráhajlás? Mi felé cikázik a nyugtalanságnak ez a magas frekvenciája?

A szabadság felé, mely nem más, mint maga a törvény, s csak egy helyütt található: az alkat jellegének fellegvárában.

A rossz író rabszolgája tulajdon manírjának, a jó író végrehajtója a törvényeknek, az „ideális feltételeknek”. Az alkat vizsgálata dönti el: manír vagy törvény? Az Ady utáni korszakban a manír kapott lábra, Adyból is ezt utánozták. Általában: a szellem renyheségre hajlik. De mi az a manír, mi a szellem renyhesége? Ha a befejezett alkatot (az alkat entelechiáját, ezt az elérhetetlen ideált) körhöz hasonlítom, – bár az alkat nem ilyen geometrikusan egyszerű –, a manír (renyhesség) az a mozdulat, mely a kör meghúzását és bezárását egy álcentrumból

irányítja, s a művész ehhez a tévesztett mozdulathoz ragaszkodik. Központja mindenkinek csak egy lehet, de ezt az egyet meg kell találni.

A szabadságot akarja látni Németh László, s a jelleg törvényét hirdeti a magyar irodalomnak. A körön belül minden a tiéd s a körön kívül bukott király vagy. De a központba nem elég egyszer bejutni, a művészet megállás nélküli honfoglalás. S a szándék se mindig üdvözít: néha épp akkor toppansz centrumba, amikor tőle csüggedten távolodsz. A művészet kemény erőfeszítés és váratlan ajándék. „Lámpagyújtogatója” ő az íróknak, alaktól alakig lebben, s világosságot derít az alkatok körül, rést ütve a művek mechanizmusán, amely ellen sohasem lehet eléggé védekezni. Ő a pszichikus ellengravitáció, gravitáció az anyag ellen, a renyheség ellen, a szellem mozgása az alkat végső határáig, az „ananké szténaj”-ig.

IV.

De lehet-e jól alkalmazkodó elveket teremteni, melyek kizárják a kritikai tévedést? Nem láttak-e napvilágot azóta is művek, melyek fokozott mértékben elkövették a Németh-ostorozta baklövéseket, s maguk a kritikusok is számbavették-e már mindnyájan Németh László „eredményeit”, hogy ezek segítségével följebb építsék a magyar kritika emeletét? S maga Németh László nem botlott-e már meg „rendszere” koloncaiban?

Kritikai elveket voltaképp csak az alkalmazhat, aki teremti is őket. Alkalmazva teremti. A kritika nem szabadalom, amelynek patentje sokszorosítható. Németh kifejezésével: „A kritikai tapasztalatok nem adhatók át, mint a tudományosak.” (A kritika feladatai. Nyugat, 1929. dec. 1.) Nézzük csak, milyen elvek szerint fog hozzá az alkatok kutatásához. Van-e rendszere? Van-e kikészített receptje? Erre nézve felvilágosít maga Németh László: „Kritikus az, aki nem ijed vissza olvasás közben támadt érzéseitől. Nem tudja, hogy ez az érzés másban is földerengett, s azt sem, hogy az esztétikai szótár segítségével szabatosan kifejezhető-e. Mégis ragaszkodik hozzá, s többre becsüli a kritikai kérdőív hagyományos rubrikáinál. Nem a kérdőív szerkezet, nyelv stb. rovatát tölti ki, hanem a maga erős és mégis homályos érzése után kutat: tapasztalásból tudja, hogy ez az a kritikai nyom, amelyen egyedül érdemes elindulnia.” (S. Undset: Tavas. Napkelet, 1929. nov. 15.)

„Minden kritika hazard!” – tör ki hangos monológba. Őszinte monológ, de kiegészítem. A kritikus Németh Lászlóban van valami szent hazardtság, az elszántság jánosvitézi mozdulata. Nem hiába eszménye Petőfi, a nagy lírai hazard. Összeköti őket lelkük dinamizmusa. Ő is, mint Petőfi – s itt Szabó Dezsőt idézem (Petőfi művészi fejlődése. Nyugat, 1912. II. k.) – temperamentumával „a legegyszerűbb szót is irradiálja”. Ez az örökké

irradiáló intellektus addig feszegeti a művet – „kis drámáiban” újra végigküzdvé a szellem szabadságharcát –, míg végre fölcsap a műből a képlet, előttünk ragyog az alkotás spektruma. De vajon nem csalóka ez a színszórás? Ki biztosít a törési mutató igazságáról? Néha úgy érezzük, hogy mindez „puerilidad” – nem hiába emlegeti kritikuskunk Ortegát! –, valami játékos és tündöklő hasonlat-kápráztatás. Itt van elrejtve az ereje és a gyöngéje Németh Lászlónak. Sigríd Undset Tavaszában egy hajszállal húz határmesgyét remekmű és fércmű között. De ez a hajszál mágikus hajszál, s Németh László ért a bűvészethez is. Csakhogy ez a bűvész nem akar becsapni, ez az Argus-szemű nagy gyermek hittel pörgeti varázskockáit. Íme, hölgyeim és uraim, bemutatjuk Önöknek a *tehetség rébuszát*.

Első pörgetés (a bűvész fanyalogva vizsgálja a kocka figuráit): ...Sigríd Undset Tavaszában olyan nagyon Bajza Lenke... Torkild, Rose, Betsy, Axel... olyan nagyon Magyar Lányok-kivonat...

Második pörgetés (a bűvész gondolkozóba esik az egyik figuránál): ...csakhogy valami különös történik itt ezzel a témával: kitart, makacskodik...

Harmadik pörgetés (a bűvész hirtelen magára kapja a kritikus papi talárját): De szabad-e így beszélünk ezekről az alakokról? Igazságtalanság csak a fércmű szerű elemeket venni észre bennük. A kritika elkerülhetetlen igazságtalansága még csak külön is választani őket.

Negyedik pörgetés (a bűvész arcán játékos gyönyör, ujjait rejtelmesen mozgatja): A megpendített lelkek jó néhány pillanattal tovább rezegnek, semhogy elfeledhetnők őket. A holt-típus addig forog, mint nátrium a vizen, amíg egyszer csak föllobban. Addig részletezi hőseit, amíg élni kezdenek. Olyan erővel hisz a stereotípiákban, hogy emberré varázsolja őket.

Ötödik pörgetés (a bűvész a kockákat félredobja és a kritikus fölkiált): Mi a tehetség? Óh, a tehetség éppen ez a tehetetlen önmegfeledkezés, amely nem vigyázhat magára, s ez a szívós gond, amely örök vigyázkodás!

Tökéletes mutatvány. Ez Németh László. Holt-típus a regényben – nátrium a vizen. Nátrium föllobban – holt-típus élni kezd.

Mily ősromlatlanság! Mily paradicsomi enyelgés az igazsággal!

V.

Németh kritikai pályájának első részében – mint a fentiekből is látható – a műalkotás pszichológiai jellegének megragadása van túlsúlyban a normatív jelleg fölött. A lélek mélyére fojtott ösztönök lökő ereje, az ihlet heroizmusa: ebben látja a magyar költő mindenkori feladatát. „Az ihlet teszi meg a lépést, mely az írást a költéstől elválasztja.” (Ihlet és ügyesség. Napkelet,

1927. dec. 1.) „A heroikus ihlet költőnépe vagyunk. A heroikus ihleté, amely a faj akarata ellenében érvényesíti önmagát s önmaga mélyén a fajt.” De ugyanakkor – e pszichológiai preferenciája közben – „a tehetséggel való sáfárkodás mérlegét” is követeli, tehát egy szabályozó (normatív) igény küzd benne a tehetség- (lángész-) követelés pszichológiai igényével. Tanulságos e harc, mert megvilágosítja Németh írói fejlődését. Mibe kapaszkodik e szemlélő elevenség? Kire emlékeztet a burok, amelyen belül és amelyen át teljesség felé építi önmagát? Vannak áruló mondatok, melyekben egy lélek kibontakozása hőmérő-pontossággal leolvasható. Németh László sok ilyen mondatot szór el pályája kígyózó vonalán. Ezekben a mondatokban egy másik, hozzá hasonló elevenségnek ad titkos és nyílt találkozót: Szabó Dezsőnek, stílalkata nevelőapjának.

A lendület bátorságát és a fogalmazás kép-dinamizmusát tanulta Németh László Szabó Dezsőtől. Tanulta, mert alkatában erre megvolt a hajlandóság. Szabó Dezső volt a kiváltó ok, kezdetben formáló ok is egyszersmind. Szabó Dezső stilművésze a dobogó, amelyről Németh László távolba ugrik. A dobogó Szabó Dezső-i zaja még ott kísért a Német-sorokban, de az ugrás-lendület iránya már a Némethé.

Mi az, ami ezt a két író-t összeköti? Temperamentumuk aktivitása, hopp-kiáltásuk vitalitása, lázadásuk a századvégi és századeleji civilizáció „förtelme, hazugsága és perverzitásai” ellen, egy Adyn át edzett s Petőfihez visszatért világérzés optimizmusa, a faji jelleg elszánt és éles kihangsúlyozása, a magyar tehetség új alapokra fektetett védelme, néprehajlásuk stílszöge, egy új magyar honfoglalás demokratikus láza, egy nagy művészi szintézis akarata, betörni az „európai arénába” (Németh írta!) valami szélesen epikus alkotással.

Németh Lászlónak szüksége volt a Szabó Dezső-iskolára. Itt csakhamar be kellett látnia a hasonlóságok mellett mestere lényegileg eltérő jellegét. Miben jelölhető meg ez az eltérés? A mértékben. Németh az arányok embere. Szabó Dezső „robosztus áramában” rá kellett jönnie, hogy a mester által annyira lesajnált ún. két colstokos valóságok csöpp monoplánjain biztosabban fölrepülhet „az emberi vágyak valótlanságainak örök valóságába”, mint az epikus pátosz határtalanra tágitott csodaszármányain.

Így választja el őket, ami kezdetben pedig összeköti, a faj és tehetség fogalma is. Szabónál ez a fogalom egy eposzi sodródás megállíthatatlan áramába kerül. Ez a sodor ragadja Szabó Dezső minden kis porcikáját. „Nincs külön egyén, külön sors, egyetlenegy van örök levésben: a történő ember, mely mint egy örök zápor hull a formátlan időben...” Németh László jelleglátó, két colstokos szeme ezzel szemben rávillan az öncélú és öntörvényű egyénre. Szabó, az irodalmár, biológiára hivatkozik a faj meghatározásánál: az emberhús évezredes folyama a faj, melynek a tehetség csak egy nagyívű hullámcsapása. Németh, a biológus, ellenben túllát a „szakján”, s éppen nem ilyen rohanó biológiai egy-tömbnek tekinti a fajt, hanem bonyolult

szintézisnek, melyben a biológiai tényezőkön kívül döntő szerepet játszanak nyelvi, történelmi és kulturális tényezők. Szabó Dezső tehetsége a faj nagy függvénye, s az emberi evésnek (=ételnek) csodálatos transz-szubsztanciációja. Németh László, az orvos, fölé emelkedik a kezdetleges „biológiai romantikának”, az ő tehetsége nem ún. biológiai megafon, faji egységek homogén felnagyítása, hanem egy öntörvényű és öncélú szűrő-szerkezet, fajából élő, de tőle független egység, metafizikai szubsztancia, aki sűrít és kiválaszt. A tehetséget kondenzátor-hajlama arrafelé fordítja, ahol a jellegek kondenzálva vannak. Ezen épül Németh László népi elmélete. Magyarországon a föld népe az a társadalmi réteg, amelyben évszázadok küzdelme, vágyakozása, dallama úgy van elraktározva, mint szénben a hő. Ezeket a „prepoetikus energiákat” – évszázadok szervesen töményített ízeit – minden igazán nagy költőnek szükségképpen éppúgy meg kell keresnie és költészetté kell lobbantania, mint ahogy „a fagyökérzet is arra bocsátja a tenyészképek finom kémiai csápjait, ahonnét dúsabb ízeket kap.” (Népiesség és népiség. Napkelet, 1928. febr. 15.)

Ez már az igazi Németh László, aki legyőzte magában Az elsodort falu-t. A két colstokos valóságok iránti érzéke, a mérték, az egyensúly, a szubsztanciák jellegének állandóságába vetett hite mesterével ellentétes ideálhoz közelítik, egy organikus ideálhoz, eszméhez, amely szervezet. *Új görögség!* – ezt tűzi ki jelszónak az új magyar irodalom lobogójára. (Faj és irodalom. Napkelet, 1928. jan. 1.) A mester lököereje megmaradt, megmaradt a tűz, azonban „az ösztönös emberi monumentumok” immár nem koppányi vagdalkozássá tékozzolják magukat, hanem biztos rendekbe sorakoznak.

VI.

De a megölt ellenség kísértete – mint Caesar véres szelleme Philippinél – vissza-visszajár; Németh László pedig elszántan küzd lelke Szabó Dezső-hajlama ellen. A mechanizmus elleni harc, a stereotípiák legyűrése; harc a belső mozgásért, mely kívül csupa szilárd jelleg; valami állandósított lengésű kinetika, mely állandósága ellen örökösen védekezik: ily felfogás kristály-rendszere csap ki egyre gyakrabban a Német-írásokból. E rugalmassági esztétika nagy érték, nagy mementó olyan korban, midőn hormon-jelszavak hirtelen nőtetnek és tüntetnek irodalmi szervezeteket, – álszervezetek ezek, hormon-eposzok, hormon-lírák és hormon-drámák. Csak beléjük kell metszeni, reakciót kell előidézni, s tüstént összeomlanak, mert hiányzik belőlük a szervezetépítő töménység.

Ezt a töménységet legelőször és máig is legteljesebben Erdélyi Józsefben találta meg, de úgy is mondhatjuk: Erdélyiből vonogatja le népi-klasszikus elveit. Az utolsó királyság-sal szemben már határo-

zottan leszögezi normák felé siető álláspontját: „A klasszikus ízlés önkorlátozása elegyedik benne az invenció tékozlásával.” – „Úgy eredeti, hogy az eredetisége ellen küzd. Úgy egyéniség, hogy a nép fia akar maradni.” (Napkelet, 1928. szept. 15.)

Illyés Gyula föllépte és fejlődésének körülményei megmutatták Németh esztétikai elveinek gyakorlati jellegét. Várakozása, amelynek már egy évvel azelőtt határozott hangot ad, s amelyet később is makacsul ismételget – nem hiába figyelmeztet Pap Károlynál, hogy nem jó író, aki nem monomániás! – Illyésnél részben teljesül. (Illyés Gyula: Nehéz föld, Nyugat, 1929. márc. 16.) Mi ez a várakozás? A magyar vers taglaló tendenciájának új fényre, új érvényre emelése. Németh László alámerül a múltba, s Molnár Albert zsoltáraiból egy ősi ritmikai törvényt hoz fel, a magyar verselésnek egy bensőbb és szabadabb hajlamát. (Protestáns Szemle, 1928. febr.) A modern magyar vers felújulása érdekében a fix szótagszámú ütemek helyett a váltakozó szótagszámú *tagot* hangsúlyozza, a geometriai kimerítés rigiditya helyett a tagok „zenei és értelmi egymás ellen torlódását”. De itt nem áll meg, hanem az időmértékes verselés területére is átnyúlik rendező szelleme. „A klasszikus formákat átgyúró tagolási tendencia” – valami harmónikus lebegés időmérték és tagolás között –, az eddigieknél is szabadabb, gazdagabb képletű, invenciózusabb hajladoxás: korántsem formai játék ez, egy nyugtalan elme strófa-kombinációja, hanem komoly tétre megy ez a morfológia.

A versforma a költő hangulat keringési pályája, s nem közömbös, milyen pályák állanak a magyar költészet rendelkezésére, – mint ahogy nem közömbös a vérnek, vajon az érrendszer fala rugalmas vagy már elmeszesedett. Németh forma-törekvése mélyen lenyúlik a talajba, s mint ő kifejezte, viaduktot épít távol századok között. Illyés Gyula fejlődése beigazolta az elmélet használhatóságát, olyan elvét, mely az ösztön elevenébe vág. Igaz, hogy Illyés későbbi műveiben a kötött rímes forma felé tolódik, holott Németh szívügye és várakozása a rímtelen klasszikus vers rigiditásának megtörése, a tagolás színszórásában: mégis tagoló tendenciájának árny- és fényjátéka a Németh-ideál szerint remegteti át ütemeit, s ez a meghatározhatatlan formalengés határolja el Erdélyitől, akihez pedig – éppen ezekben a kötött rímes versekben – rokon témáknál meglehetősen közelít.

VII.

Az eddigi Németh-írásokat – melyekben a norma a pszichologikumon át érvényesül – a célatok bujkáltatása jellemzi, az induktíve elősarjadzó törvény, a kritikus szimat rátapintó találékony-sága, az alkat-kopogtatások sokféle változata. Ezeket az írásokat nem az előre kikészített témabeosztás külső logikája

irányítja – itt tér el kora kritikusaiktól –, hanem valami önmozgás a sorokban; hasonlatul az arisztotelészi cél- és mozgató-okra gondolok. Ez a belső mozgás teszi felejtethetlenné a Németh-írásokat. Ciklus-kritika ez, s Németh, aki többször tiltakozik a művészetben a ciklus-elv ellen, talán önmaga hajlandóságát fojtogatja (ez is természete Némethnek) ezekben a tiltakozásokban. Aki először olvas szétszórt kritikáiból – magam is így voltam vele kezdetben –, valami beleüt, amit szeretne megérteni, de ami az elszigetelt íráson belül megmagyarázhatatlan marad számára. Ezt a guerilla-harcot a teremtő fantázia irányítja, s igazán nem csodálkoztam, midőn egy szép napon beköszöntött *Emberi színjáték*-ával. Ez az ötszáz oldalas regény (Napkelet, 1929. 1–24. sz.) kritikáinak folytatása, s a bennük edzett elvek tette váltási kísérlete.

A regény alapgondolata: a kritikák alapgondolata: rést ütni a világ mechanizmusán, pszichikus ellengravitáció. „Az élet úgy, ahogy van, az emberek igényeinek és értékHITEINEK a mechanizmus. A legkövetkezetesebb, a leggépszerűbb.” A regény hőse, Boda Zoltán, elszántan nekiugrik ennek a gépnek, mint Németh, a kritikus, az alkotások gépezeteinek. Miért? Mert a lélek hajtja. A lélek, amelynek van „egy világ- és anyagellenes igénye is s ez az igény éppoly jogos, mint az anyagé, csak a következetessége más s csak az eredményei összemérhetetlenek”.

E gondolat előhívása a centrum, s körülötte forog a háborús és ellenforradalmi Magyarország. Az író Boda Zoltán életén hívja elő a gondolatot, s mire a gondolat, mint lemezen a kép előjön, a lemez – Boda Zoltán rövid földi élete – csörömpölve összeomlik.

Azt is írhatnám e regény homlokára: út az eudaimonia felé. Szándékosan említettem a Németh-sorok arisztotelészi mozgását: ez a mozgás végtére föloldja anyag és szellem (forma) kompromisszumát, feltöri az anyag jellegzáró gyűrűjét, hogy az öntörvénye szabadságára érett lélek kiszabadulva megálljon egy boldog lebegő pillantban, amelyen túl a földi életnek „nincs oka folytatódnia.”

Hogy éri el hőisével Németh László ezt a pillanatot? A regény alapgondolata egy „Istenhez szító” illogikum, de ezért az illogikumért egy páratlan felkészültségű analitikus elme minden logikája megmozgósíttatik. A bevezetés valóságos pszichológiai pergőtűz. Boda Zoltán, négy éves kisgyermek, lassanként megismeri az életén átimbolygó dolgokat, beléütköznek a tárgyak titkai, édesapja meséje a Zölddisznóról képzeletét gyökeresen átalakítja, az udvaron a farakás mitikus várrá növi ki előtte magát, melynek sziklái a virágderekű királykisasszonyt, a Százszorszépet, elrabló Zölddisznóra les...

A célzatok bujkáltatása, mely már a Németh-kritikákat is annyira jellemzi, ebben a regényben rendszerré terebélyesedik. Soha gyötrőbb és vonzóbb olvasmányt! „A tények titkos összjátéka olykor a legsemmibb tényecskére rakja a hangsúlyt.” Így elmélkedik az író a falujába visszaballagó Boda Zoltán bukott

szigorlatán. Két évvel azelőtt a jelenet részletet „türelmetlenítõn” elhúzó Pirandellóra nézve a kritikusban hasonló gondolat merült fel. (Pirandelló színpada. Napkelet, 1927. nov. 15.) „Kínosan érdekes ez a dráma... Az agy feszülten kénytelen figyelni, nehogy egy szót is elveszítsen, mert talán épp annak a szónak a madzagán csügg a dráma kulcsa... De talán ez a kínosság a legnagyobb a pirandellói drámában.” – Az *Emberi színjáték* megköveteli a feszült agyat. Viszont a mûvész a bujkáltatás izgalmi után alaposan lerántja a leplet a bujkáló okról, talán kissé fölöslegesen is bőbeszédû magyarázatot adván. Ilyenkor a technika ez. Fölvet egy szót, például: *várákozás*. A szó így fölvetve közömbösen hat. De az író lassanként kibontja az ismeretlenség burkából, eseményeket tapaszt hozzá, a szó pörög-forog, jelentõsége növekszik, végre teljes fény esik rá, s az olvasó úgy érzi, mintha egyenletet oldott volna meg. Máskor hirtelen mozdulattal távoli helyzeteket köt össze, s ily lélektani átlók sűrûje a regény. A *Zölddisznó* úgyszólván vezérmotívuma a *Színjátéknak*, pszichológiai refrénje. A gyermek apja ellenségeit a *Zölddisznó* gyûjtõlátomásába foglalja. A világháború kitör, s a tizennégy éves gimnazista úgy szeretné hazáját az emberi hazugság ellen síkraszállva látni, mint a juhászlegényt a *Zölddisznó* ellen. Már katona Zoltán, ott menetel az olasz fronton, midõn egyszerre csak megtántorodik, tudata elhomályosul, s beesik a *Zölddisznó* barlangjába. Tervezett Nagy Költeményét a *Zölddisznó* legendájával kezdi, ezt is olvassa föl a professzornak, s a *Zölddisznó*-legenda balsikere lendíti át az orvosi fakultásra, hogy végre Ósi Kuruzslóvá legyen.

Itt van otthon Németh László. Az a terület az övé, ahol a tanulmány tömör szövetjén átcsillog a mûvészi rendezés mágius sugara. Nem a meztelen „romaneszk” az õ eleme, az események nyílt zuhogása. Áttételes tehetség õ – itt Babitscsal rokon –, s mihelyt kiesik az áttételbõl, kiesik az erejébõl. Ilyenkor vagy Dosztojevskijeknek ragadja meg hatalmas karját („Hangulat-rarétegezés”!), vagy a váratlanul elõugró Szabó Dezsõ pogány testébe kapaszkodik. De maga is érzi a kapaszkodás megalázó helyzetét, s megindul a nagy küzdelem az önálló egyensúlyért. Micsoda remekbeszabott Szabó Dezsõ-pamfletek a regényben! A tanítvány hogy túl szabódezsõzi a mestert. Hiába! A romaneszk nem sikerült. Meg van csinálva, az írói intelligencia biztosítja a perfekt munkát, de mit ér ez a perfektség, amikor összehasonlíthatatlanul nagyobb érdekek forognak kockán? Egy világnézet forog kockán egy immateriális hit forog kockán, egy új immanencia normáinak fölillantása, egy új tisztaság szervezetmélyi tilalma, az emberi érdeklõdésnek egy új elementáris ereje, s ami mindezt fölszívja: egy új *mûfaji gondolat* forog kockán, egy új nemes plánta, a magyar regényírásnak egy új jelentkezési akarata.

Mielõtt a regény kiadásra kerülne (a további halasztás a magyar irodalom elleni véték), lényegesen kellene redukálni, hogy a mû új gondolatai ne fulladjanak bele az epikus föltalálás

magzatvizébe. Zoltán gyermekkorra, a farkas varázslatának megtöréséig – a farkasréti tébolyda megrekedt lelkei, a pillanatnyi tévedés végzetes léke –, Zoltán hazatérése és Rozi csodálatos gyógyulása – Zoltán és Ilonka étheri szerelme –, átszellemülés a szőlőhegyen, a „gyémántvilág” felé: ezekhez a lényegi pontokhoz (csak néhányat említettem!) kellene közelebb vonni a regény terjengős kerületét, szűkítve a kört, hogy feszültsége nőjön. Németh László kemény és kitartó pszichológiája, amelyet oly utánozhatatlanul átsző egy gyermekien tiszta lélek játékos illanása: ez emeli az *Emberi színjátékot* mérhetetlen magaságba az ún. tanulmányi regények fölé. Éppen ezért szeretném ezt az életellenes vagy inkább élet fölé hajló „napraforgó” következtetést – aminek neve *Emberi Színjáték* – megtisztultan látni, az epikus rekvizitumokat inkább csak vázlatozó diszkrécióval jelölve. (Így pl. az iskolás évek sok aprólékos, egyébként eleven meglátású mozzanatait összevonva; Behr Alfrédék Szabó Dezső-i szerepét csökkentve; a hadifogság másodkézből vett anyagát a fiesolei napokra rövidítve; Horváth Laci párhuzamosságát halványítva stb.). Ilyen alakjában, mint *regényterv* – ha már az író nem dobja bele még egyszer művészete gomböntő-kanalába – a legimponálóbb tervek közé tartozna, többet sejtetve, mint adva.

VIII.

Boda Zoltán, a regényhős, meghalt, de Németh László, a regényíró, él tovább. Mily fájdalmas itthagynom a *Színjátékot*, mennyi mindent szeretnék még elmondani róla! Külön tanulmány feladata lenne beilleszteni az európai regényfajok fejlődésébe, ideszámítva különösen Proust-ot és Gide-et, akikre Németh annyira szeret hivatkozni. Mindez azonban nem érintené értékmérlegünket, hiszen a műfajtechnikai problémák úgyszólván a levegőben úsznak, a műalkotás pedig zárt áramkör, amelynek esztétikai jelentőségére nézve – amennyiben – a maga kozmoszába tudja varázsolni az idegen áramlatokat – közömbös annak genezise. Tanulságos volna továbbá közelebbről bepillantunk szerzőnknek a néphez való viszonyába, a hajlásszögbe. Mennyivel emberibb, közvetlenebb, természetesebb ez a szög – emberek szerepelnek itt már, nem ún. parasztok –, mint egykor a virtuózan csattanó, nagyon intelligens és nagyon ökonomikus pályázati novella (Horváthné meghal. Nyugat. 1925.) *ergye-nyanya-cüek- jujistenem* borotvaélre állított népiessége!

Az *Emberi színjáték* hőse lelkében az „ideális feltételek” végsőig fokozódnak, itt nincs ötvenpercentes kiegyezés. Katarzisa ez a regény az írónak, s e katarzisz utáni két évben (1930–31.) Németh Lászlóban erős eltolódás támad a normatív álláspont felé. Az író mintha visszariadt volna *Színjátéka* galoppjától, mely csak a hősből jelezte a „gyémántvilágot”, de a műfajban nem valósította meg. Tollára kemény fegyelem nehezedik. Ez a

„szenvedélyyé konokult hidegség” „aszkéta makacsságában” újraértékeli önmagát. Ha helytáll Adyról írt elmélete a költő kifejezésrendszeréről, amelyben az egyszer megbillentett bonyolult belső hangulategyensúly a kiegészítő ellentétes lelki mozgások szakadatlan sorát eredményezi, Németh László lelkét bátran hasonlíthatnám egy önkorrekciós ingához, amelyet az egyszer elkövetett tévedés lökése állandó lengésben tart. Korántsem szabad azonban azt hinni, hogy most már teljesen szembefordul múltjával. Éppen nem! Csupán kiválogatja belőle az új állásfoglalásának megfelelő elemeket, ezeket aláhúzza, hogy a többiek – az ellentétesek – elhalványodjanak.

Hová tűnt e higgadt esztétikából a „zseni” ihlettől forró segélykönyörgése, – a magányosság heroikus ihletének „gigász-tüdeje” – a zseni gazdagsága – a forró üst, melyre rárakatolták a fedőt? (Ihlet és ügyesség. Napkelet, 1927.) Egyáltalában: hová tűnt e „gyémánt”-esztétikából az egykor büszke szó, diadalmas szó: *zseni*? Voltaképp itt sem múltját tagadja meg, hanem inkább hangsúlyt vált. Most főleg az alkotás elvi mozzanata érdekli, a műfaji mozzanat, lelkében az alkotások színpadi életet élnek, szerepe van mindegyiknek, s ő egy képzelt szereposztás normája szerint méregeti jelentőségüket.

Németh László a tarka különleges morfológiája, az apró, kis tények átkutatgatása, az egyedi művek felnyitogatása után szükségképpen bukkant rá a nagy objektív hálózatra, az esztétikai gyémántláncra, az örök rend fehér folyóira, melyekből az egymásnak látszatra ellentmondó egyéni alkotások flórája táplálkozik. Az elszórt individuális jegyek alatt rábukkant a törvényre, s a sok-sok száz egyéni jegy közt igyekszik valami összefüggést megállapítani. Hangsúlyváltása a koré, s a karkövetelmény felismerése elvitathatatlan érdeme Némethnek. E hangsúlyváltás első következménye a lángész (zseni)-fogalom átértékelése. A „forró üst” eltűnik, s helyébe lép a „kifejezés-szisztéma”. De ez a szisztéma nem valami vértelenné absztrahált rendszer, Németh László nem hiába járta ki az indukció nélkülözhetetlen iskoláját. Kritikai jelentősége éppen abban rejlik, hogy a törvényt mindig a módosító tények fénytörésében ragadja meg. Bámulatos ez a megragadási rugalmasság, nem ismerem párját irodalmunkban.

Ady-, Byron- és Vergilius-tanulmányaira (Napkelet, 1930.), valamint *Kritikai Napló*-jára (Napkelet, 1930–31.) már ez az új hangsúly van fölrakva. „Egy új nemzedék esztétikája” címen bevezetett tanulmány-sorozatában (Nyugat, 1931.) hangsúlyváltása eléri a rugalmassági határt – e határon túl már a „klasszikusság” sémája fenyegetné! –, hogy aztán egy hirtelen, de idejében beálló csöndben egy új elhatározás számára érlelődjék.

Íme, a kibontakozott Németh-csír! Szabó Dezső egykori tanítványa elfordul a szabadságtól, hogy megtalálja a szabadságot. A tizenkilencedik század lármás szabadságától csalódottan fordul el, hogy a huszadik században meglegelje – alkaton belül – a Kazinczyak lenézett, törvénytisztelő csöndes szabadságát. A

történelem Leviathánja mindent, ami szellem, elnyeléssel fenyeget. Mit csináltak ilyenkor a hajdan szellemei? Azt csinálták, amit a csiga, mely visszahúzódik csavaros házába; vagy azt csinálták, amit a sün, mely védő tüskéi mögé gomolyodik. Azonban a művészet csavaros háza keményebb, mint a csigáé, s védő tüskéje oltalmazóbb, mint a süné. Lám, Vergilius, a rabszolgaivadék, hogy eltokolta – „bealkatolta” – lelke halhatatlan felét az Aeneis mozaikjaiba! A keret-alkotás (a politikum) maradt a császáré, aki azt parancsolta, – de szegény tétova költőnek elegendő volt a sorok közt egy kis csöndes árkádiai zug, ahol megtoldhatta kétezer évvel életét.

S lám, az ünnepelet költő, Blasco Ibanez, hiába tetszelgett politikai népszerűsége tündöklő ormán; a francia Rivierán hiába csillogott föl arcába az ezerszínű tenger; hiába kapkodták mammut-regényeit tízmilliók: nagyobb úr volt őnála egy nyomorult csavargó, Csokonai Vitéz Mihály, mert ő Isten kegyelméből *belül* volt nagyobb!

A heroikus szerénység kódexe a Németh-esztétika, bár a felszíne követelő: kis felületen nagy erőfeszítésre tanít. E belterjes szemlélet eszménye Oidipus király, ez a „tovább nem töményíthető” töménység. Én Németh Lászlóban az ifjú magyarság új orientációját látom. A pályanyitó Móricz-tanulmány kritikai ígérete – az író-etikai mérleg – beteljesedett. E mérleg mögött egy új igény jelentkezik: egy szervezetépítő igény. Az Ady-korszak démoni hadjárata és önmagát megsemmisítő elragadtatása után egy új egyensúly követelte jogát ember és természet között. A Németh-mű: ennek az új egyensúlynak teherpróbája. Aki e teherpróbát csak részleteiben vizsgálja, könnyen tévedésbe eshetik. A kritika: egy folyton épülő, de soha be nem fejezhető szimultán-pillanat, melynek közös fénye alá sorakozik a művek lehető teljessége. Egy ily pillanat igazságát keresi Németh László ellentétes irányok „konok erőfeszítésében”. Tévedne tehát, aki azt állítaná, hogy a „remekmű magánügy”, ennél fogva Németh remekmű-esztétikája nem alkalmas nemzedékcsoporth-szervezésre. Éppen ezért alkalmas. Nála szuggesztívebb erővel senki nem hirdette a remekmű öncélúságát. „Remekmű” és „lángész” antitezisét ő egy magasabb kritikai kontroll kedvéért állítja „heves hídállásba”. A forrongó lángészt ellensúlyozza a hűvös remekmű; a magányos remekművet ellensúlyozza az irodalmi kollektivitás.

Amit idáig láttunk, egy lázas, de óvatos és folyton őrködő szellem hajnalfénye és dél felé emelkedése volt. A dél még nincs jelen. Az ő példája is arról győzött meg, hogy a tehetség – túl kultúrán és hierarchián – elsősorban természeti erő. Ami hibája volt e tehetségnek, erénye is. Ő is – mint kedves Ortégája – sokszor „palcája hegyén” pörgette enciklopédiába mártott ítéleteit. S az ítélet szép volt, vonzó, mint egy színes üveggolyó. Az ifjúság volt ez a pályafutás, de a szó legnemesebb értelmében: egy felfokozott magyar ifjúság.

Nyugaton át kelet felé

Mély magyarság

Minden népnek változik az arca a történelem folyamán. (A rejtett arc, az immanens arc, talán mindig azonos, de a vetítés sugarai különbözők.) Mint egy óriási film délibábjai, úgy cserélődnek folyton a történelem mozivásznán a népek szcénái. Azonban minden nép keresi az örökké változóban az örökké változatlant. Azt a legvégső titkos tartalékot kutatja, amelyből mint egy halhatatlansági kamrából magához veheti a megújulás italát. Az Olympos nektárja és a Walhalla söritala: ősrégi szimbólumok. A görögség és a germánság keresi bennük halhatatlan, folyton megújuló, azaz: folyton visszatérő Énjét.

*

Nemrég egy sok vitára alkalmat adó könyv jelent meg a magyar könyvpiacra: „Kisebbségben”. Németh László, az új magyar írónemzedék egyik reprezentáns szelleme (regényíró, színdarabszerző, költő és kritikus egy személyben) vizsgálja benne a magyarság rejtett arcát. Ő is a magyar változásoknak konstáns tényezőjét kutatja, az állandó magyarságot. Kiindulópontja Farkas Gyulának, a berlini egyetem magyar professzorának műve az *Asszimiláció koráról*, melyet a magyar földön szinte példátlan érdeklődés és megvitatás fogadott. Farkas szerint a magyarságba különösen 1867 óta oly jelentős számban tódultak be idegen elemek, hogy ez a szaporulat a magyarságnak addigi nemzeti egyensúlyát félrebillentette. Bekövetkezett az asszimiláció túlterhelése, egy emésztési betegséghez hasonló állapot: a magyar középosztály faji szétesése, Budapest elszakadása a magyar vidék lelkétől.

Németh mélyebben fogja fel a problémát. Az asszimiláció kérdésén túl, magát a magyar szellemi fejlődést veszi vizsgálat alá. Végzetes zavart lát ebben a fejlődésben, az örök magyar arc lassú alámerülését, a magyar konstáns elem háttérbeszorulását magának a magyarságnak a körében. Míg Farkas Gyula csak az 1867-es években jelöli meg a magyar hanyatlás végzetes dátumát, Németh László másfél századra megy vissza az időben. Másfél század óta – Mária Terézia korától kezdve – a legmélyebb magyarok becsukódnak önnön műveikbe, és a közszellemmel a kevésbé mélyek haladnak tovább. Így fokozódik ez a belső meghasonlás mindaddig, amíg csak a szellem hibája a történelmen is ki nem ütözik.

Szellem és mú: ezt a két fogalmat sarkítja egymás ellen magyarság-tanulmányában Németh László. Meg kell állnunk magunknak is ennél a megkülönböztetésnél.

– Hát a mű nem szellem? – veti közbe valaki, csodálkozva ezen a kettősségen.

– Bizony nem! – felel szomorúan Németh László. – „A szellem nem mű és név, inkább fluidum. A mű nyugszik önmagában; a szellem az, ami kiolvad belőle s a jobbakban továbbfolyik. Hölderlin művei az egész tizenkilencedik századon át megvoltak, de mily későn ömlöttek a németiség szellemébe...”

Íme, a magyar „fejlődési zavar” diagnózia. Mert „nem kell ott valami fejlődési zavarnak lennie, ahol a nemzeti irodalomból a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói esnek ki s a nagyobbak vagy kisebbek: de felületesebbek hatnak tovább?”

Így jut Németh László arra a következtetésre, hogy „a szellem katasztrófái zajtalanok”. Egy zajtalan katasztrófa ment végbe a magyarság körében, s a történelem robaja már csak ezt a néma belső összeomlást szentesítette. Ez az oka Németh szerint, hogy 1867-re, az osztrákokkal történt kiegyezés korára, „a magyar szellem annyira felőrölte magát, hogy az asszimilánsook csak beköltöztek az ürességbe”.

Valódi tragikus beállítás. S ha kissé lírainak és túlzásnak látszik is, a művészi megfogalmazás szuggesztív irrealitása fokozza az állítás etikai realitását. Az új magyar írónemzedék nem vádol idegen népeket a katasztrófáért; saját népét teszi felelőssé sorsáért, mint ahogy az ószövetségi próféták saját népüket ostromozták Babylon és Ninive miatt. A magyar szellem-történetnek már a protestantizmus óta hagyománya ez, s Németh László, a protestáns, ehhez a hagyományhoz tér vissza. Mily szemléletes képpel festi a magyar nép felelőségét, – íme a nemzet-metaphora:

„Minden nép a maga sorsának kovácsa, s ahogy a kovács testében háromszáz apró izom összejátéka üt, egy nép szellemében is száz egymást fékező, kitérítő, erősítő mű hatás-rendszeréből pattan ki az ütés, amellyel egy nép sorsához odasújt. Mi itt ezt a hatás-rendszert vizsgáljuk: mi mit fogott le, mit segített, mit siklatott ki – hogy a kalapács újra meg újra félreugrott...”

Ki ne érezné, hogy a mának a történelme is ott zúg a metafora fölött? Az új magyar írónemzedék szemlélete heroikus. Vállalja a harcot a mával. Felveszi a Sors által lába elé dobott kesztyűt.

– A történelem népekben él s népekben gondolkozik, népével az egyén földi halhatatlanságának is vége; semmiféle nemzetközi megváltás sem mentheti meg a rajtunk átszálló életet a jövőnek, ha a népnek, melyben atomok voltunk, magvaszakadt. Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga az élet is, reménytelen s a reménytelenségben, a falhozállított népek harcában van valami kétszerkettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött.

Ez volt az induló új magyar gárda kürtszava 1933 őszén Debrecenben, a Nagy Alföld legősibb kultúrvárosában, ahol a

csilingelő villamosok és lángoló nyugati transzparenszek alatt némán alussza mély álmát a múlt, a magyar Atlantisz. Ezt akarta felköltetni Németh László a Debreceni Kátéjával, amelyből az előbb idéztünk.

– *Hogy állhat helyt a magyarság?*

Ki kell egyenesednie és sorsa helyére kell szöknie.

– *Hogy egyenesedhet ki a magyarság?*

Hagyományai belső udvarára kell húzódnia, legjobb élet-
nedveit kell felszivattyúznia magába. Van magyar sors s voltak
e sors széljárásában lengő életek: ezeknek az izgalmát és erejét
kell átereztenünk magunkon. Át kell építenünk társadalmunk
hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába
kerüljön s olyan vezetőréteget kell uralomra juttatnunk, mely-
nek tudomása van a testről és helyzetéről.

Íme, hat évvel ezelőtt, a mély magyarság kiáltó szava!

A „Kisebbségben” ezt a kiáltást erősíti fel. Egy felszín-ma-
gyarság támadt a Kiegyezés látszólagos fellendülésében, „fé-
nyes” korszakában, a magyar szellem lassú belső felőrldése
miatt. A politikai ál-föllendülés az asszimiláns magyarokat
dobta az állam élére. A mély magyarság, a magyar szellem
„eddei” rétege – hogy germán hasonlattal éljünk – s maga a
magyar nép is Atlantiszként merült el a neki idegen kapitaliz-
mus zűrzavarában.

*

Íme, így teljesedik be egy nép végzete, ha elhagyja, vagy
nem érvényesíti eléggé önnön fundamentumát. A fundamentum
szent, arra féltékeny gonddal kell vigyázni. Minden népnek
vannak stabil szellemi értékei, nagy személyiségei, akik szinte
dogmáivá válnak az illető nép irodalmának. De ezek az értékek
a fundamentumtól nyerik jogosultságukat és erejüket, megítélé-
sük tehát a fundamentumhoz viszonyítva igazságos. A személyi,
kegyeleti érdek síkját metszi az evolúciós érdek síkja. Van egy
schilleri érdek és van egy Schilleren áthaladó Idea-érdek, ame-
lyet a mesteren túl megvalósított Hölderlin. Ugyanígy van egy
goethei és van egy Goethén túl átmenő német újfausti érdek.

A magyar irodalomnak ezt a személyeken áthaladó, és
fölöttük lebegő nagy fejlődési érdekét keresi, élén Németh
Lászlóval, az új magyar kritika. A fejlődés, ismétlem, bizonyos
fokig visszatérés a „belső udvarhoz”, – az „Anyákhoz”, a
fundamentum szellemeihez. A felszín-magyarság alatt – s ezt a
külföldinek végre észre kell vennie, ha valamennyire is képet
akar magának alkotni a magyar szellem lényegéről –, ott haran-
góz a magyar Atlanatisz: a cigányzene alatt a pentatonikus ősi
magyar népzene, melyet alig néhány évtizede hozott fel a teljes
ismeretlenségből két fiatal tanár, Bartók és Kodály, a modern
magyar zene megteremtői. Szinte egy elfeledett zenei Karjala
lappangott a városi centrumoktól távoleső kis magyar falvak
zugaiban, sírjukhoz közeledő vén emberek és asszonyok dalos
ajkán. Ezeket a megsemmisülés előtt álló évezredes magyar
dallamokat éppúgy fel kellett fedezni, mint ahogy Lönnrot

felfedezte – a múlt század elején – a Kalevalát Finnország civilizációtól elhagyott keleti, karjalai határán. Bartókot és Kodályt megelőzőleg, még a múlt század végén, Vikár Béla, a Kalevala nagyszerű magyar fordítója – aki az idén ünnepelte nyolcvanadik születésnapját – gyorsírással rendszeresen jegyzi már, folklór-elvek szerint, először használva fonográfot, az elfeledett magyar dallamkincset.

Tehát egy érdekes, de bizonyára más kultúrszférában is tapasztalt jelenségnek vagyunk a szemlélői. Miközben a magyarság igazi, évezredes arca mindjobban süllyed le az atlantisi-karjalai ismeretlenségbe, azalatt bűvárok szállnak a tenger felszíne alá, le a tátongó mélységbe, hogy ismét napfényre hozzák az eltemetett arcot.

Ez az oka, hogy a magyar szellem irodalomtörténetileg lerögzített értékeit revízió alá veszi ez a mély-magyar törekvés. Vörösmarty, Kölcsey, Kazinczy, Arany és a többi vezérszemle: nem öncélú, megközelíthetetlen és érinthetetlen bálványok, hanem: utak az Örök Magyarság felé. Természetesen, akik a dolgokat felszínesen, elkülönítve, összefüggésből kiragadva, tehát csak a meglévő, elkopott sémán át szemlélik, közönnyel, esetleg felháborodva haladnak el minden lönnroti, bartóki – herderi, mylleri, simrocki – törekvés mellett, éppúgy a Németh Lászlóé mellett is, minthogy sejtelmük sincs az alattuk harangozó Atlantiszról. S éppen ezek a felszínen futkározó lelkek azok, akik legelfogultabbak minden más feliratú felülettel szemben. Felület-magyarság, felület-szlovákság, felület-románság, felület-németség: százszor nehezebben érti meg egymást, mint mély-magyarság, mély-szlovákság, mély-románság, mély-németség. A mély-magyarság gondolata éppen a felületek alá vezet, a dunavölgyi népek ősi, közös, érintkező gyökeréhez. A népek gyökereit Isten szelleme őrzi. Ha a gyökerek találkoznak, Isten szelleme társalog önmagával. „Gestaltung, Umgestaltung, des ewigen Sinnes ewige Unterhaltung...” – így is lehet Goethe szavait interpretálni. A népi kultúra mint *alakulás*, Isten műve, éppen azért nem szabad egymás lerombolására, tehát Isten ellen felhasználni.

De milyen hát közelebről, a pentatonikus kották alá szöveget jegyezve, az Atlantiszként elsüllyedt magyarság arca, amelyet most oly lázasan kutat a fiatal magyar írónemzedék? Érdemes ezért az arcért alászállni a halálos magányba, a „kisebbségbe”? Igen, kisebbség, örök kisebbség. Mindenütt ez a sorsa a „bűvároknak”. A bűvársors mindig kisebbségi sors. S ez a megnyugató, ha valaki esetleg kétségbeesne Németh László könyvének „pesszimizmusa” miatt. Milyen hát voltaképpen a magyar lélek, amelyet annyiféleképpen magyaráltak már, és bizony sokszor fölényesen kezeltek, miután nem közeledtek feléje adekvát eszközökkel?

– Komor történelmi realizmus, a végső okok fölötti állandó véres töprengés; egy folytonos filozófiai feszültség, de víziószerű redukált-

ságban: erre tanítanak bennünket a nagy magyar természetek. Ez a mély-magyarság.

A legrégebb összefüggő magyar nyelvemlék, a XIII. század elején keletkezett halotti búcsúztató, az ún. Halotti beszéd szinte magában rejti ezt a nehézsúlyú, önmaga mélységei felé fordított ősmagyar természetet. Mint egy végzetes iránytű mutat arra, amerre a jövő magyar szellemeknek menniök kell, ha követni akarják a magyarság Géniuszát. Nehézkesen botorkáló, telt zengésű, orgonaszomorúságú az ősmagyar nyelv, rá van ütve a zord, harcos századok bélyege. Ilyen nyelvvel kitűnően lehetne visszaadni az ógermán Eddát... De ez a „halottas” jelleg még ma sem törlődött le egészen a magyar nyelvről. Sőt rögtön kiütközik, mihelyt egy kissé elhagyjuk a városok nemzetközi relációit. A magyar paraszt – nemrég állapította meg Karácsony Sándor, az úttörő magyar pedagógus, a „magyar észjárásról” szóló nagy munkájában – még ma is a múlt századokat hordozza: ha nem is csupán egy darab anakronizmus, mindenesetre egy darab – történelem.

A Bartók- és Kodály-felfedezte ősi zene, az élő magyar nép és az irodalom régi emlékei: ezek azok a források, amelyekből rekonstruálni igyekszik az új magyar írógárda az állandó magyarságot. Ezenkívül a rokon Kalevala művészi és népismereti tanulságai, a szomszéd keleti népek irodalmának összehasonlító vizsgálata: ez mind a föld alá, az eltemetett magyarság megismerése felé vezet. Úgy is mondhattuk volna: a történelem előtti magyarság felé.

*

E sorok írója mutatta ki két évvel ezelőtt a történelem előtti korba visszanyúló Kalevala szerkezetéről *Út a Kalevalához* c. tanulmányában, mely felveti egyúttal a magyar irodalom alapkérdését, hogy néhány mellérendelt, egymásra aggatott képcsoporttal dolgozik. Szerkesztésmódja a mellérendelés, ellentétben a homérosi eposzokkal, amelyek sokkal bonyolultabb és sokkal „irodalmibb” esemény- és időcsoportosítással, egy úgynevezett alárendelő módszerrel élnek. A magyar észjárás törvényeit kutató Karácsony Sándor ezt a kalevalai mellérendelő elvet az egész magyar gondolkodás strukturális karakterisztikumává teszi meg. A magyar nyelv – szerinte – mellérendelő nyelv, a német, francia, latin: alárendelő. „A magyar nyelv grammatikája nem fogalmi jegyeknek egy fogalomba gyűjtését célozza, hanem mindenkor két fogalomnak, vagy egy fogalomnak és egy viszonynak, vagy két viszonynak egymáshoz viszonyításával jelöl. Az alárendelés tehát mindig elvon, a mellérendelés szemléltet a jelrendszerben. Még a szó jelentésében is megvan ez a különbség: az indogermán szó vagy valami általánossággal vagy valami különösséggel jelöl, a magyar szó jelölte valami mindig valamihez képest az, ami.”

Így jut arra a Ceterum censeo-szerű vezérmotívumra: „Ami magyar, formájában primitív, tartalmában objektív.” Ez a jelszava. De meg ne tévesszen bennünket a jelszó „primitív” kifejezése. „Primitív, de úgy primitív, hogy mindenre kész és képes.”

Ez az „objektív primitívség”, ez az ázsiai, ill. euramerikai életforma – az indogermán formával szemben szuverén. „Európában csak lélegzik a magyar fa, Ázsiából táplálkozik, helyesebben Ázsiaként táplálkozik, hogy aztán az egyetemesség számára termeljen...”

*

„Egyetemesség.” Itt vagyunk a filozófia problémájánál. Alkalmas-e a magyar lélek az egyetemességre, amely a filozófia biztosítóka? Helyet foglalhat-e a magyar a nagy kultúrnépek között? Igen: de csak önnön törvényei szerint, saját történelmi alkatát meg nem tagadva. Karácsony Sándor szerint: „A magyar filozófia szemléletes, kézzelfoghatóságból végtelenbe vetülő s onnét ismét a kézzelfoghatóságba hazataláló, hyperbolikus formája, reális alapú, transcendens jellegű...”

S a magyar költészet támogatja-e a magyarságnak előbb bizonyított filozófiai hajlamát? Éppen azt a vonást, amely a külföldi szemlélő előtt legkevésbé látszik valószínűnek a „betyár, csárdás, cigány, puszta” sztereotípiáján át? Németh László erre így válaszol, megerősítve és tényleg „egyetemessé” tágítva Karácsony Sándor szavait (Adyról van szó, a magyar életérzés legmélyebb lírai megfogalmazójáról, a tragikus magyar sors költőjéről):

– S megint egy magyar vonás: a törbeesés nemcsak a törön tanít meg gondolkozni, hanem a törvetőn is. A magyar sors: emberi sors is, s a végzet helyi pribékjeinek s angyalainak csak a magyar kosztümöt kell levetniök, hogy mint örök elvontságok: Élet, Halál, Isten – állják őt körül egy kálvinista *Theatrum Mundi* deszkáin. A metafizikai, vagy ha úgy tetszik, teologikus érzésnek egész különös iskolája ez: a faj sorsa hozzászoktat a sorshoz, a patrióta a heveny bajok mögött ember-magjával a végzethez beszél, s küldetésnek érzett pályája teremt Istent neki. Ilyen faji szorongásból táplálkozó, de azon túlcsapó vallást Nyugaton hiába keresünk: az ószövetségi zsidók, Dosztojevszkij oroszai bogozták így össze népi bánatuk Istenük természetével. *Hogy a magyar szellemben mindig megvolt a hajlam a patrióta lírából a végokok körén mint vallásos líra szállni följebb s följebb – a tizenhatodik század kálvinistái éppúgy bizonyítják, mint Széchenyi, vagy Ady legigazabb elődje, Vajda János. De ami azoknál hajlam: Adynál dantei méretű építmény.*

*

De kicsoda ismeri mindezt? Nemcsak külföldön, mondjuk Németországban, de – Magyarországon is? Igen, csak a kisebbségben élnek a lényegek, elszigetelve, mindenütt a világon. A szellemi élet hierarchia. Csúcsépítmény. A csúcsok száma mindenütt kevés.

„Betyár, csárdás, cigány, puszta...”: íme, az olajnyomat. De nem készíthető hasonló lenyomat más népről is? Mi sem könnyebb, mint a sztereotípia. A magyarságnak ezt a sztereotípiáját kell áttörnie a külföldnek, de magának a belföldnek is, ha komolyan közelébe akar férkőzni a mély-magyar léleknek. De

megértheti-e a külföld, a művelt nyugat, a keleti magyart? Milyen égtájhoz tartozik voltaképpen a magyar lélek? Nyugathoz vagy kelethez?

Ady, a reprezentáns modern magyar, ennek a kérdésnek dilemmájában őrlötte fel életét. A párizsi Nyugatot tűzte ki lobogójára, s Párizsban szédülten vívta harcát az óskeleti magyar fantommal, Ős Kajánnal, az ázsiai Kelettel. Húsz éve fekszik már a föld alatt. S ma is vitáznak keleti vagy nyugati volta felől. Nemrég irányította vissza Adynak kelet felé úszó hajóját egy csillogó tollú fiatal irodalomtörténétíró. „Kezdek már Adyt elmitizálni, nagyon keleties lesz már Ady, holott a későbbi kor irodalomtörténete, az elfogulatlan, bizonyára, majd ismét elismeri az ő nyugat felé törő hajlamát...” Így ír Adyról 1939-ben a fiatal magyar irodalom szélső „nyugati” intellektuel-frontja.

A „keleti” front – a „mély-magyarság” jelszavát kitűző – ezzel szemben így érvel: Bontsuk fel már ezt a fogalmat: nyugat. Differenciáljuk. Van olasz, spanyol, francia, angol, német „nyugat”. Egy nevezőre hozhatók? Ha jól megvizsgáljuk e különböző nyugatok fejlődéstörténetét, mit tapasztalunk? Mind küzd szintén a saját „nyugati” sémája ellen. A német szellem hányféle megújódáson megy keresztül: a franciás műveltségtől az Edda felfedezéséig! S a görögség is hányféle! A legnagyobb, az aischylosin és homérosin, Sophoklés Oidipusának Sphynxén és a mykénaei szobrokon: ott reszket Kelet rejtelmes mosolya, az archaikus mosoly.

A múlt hetekben kaptam egy képeslapot Párizsból, Nyugat fővárosából, ahová annyi magyar vonzódott már, s ahová Adyt is elvitte „a nagy fekete vasszörnyeteg...” A Notre Dame-ot ábrázolta a kép, helyesebben a Notre Dame-nak csak egy csücskét. A templomot alig láttam. De annál jobban a templom egyik párkányáról rám meredő szárnyas szörnyalakot. Olyan volt, mint az egyiptomi Szfinx, de annál gonoszabb, ironikusabb szemű. Az angyalnak, a szfinxnek és az ördögnek, a Sátánnak volt a keveréke. „Chimère.” Chiméra: ez volt aláírva franciául. Kicsoda Chiméra? „Typhon és Echidna leánya, tüzet okádó mesés szörny, melynek előrésze oroszlán, közepe kecske, hátulja kígyó alakú volt.” – Így mondja a görög mitológia. Itt az előrész nem volt oroszlán, hanem – Sátán. Két kis szarvát is felfedeztem. De nem a Démon-rekvizitum ragadott meg. A tekintet. Amerre nézett... Arra nézett, ahonnan a mesék és szörnyetegek erednek. Túl Párizson és az Eiffel-tornyon, túl Tasso édes stanzáin és túl a précieuse-ök ékes alexandrinjain, a ködös Északra és a félelmetes fényű Keletre, Vipunen, az eltemetett holt-eleven táltos, a földben varázsigéket mormogó Kalevala-óriás és a bíborpalástban, zeneszerszámmal, paripán vágató duhaj mámor-fejedelem, Ős Kaján hazája felé... Amerre a Halotti Beszéd fojtott zokogása óta az ébrenalvó Adyk, a bujkáló magyar formák, lépteit irányítja a jövő. Nyugaton át Kelet felé.

A líra „műhelytitka”

I. Egység

A lírikus kissé megborzad és gyanakodva néz körül, ha műhelyt emlegetnek, lantjára pillantva. De hiszen lantja sincs már. S a műhelyek kattogó zaja, a laboratóriumok iszonyú mechanizmusa, a műhely-városok Múzsza-irtó örvénylései: ezektől menekül a lírikus, valahová máshová, amely nem műhely, hanem hely, csendes hely, mű nélkül, – ajándékkal, váratlan ajándékkal, a pillanat ajándékával...

Lant már csak múzeumokban található és a lexikonok vastag köteteiben. Vegyük elő a jó öreg Pallast: „...A hangfogót rendszeren egy teknősbékának héja vagy legalább teknősbékahéjjal kirakott fateknő alkotta. Ebbe ékeltek két botot, később a vadkecskének szarvait (kerata), melyeket egy haránt iga (zügón) kötött össze egymással. A húrok (számszerint 7) birkabélből készültek...”

Ez a líra ősi műhelytitka. Ha tovább idézem az archeológiát, a probléma túlnő e rövid félóra keretein, bajosan érünk célhoz.

Pedig mintha igazságtalanok volnának a „*techné*”-vel szemben, mely az ipar ősi jelentése, és műhelye a *világ*. Itt még nem válik kétfelé anyag és szellem. Igenis, lényeges az, mint szorul a birkabél-húr a nádból készült tartóba és lényeges a lantverő is... Minden lényeges itt, összefügg a dallal, mint az ősi Tűz Prométheus-szal. Prométheus kora ez az isteni Iparosoké, akik egyúttal Művészek. Ezek műhelye még őrzi Olympos magasságát, az ilyen műhely titka még: az Istenség titka.

A líra is az Istenségtől kapta első indító dallamát. Aki költő, csak ebben az eredeti értelemben fogadhatja el a „műhely” fogalmát. Az ilyen műhelybe már jó menekülni, még ha a dal elevenen éget is. Ennek a műhelynek titka mi lehet?

Vegyük elő Hölderlinnek, ennek a műhelyében rekedt és befa-lazott lírai géniusznak egy szerény kis versét. Hölderlin mindig szerény, csak a végén sújt kalapácsával:

*Leerne im Leben die Kunst, im Kunstwerk lerne das Leben,
Siehst du das eine recht, siehst du das andere auch.*

A líra műhelytitka: a lírikus életének egysége. Ezt az egységet kell megkeresnünk a mű mögött. S az élet mögött a mű egységét.

Nincs szomorúbb, mint a műben a lét széttört egysége, s nincs szomorúbb, mint a létben az összetört mű. Horatius,

Boileau, Arany János, Verlaine és társaik egész sora: verset írtak a versről. Circulus vitiosus ez? Utánozhatjuk-é magunk is ezt a „hibás kört”? Egy vers tolul ajkamra. Egy összetört Ars poeticának elémhullt darabja. Nézzük csak, merre mutat?

A KÖLTŐ AZT HISZI AZ ÉJ FOKÁN,
hogy úr lesz a jövendő birtokán,
a költő azt hiszi az éjbe veszve,
hogy élni fog önmagában, mint Eszme.
Pedig az eszme nem csillog magában,
eloszlik az embereknek agyában,
összevegyül az aggyal mint a péppel,
ebbe a kétséges masszába fészkel
és ebben az állhatatlan anyagban
szétmállik a szent Forma szakadatlan.

A vers jövője csúf csatorna csak,
megöli a hőség és a csatak,
megöli egy hirtelen összeomlás,
megöli lent a föld alatt a bomlás.

A halhatatlanság csak rugkapálás,
egy biológiai sántikálás.
Nézd, mint változnak Dante tercinái,
ha pörgetik a milliók csigái:
egyikben úgy csörög, mint a dió,
másikban puffad, mint egy embrió,
a harmadik öklét szorítva jajgat
és benne Ugolino tornya hallgat,
a negyediknek most ömlik ki vére, –
ismersz-e még benne Beatricére?

A költőt az a vonzás bűvöli,
mellyel a hold a tengert emeli.
Ott áll az éjszakában, s ablakából
megejti őt a csillaghídú távol.
Kinyújtja a távolra két kezét
s idézi a hidak fénytengerét,
melynek tüzeit a gyémánt-úr fagyasztja
s ily tűzre vágyik ő is, ily hidakra.
Mennyi magas alkotás, égi, ritka!
S széttöri az agyvelők mozaikja.

Ó mondd, barátom, mért nézzek kevélyen?
Egy-két agyban csillog csak költeményem.

Ez a néhány éve keletkezett vers vajon mint bánat csak néhány éves? Bármily eltérők egymástól Horatius, Boileau vagy Arany János, pláne Verlaine, közösek mégis. Mind valami „egység” után kiált, s mind valami „egység” híján bankódik, vagy

kacag. A nemes Pisók elé kirakott nemtelen kép: emberi törzs + lónyak + különböző tarka toll + ...tarkítsam még tovább? *Egészet! Egészet!* Az értelem egy – utcáját! A költészet délibábvalósága, nézzétek, tótágast állva sugárzik a vaskos „valóság” össze-vissza részei fölött! De ez mind csak – irodalom. Egy Egész él fölöttünk: a Zene...

Mennyi újrafogalmazás és mennyi új lényeg! Hányféle Egész van hát? Ahány költő? Nem, a világért sem. Az Egész csak Egy. De ez az Egy mérhetetlen. S minden új líra ezt a Mérhetetlent méri le.

Amennyiben líra. Mennyi csonka, meg se született lírikus! Mint egy nagy csatatér szétszórt emberroncsai: itt egy kéz, ott egy láb, amott egy fül... Vagy mint egy szeánsz homályos és hiányos materializációi: foltokban jelenik meg a Szellem, csak itt-ott foszforeszkál a levegőben az alvó médium felett...

II. Vidám verses harc az egységért

Az előbbi paradigma-versünk kissé szomorú volt. Tegyük vidámbbá lírai műhelyünket. Az igazság nemcsak búsong, de kacag is. Néhány éve seregszemlét tartottam lírikusaink fölött. „Műhelyem” ablakából bámultam ki, Csokonai gúlájának árnyékából. De fölöttem volt Aischylos árnyéka is. És a frissen felfedezett Kalevala. S egyszerre olyan furcsa, kicsinyes színt öltött a jelen. Ha némelyik lírikus a metaforákban ráismerne saját műhelydarabjára, gondolja meg: ez csak egy darab. Saját magáról állít ki rossz működési bizonyítványt, ha azonosítja líráját egy leltári tárggyal. A cím lehet kétféle is: *Szép Szó* vagy *Politúr*. Boileau verстана arra int, legyünk változatosak.

*Most a költők, szép hasonlat-
lepkéket úznek, folyókkal
játszanak, tűzmadarakkal
és aranyszínű golyókkal.*

*Hol van itt Prométheus bús
lángja s a titáni Föld?
Itt aranyhalak bújkálnak.
A szép szó mindent megölt.*

*Itt mindenki politúrra
les, csak politúrt szagol.
Pest-Buda két tartománya
már csak szép szót labdacsol.*

*Egyik népiesre fényez,
másik antikot nagyít,
s annál hazugabb mindegyik,
mennél európaibb.*

*Nincs a szónak égi súlya,
nincs, amibe lelkem öljem.
Többet ér egy csíz kisujja
Régen meghalt Vejnemöjnen.*

Induló fejezetünk a lírai Egész elveszett álmát siratta a hidrafejű tömeg millió agy-mozaikjában; most viszont a hidrafejű Lírát támadtuk, amely a maga kis pillanatnyi célját vadássza, a nagy pillanat és a nagy cél reménye nélkül. Sajat műhelyünk ellen intéztünk tréfás ostromot: a guerilla-líra ellen, amely portyázik, egymást szabdalja, és nem tudja, hogy mi rejlik az elemek mögött... Sajnos, ebből a költői példányból van a legtöbb. Nem árt tehát, ha a „műhely” minőségének fokozására még néhány epigrammot szélnek eresztünk. Legyen az egyik címe:

*A „SZÉP” VERS
(Versműveseinkhez)*

*Mit suttogtok a sás közé mídászi álmokat?
Apolló hátatok mögött számárfület mutat!*

*A vers legyen szálló pehely és zuhanó parittyá,
akkor „szép” a vers, ha egy szellő rezgeti és a halál hajítja.*

Istenem, a „halál” nehéz, súlyos szó! Aggodalommal írom le. Mindenki iszonyodik tőle, talán még a világgyűlölő lírikus is. Szép úgy üveg alatt, kikészítve, naftalinozva, mint egy halálfejű pillangó. De eleven valóságában, trónoló „királyi” fényében... Milyen hálóval is fogják az ilyen „lepkéket”? S most elérkeztünk a líra műhelyének bökkenőjéhez. Minden lírikus felismerhető és megítélhető arról, hogy *mint* hasonlít. Megnyugtatom a jelenlevőket, nincs szándékomban idecipelni a magyar irodalom összes hasonlatát. Az irodalomtörténet rak-tárában zsákszámra hevernek a hűvösre tett hasonlatok.

Egy fiatal lírikusunk valamelyik évben kötetével tisztelt meg. Szokásom szerint egy levelezőlap-kritikával válaszoltam, persze versben. Hasonlatait mérlegelve lobbant ki belőlem a vers, műhely üzent műhelynek. Kezdő lírikusaink okulására lemásolom, ekképpen:

*AZ UTOLSÓ CSATA
(Kritika helyett)*

*Megkaptam verseidnek kötetét,
a vers csupa hasonlat, csupa kép.
Égő vizet töltöttél a pohárba,
hadd gyúljak én is egy metaforára.
Gát közé kell szorítani a folyót,
gát kell a versnek is, a versek mégis*

*akkor nem halnak meg, hogyha kitörnek
a képek kalitkáiból.*

*A gát megfelel-é a képnek?
A kép megfelel-é a gátnak?
Akik a gátakon átlépnek,
azok a képek a bátrak!
Készülj fel az utolsó versre,
vívj meg az utolsó csatát,
ránts le magaddal Dugovicsként
versed végső hasonlatát!*

Talán nem egészen *deduktív* a módszerem, de nem is akarok deduktív lenni. A lírát ne öljük meg fennkölt esztétikai unalommal, amely az esztézisnek éppen nem törvényes gyermeke. Az esztézis törvényes gyermeke eleven és friss, mint Euphorion... Nem is vállalom én a „hideg hóhér” szerepét, még ha „tudomány” is a neve. Lobbanjon ki hát még egy búcsúvers a távozó szépművesek után, akik az Egész álmát elvetették:

EGY INDULÓ KÖLTŐ VERSEI ALÁ

*E verseknek kilenven százalékát
egy ifjúsági múzeumba tedd el,
s azt üzenem féllábbal síromon:
ne játssz papír-játékot a sziveddel!
Inkább szerezz megtakarított pénzedből
egy ritmikusan rugó paripát,
pattanj rá hátul, Parzivált kiáltva,
s fújj róla plasztikus füstkarikát!
Látom, hogy Parzivál volt lelked álma,
szeressed is mint Parzivál a lót,
rajzolj egy körképet, mint Feszty Árpád,
csapj hozzá hosszú asszociációt:
legyen rajta feldúlt mező és máglya,
legyen rajta rab és ökörfogat,
legyen rajta párducbőröstül Árpád,
de kerüld Brampurt és a hindukat.
Ne menj, ne menj keletre csöpp hajóddal,
a perzsákból ne csinálj nagy strapát,
hagyd Dárius dühét, Tarima gyászát
és férjét, a felkoncolt satrapát.
Svájc hegytetőin hagyd a lavinákat,
miknek szíve rejtelmes és konok:
egy csillogó hópehely csillagából
tyúkszemedre lépnek a démonok!
Inkább olvasd Beniczky Bajza Lenkét,
inkább olvass Új Időt, Tolnait,
mint ötszázötvenöt absztrakcióval
körülzengd a Hallgatás Tornyait!*

E verseknek kilencven százalékát
 dobd el, markodba végy egy hosszú pálcát,
 nádból legyen, aztán a többiből
 porold ki jól a fénysugarak nászát,
 porold ki az ezüst felhógomolyt,
 porold ki a gigászi szárnyú gyászt,
 irtsd ki a dolgok gyökerét s a fényt,
 mit a hold misztikusan patináz!
 De üsd a gúnyos kacajú sárga gyászt is,
 üsd a berregő csodagépeket,
 inkább végy egy kimúlt agárkutyát
 és készíts a gyomrából pépeket!
 Mert pépre van szükséged, hogy emészd
 meg az ifjúság tünde képeit,
 sziklára van szükséged, hogy kovácsold
 össze a rózsák jelenéseit,
 tengerszemet tégy két szemed helyébe,
 látni két szemmel: tenger a világ,
 taszítsd ki két szemed és mint Homéros
 hozd ide az Alvilág kapuját!
 Fojtsd meg két kezedd a levegőt,
 mert a művészet zord, embertelen,
 fojtsd meg, aki a legjobban szeret,
 s akkor a legszebb Múzsza megjelen!
 Lesd meg röptében a madarakat,
 és lesd meg a víz alatt a hidat...
 Építs magadnak egy új templomot,
 amelyben a vak tér az áhítat!

III. Rész és Egész viszonya (Kis kerek virág...)

Ha jól figyeltünk a paradigma-vers dallamára, észrevehettük, hogy ismét visszatértünk a rögeszméhez, – „rész és egész”. A vers mint mennyiség: rész és mint lényeg: egész. Hányan összezavarják a két fogalmat. S megfordítják a viszonyt: a rész felfalja a lényegét...

A „szép” vers: csinos zsákutca, amely visszavezet a versíró ürességébe és hétköznapiságába. Vagy egy más hasonlattal: manikűr-szalón, ahol zsúrra készülő fiatal emberek rágják a Múzsza körmét... Az igaz vers – most nem óhajtom használni a „szép” jelzőt –: Goethének egy verse lopózik a lelkembe most, pedig nem jár álutakon ez a vers; tiszta, nyílt tekintetű, mint az a kis kerek csillagalakú virág, amelyről szól:

*Ich ging im Felde
 So für mich hin,
 Und nichts zu suchen,
 Das war mein Sinn.*

*Da stand ein Blümchen
Sogleich so nah,
Dass ich im Leben.
Nichts lieber sah.*

*Ich wollt es brechen,
Da sagt es schleunig:
Ich habe Wurzeln,
Die sind gar heimlich.*

*Im tiefen Boden
Bin ich gegründet;
Drum sind die Blüten
So schön geründet.*

*Ich kann nicht liebeln,
Ich kann nicht schranzen:
Musst mich nicht brechen,
Musst mich verpflanzen.*

*Ich ging im Walde
So vor mich hin;
Ich war so heiter,
Wollt immer weiter –
Das war mein Sinn.*

Ki tudná ezt a verset Goethe műhelyéből „átültetni” idegen talajba? Ugyanaz maradna a vers? „Über allen Gipfeln...”: bizonyára még emlékezetben van sokak előtt ehhez a másik kis Goethe-vershez fűződő vita. Kinek a fordítása jobb? Babitsé, vagy Tóth Árpádé, vagy... már nem is tudom név szerint, még kié. Milyen sok részlet-pepecselés sorokkal és rímekkel... De egyet mintha elfelejtettek volna hangsúlyozni: a kis vers mögött fénylő Goethe-Napot, amely nélkül a vers – holdvilág. A *goethei összetételt* kell megkeresni, a *goethei fény és goethei vér összetételét*, – az irányt az Egész felé.

S az *Egész* sokszor, talán legtöbbször: félelmetes, mint maga az *Élet*... Ezért ássák be magukat az emberek vakondokként az *Egész Élet* elől, – menekülnek előle; részletbe, részletbe, gépbe, receptbe, aktákba, rangba, kartellbe... ünnepélybe... ágyúgolyóba... Mert az *Egész Élet* még az ágyúnál is félelmetesebb! Így menekülnek az *Egész Vers* elől is. Mozaik... Mozaik... Nincs nagyobb bűn a „szaklírikusok” szemében, mint mikor egy társuk *Egész Verset* ír... Nosza, megindul a hajsza az ilyen illegitim „műhely” ellen, – idézzem-e az irodalomtörténetet és közelmúlt napjainkat? Micsoda gyilkos süllyesztők! Micsoda gyilkos hallgatások! A lírai műhely lírai Kamarillává alakul át. S a Kamarilla végül önmagát öli meg. Felbomlanak önnön mérgeiktől.

IV. Félelmetes élet

Mi az, ami oly félelmetes az Egész Versben? Még a „kis kerek virág” mögött is? Mi az, ami elől úgy menekül a „szép” vers? Mi az, ami ellen irodalmi kamarillák alakulnak? Az anyag és a szellem örök robbanása, amelyből kiestek Platón Ideái, a Hegyi Beszéd, Krisztus keresztje s Buddha Nirvánája... A Szellem, a Vers a gravitáció könyörtelenségével – nevezzük ellengravitációnak – elérkezik egy felső fokra, ahol formája alatt elvonul a lét, s ő visszaadja formáját a létnek. „Elmúlik e világ formája...” – hirdeti az Írás. A géniuszok végső értelme – ez volt Ady-vizsgálataim eredménye –: hogy kell felbontani a formát, hogy kell Istenhez méltón elmúlni...

Ez a zsenik paradox-dekadenciája. Mert az ilyen „elmúlás” örökké új életre ingerel, új s új formák felé. „Új s új lovat” – kiáltja a távozó Ady.

*Segítsd meg, Isten, új lovaddal
A régi, hú útra-kelőt,
Hogy só-bálvánnyá ne meredjek
Mái csodák előtt.*

*Az Irgalmatlant küldd társamnak,
A rohanó, büszke hevet
S az emberségem ezután már
Legyen kegyetlenebb.*

*Ne rendeld romló nyájaidnak
Sorsa alá a sorsomat,
Az embered, ha nem ma-ember,
Kapjon új s új lovat.*

*A nagy Nyíl kilövi alóla
Kegyelmed egy-egy szép lovát,
De ültessz szebb lóra az embert,
Hadd vágtaessen tovább...*

Ilyen a zsenik salto mortalé-ja, vagy helyesebben: salto immortalé-ja. A nagy líra erre tanít. A nagy líra műhelyének titka: *készülődés egy sírontúli ugrásra*. A kis líra nem tud a síron átugorni, beleesik a sírba. Ezért úgy védekezik, ahogy tud. Néha kővel veri be a nagy Líra ablakát... S ha mégis a nagy Líra befejezett tények elé állítja és tömjénezni kénytelen az utókorral, minden erejével azon van – ez is a líra „műhelytitkai” közé tartozik –, hogy eltapossa a *nagy lehetőségeket*. Egy magas, bürokratikus és bizantinikus középszert vesz védelme alá, amely mély tiszteletben tartja és a viláért sem hágná át az ő esztétikai Maginot-vonalát, s a szent nemzeti tradíció nevében kiírtja az evolúciót.

Pedig a líra műhelytitka éppen a lehetőségek megteremtése. Csokonai, Petőfi, Arany, nemcsak kész mű, hanem lehetőség. Nemrég erre mutattam rá a „Mély magyarság” vitájában, amelyben az egyik oldalon leplombálták a géniuszokat műveik koporsójába, a másik oldalon azonban a halott kitört koporsójából és „ eget kért”, azaz: lehetőségeket kért, megszakadt útja lehetőségeit, földi nevén és művén túl, – új s új formát, – új s új lovat!

Az előbb *félelmetesnek* tituláltuk a héroszi Egész Életet. Ezt mikor legteljesebben fölépül, elrántja egy végzetes hatalom. Az ilyen élet azonban – ismétlem – mégsem „dekadens”. A dekadenciánál a Forma a korcs hó leplezője: *kifelé-pompázó, rangos, hősködő és csaló. Izzóvörösre festett hideg kályha. Mellé ülsz dideregve, s megfagy ereidben a vér. A Géniusz élete, formája csúcán, a legnagyobb lobbanáskor, összeomlik egy még teljesebb élet felé, amelyről csak sejtelmünk lehet, az álom legalján csenget fel néha hír...*

Ilyenkor az Élet formája átvezet egy másik formába, amely már több, mint Élet... Nem tudjuk, hogy mi. S ez a félelmetes és – csodálatos. Hallgassuk meg csak a Halottak élén hadonászó Adyt, lírája „összeomló” műhelyében:

*Csillag-zuhító angyal-trombiták
Piros hangjára addig-addig lestem,
Míg megérkeznek a káprázatok
S csodáit küldi, pirítva a testem,
A nyolcadik angyal: a Láz.*

*Minden rendestől eltéptem magam,
Szemem prédáit mind összezilálom,
Életem száz mással elegyíttem,
Csapdoshasson vitézül föl az álom
S száz színű álom-rettenet.*

*Csodálatos, képes rettenetek
Szent zavaros kora, ime, szakadt rám,
Ülnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván,
Hogy minden: ugyanegy legyen.*

*Így, az üröm és halál-vágy után
Teljességessé, fantomossá válok,
Reggelt, oldást, bizonyt nem keresek
S leráztam a csak-ez és csak-egy jármot:
Már minden mindent vállalok.*

*A Láz és én vagyunk ma a világ,
Nem sietek, mert már el úgyse kések,
Csillag-zuhító angyal-trombiták,
Száz étellel fölérő jelenések
Visznek csodák föntjére föl.*

Az életből távozás – amely a nagy lírák alapgondolata, még a szerelem is ezt készíti elő – kétféle lehet: úgy, ahogy most Ady mutatta meg. Lázzal, csillagzuhító angyal-trombitával, piros csodákkal. Ez az Élet apokaliptikus mozdulata, az eddai mozdulat. Ady úgy távozik, ahogy az Edda istenei távoznak: a Völuspa iszonyú alkonyában, világok összeomlása között. Van egy másik fajta távozás, ahogy Vejnemöjnen elhagyja a Kalevalát: rézcsolnakán, lenge szárnyú ércladikján, egy utolsó „regelés” után. Ringatja a tenger végtelen háta rézhajócskáját, egy darabig még látják a Kereszt új nemzedékei a parton, aztán evez, evez. „A legfelső földanyáig. A legalsó éghatárig.” A távozás – íme – kétféle. De az Életből mindenképp távozni kell. A líra így készíti elő műhelyében a távozás titkait.

V. Ellenállások

(Szó, ritmus, rím, gondolat)

Azon veszem magam észre, hogy akaratlanul is beleestem a dedukcióba. A félelmetes és csodálatos Élet csillagából vezetem le a versek sugárait. A felfelé és lefelé rántó Hatalomból, amely bekényszerít, egy ismeretlen „büszke heven át” testünk zárt terébe, aztán földig rontja alkotása tornyait.

Hogy utánozza – hogy ismétli – az Életnek ezt a halhatatlan kettős mozgását a líra? A szó zárt terében, az anyag nehéz közegén át. Mert nemcsak a szobrásznak nehéz az anyaga. Nemcsak az agyagnak van súlya és nemcsak a kő áll ellen. Nehéz és gyötrelmes közeg a szó is. És sokszor a márványnál is konokabb a gondolat.

Földessy Gyula engedje meg, hogy az irodalompolitika által agyonhallgatott reprezentáns művét kiemeljem a feledés homályából, s hozzáfűzzem további szavamat. (Tanulmányok és élmények. Budapest, 1934.) „Töredékek a költészet metafizikájához”: most elsősorban erre a bevezető tanulmányára gondolok.

Az emberiséget minden munkakifejtésre a Végtelenség ösztöne hajtja, amely egy a költői képzelettel. A végcél: az egy-örök Igazság, a Gondolat. Minden nagy tudós, filozófus vagy művész itt találkozik, bár útjuk különböző is. A primitív kultúrák az emberi alkotások indító okának egyvoltát meggyőzően igazolák...

Ilyen gondolatokkal indul a Metafizika. Majd így folytatja: „A művészet fölényességét a tudomány fölött éppen az határozza meg, hogy az az éltető eleme, ami az Életnek legfőbb és legegységesebb törvénye: a ritmus: a szabályos mozgás.” (...) „A csillagok mozgása, a bolygók, holdak, üstökösök periodikus pályája, a mi kis földünk természeti élete: az évszakok, a nap és éj szabályosan váltakozó üteme... A ritmus nemcsak formája, de egyúttal lényege is az Életnek...” (...) „Az igazi nagy képzőművészetben képe vagy szobra megalkotásakor ugyan-

azok a ritmikus erők munkálkodnak, amelyek az általa reprodukált természeti jelenséget létrehozták és fenntartják...”

S bár „a művészetek között nincsenek értékbeli különbségek, a költészet (ennélfogva) nem a legtökéletesebb művészet”, – mégis az Igazságot, a Végtelent a költészet tudja legeggyetemesebben érthető módon megközelíteni. „Azért, mert a költészet a gondolatot a szavakban, a beszéd harmóniájában fejezi ki.”

De most jön az „ellenállás”: „A költészet anyaga, a szó nagyon megkötött és kevésbé kielégítő megnyilatkozási közege a Gondolatnak.” A többi művészetek, mivel nem terheli őket a szó logikai meghatározottsága, – „éppen logikai meghatározatlanságuknál fogva mélyebben rántják bele a lelkeket a Végtelen misztikumába...” Itt a Gondolat, a Végtelen „a maga szóra-fordíthatatlan szűz tisztaságában” jelenik meg az ember előtt és az emberben...

Földessy az emberi nyelv és a Gondolat ellentétes feszültségét hangsúlyozza. Szerinte a költészet a „legfajibb és – bármilyen ellentmondásnak látszik – a leganyagiasabb, legföldibb művészet. A szó, a hang, mint alakítandó közeg, minden más művészet közegeinél inkább anyagiasítja és korlátozza a gondolatot. Az emberi elérhetetlenségek legnagyobb szimbólumait, a sziszifuszi, tantaluszi gyötrelmeket kell idéznünk, ha a gondolat szóraváltásának nehézségét akarjuk jellemezni...” (...) „Minden nyelv, úgyszólván, külön harc a gondolat megvalósításáért, a hang, a szó meglelkesítéséért...”

Ki győzi le hát a szavaknak ezt az ősi ellenállását? *A költészet* – hangzik felelete.

„A beszédnek éppúgy végső értelme és rendeltetése a költészet, mint a vegetációnak a megérés, a fának a gyümölcs, a gondolkodásnak az Igazság, az Élet törvénye...”

Nos, Földessy felfogása találkozik az én „deduktív” felfogással: a Gondolat, a Végtelen, más szóval: az Egész Élet hat *lefelé* a nyelvre, a hangra, a kőre, színre... A Legfelső Elv alkot. A Skolasztika kapujánál vagyunk. Platón-Aristotelés ajtaján kopogtatunk.

Adva van tehát egy végső, mindent magába foglaló lírai Gondolat. Ennek az útjába azonban nemcsak az anyagias szó áll súlyos testével, hanem maga a ritmus is, noha rendeltetése szerint ő a Gondolat önmozgása. A szervezetbe írt *Eszmei Ritmus* ütközik tudniillik a készen kapottal, a hagyományossal. S itt az újabb ellenállás: az *Eszmei Ritmus*nak le kell győznie saját produktumát: a Líra tulajdon teremtményeit áttörve kénytelen előre menni a jövőbe.

Ez a magyarázata az Ady ritmusforradalmának. Áttörte az *Eszmei Ritmus* erejével az uralkodó ritmusgyakorlatot, amely valamikor szintén az *Eszme* újsága volt, de megmerevedett.

Az ilyen forradalmak honnan szállnak alá? Az égből, ahol az Ideák lakoznak? Vagy a múlt századokból, az ismeretlen rétegek alól? Figyelemreméltó talán megemlítenem az Ómagyar Mária-siralmat, amely – áttörve az eredeti latin szöveg trocheusát és rímképletét – az Árpádok utolsó századában még az

indító sor szótagszámára, valamint az ütemek számára és szótagszámára nézve is egyezik Ady egyik végzetes költeményével, ahogy az Ady-vers megindul:

*Magas / fátlan / síkokról
Nyargaltak le az Alföld
Mély szomorú völgyébe,
Fut a gőzös az éjbe...*

*Volék / sirolm / tudotlon,
sirolmol sepedek,
búol oszuk, epedek.*

Mily meglepő a következő párhuzamnál a mély hangra rácsapó magas hangoknak az Árpád-kori vers-lelettel rokon zenéje:

*Tatárba begyógyultak,
Törökkel megbékültek,
De a multjukat / állják,
S a fákat is / utálják.*

*Ó én ézes urodum,
eggyen így fiodum,
síróu anyát / teküntséd,
bújabelől / kinyúhhad.*

Ezt a verset a magyar nyelvnek egy távoli, külföldi temetőjéből ásták ki, Ady halála után négy évvel.

*

Egy imaginárius csata folyik le a líra műhelyében az elemek között: a költőn átvetülő Egész Élet, a Végtelen, a Lírai Gondolat igyekszik legyőzni a rejtelmes Test és rejtelmes Szó közegellenállásait. A Ritmus küzd a ritmus ellen, ugyanígy a Rím a rím ellen.

Mi a rím rendeltetése, a most tárgyaltak szerint? Könnyen „dedukálhatjuk” ezt is „metaphysice” (de van-e más út?). A Rím: fölmutatott trófea, a nehézségek legyőzésének boldog diadaljele: a sorok összekacagnak, hogy túl vannak az akadályokon. Győzött a hő. A Rím: a versfeszültség villámhárítója, csengő katharsis. A versjelentőség jelzőkészüléke.

*Itt mindenkinek utolsó tor int,
Itt a cél: esti öt, vagy száz forint...*

*Bizáncban is nőtt feledés moha,
De így feledni nem tudtak soha...*

*Itt mindenkit temető-láng vakít
Itt mindenki gyászol már valakit...*

Adynak joga volt ilyen bravúr-rímeket, hogy ne mondjuk: kírímeket, leírni. Mint egy mindent elsöprő lavina zuhan le „dekadens” Múzsája egy cigányzenés Varieté-Parnasszus ormáról. Lezuhan és mégis a Metafizika magasságába robban, az élet Egész Vers, az Egész Élet áll a Rímek csengője mögött.

Súlytalan rímvezetés súlytalan versre árulkodik. Idézzünk ebből is példát?

Szöktetni kell a ritmust és „zökkeneni” kell (Földessy kifejezése!) az Egész Élet „zihálása” szerint!

Mit használ itt a spekuláció, a gondos irodalom-elmélet? Akin az Egész Élet nem segít, semmiféle metrikai operációval nem ér célt.

Nem vagyok talán pedagógus? Pedagógiám: *Egészből a Rész felé.*

A vers-óvodákban is az Egészre kell, az egész ellenállásra, megtanítani a kisdud poétákat. Mert különben koszorús irodalmi vezér korukban is recsegni-ropogni fog Lantjukban a Rész...

VI. Absztrakt és konkrét líra

(Ady a magyar nép között)

Egy ismert nevű derék szocialista parasztíró toppant be a minap szobámba. Friss szemű, friss agyú, friss tollú legény. Éppen ott hevert az asztalon az *Összes Ady*. Rákerült a szó. Így fordultam hozzá:

– Való Ady a parasztembernek?

– Nem való! Annyira önmagát magyarázza, annyira elvont, annyira metafizikai, hogy teljesen reménytelen eset olyan parasztnak a kezébe adni, aki az elvont gondolkozáson kívül él...

– De például ez a verse: *Új s új lovat!*

– Ez se való a parasztnak! Ki érti meg falun az ilyen sorokat: „A nagy Nyíl az útját kiszabta. Teljes és nyugodt mámorok Célját áhíttatja süvöltve. Míg a Föld háborog...” Ki ért meg ott ilyen elvontságokat?

– De itt van egy másik verse: *Az eltévedt lovas*. Remélem, ez már való a falusinak is. Hiszen az ő sorsát tárgyalja...

– Ez se való. Elvont, metafizikai. Nem természete ez a magyar parasztnak. Megérti külön az „eltévedt” szót és a „lovas” szót és a „ködbozót” szót... Az egész versben van a baj. Az egész valahogy összezavarodik... Elvont, metafizikai.

– Beszélj még tovább róla!

– Nézd, Ady mint minden nagy ember, önmagát centrumnak tartotta. Ahol ti, városiak úgy látjátok, hogy egy magyar nemzeti metafizikát visz bele a versbe, ott tulajdonképpen a saját maga ügyéről van szó. Legalábbis inkább arról. A végén aztán nem tudjuk, Ady személyes harcainak hangulata verődik-e vissza a költeményen, vagy pedig tényleg egy magyar metafizika jelentkezése az... Ha tökéletes volna az Ady-vers, valame-

lyik jellegét élesen látni kellene. Különben a vers mint vers jó. De a tökéletes versnek *szintézisnek* kell lennie...

– Adj hát a nép kezébe egy alkalmasabb verset az Adyénál!

– A Juhász Gyula verse: *A tápai Krisztus*.

– Jobb vers, mint az Ady Eltévedt lovasa?

– Természetesen, hogy jobb! (*Aztán óvatosan hozzátette*): Ami nem jelenti azt, hogy Juhász Gyula nagyobb költő volt Adyénál...

– Melyik hát az az Ady-vers, amelyiket igazán odaadnál a népnek? Amelyik nem elvont? Amelyik konkrét, a magyar természetnek megfelelő? Az internacionális, schilleri Eltévedt lovason túl mondj hát a magyar nép kezébe való Ady-verset!

– *Kató a misén*... Egy ilyen verset elbír a magyar nép...

*

Körülbelül így folyt a beszélgetés. Közben-közben olyan kacagás jött rám, hogy a fal is rengett. A homéroszi Istenek nem tudtak volna harsogóbbat kacagni... Schiller vöröskötésű, öreg kiadása ott szerénykedett a sarokban, Ady és Hölderlin társaságában. Szépen elfértek egymás mellett.

– Na, ez az eleven eszű magyar betetőzte a „mélymagyar” törekvéseket! Karácsony Sándor most már kezét foghat vele: ő a Konkrét Magyarság zászlóvivője a fránya Elvont Németiség ellen... A Nép döntött: Ady is ballaghat Schillerék után...

Ilyen tréfás gondolatok suhantak át lelkemen. Ez a kis helyi anarchia egy nagyobb anarchiának adott parolát, a fogalmak zűrzavara találkozott itt most... Elvontság és „kézzelfoghatóság” (Pintér Nyelvvédő Könyve szerint!) – igen, *puszta marokkal* próbálta egy derék magyar „konkrét” atyafi megragadni a Lírát, amely már régóta nem úgy lant, mint ahogy a Pallas Lexikonban...

A líra elvont és a líra konkrét... A magyar természet elvont és a magyar természet konkrét... Elvontság: német találmány, német dugáru, Hitlerék Trójai Falova? Vigyázzunk, túlságosan *kézzelfoghatóvá* ne vastagítsuk a magyar Géniusz! A németben nem az „elvontság” a veszélyes: nem a kanti és schilleri és hölderlini elem... S ha veszélyes ránk nézve az elvontság, szereljük fel magunkat vele, mint ahogy a *nemzeti* hadseregek felszerelik magukat *nemzetközi* fegyverekkel! Valamikor a német természet éppen nagyon is eszem-iszom hírben állott, például Dante korában. Miért ne lehetne már a magyar is egyszer elvont? A szervezet is folyton elvonja az anyagot az anyagtalan szellem ellenében. Befogadja az anyagot és menekül tőle. Mint az Ady Eltévedt lovasa a lovától... Vigyázzunk, ránk ne csapjon varázsvesszejével a Történelem, mint egykor a tenger hátán bolyongó hellénekre Kirké...

VII. Az én és a nem-én

Ez is a líra műhelytitka: az Én és a Nem-Én. Kezdhattük volna mindjárt ezzel a titokkal. S ha az előbb Földessy Gyulától kértem engedelmet, hogy belekapaszkodjak, most Németh László hátá-

ra kéredzek fel. Valamikor, 1928-ban, egy száz verssel induló vidéki költőről írt bírálatot. Most sem tudom elfelejteni az elvi mondatokat. Ars Poeticába kívánkozik valamennyi:

„Ez a száz vers egy év alatt keletkezett (...) Költőjük azonban nem polifon. Ugyanaz a fuvolahang, ugyanaz a dallam százféle változatban. Nem minden malícia nélkül beszéltem vers-reflexről. A legnagyobb költők versiramában is felismerhető az egyéni mozgás-jelleg, de ha a versben egy határozott mechanizmusra, automatára ismerek, az elkedvetlenít. Hiszem, hogy (...) minden jó vers a műfaj új megoldása, az élet új lépcsője. Érdemes ebből a szempontból nézni Petőfi hallatlan bő buzgását. Stratégia ő, aki száz helyen terjeszti, építi, bonyolítja állásait. Kisebb invenciójú költő jobban teszi, ha alázatosabb az ihletével és életével szemben. Így a versbőség nem oly imponáló, de feszültségük és jelentésük nő. Stáció lesz a vers egy diadalmas kálvárián. A nagy líra a legyőzött nehézségek ellenében alakul. Amikor a cselekedetből a megszokásba csúszunk: a szellem gravitációja érvényesül. Minek a bevett várat újra megrohmozni? Nem vagyunk bohócok, hogy mutatóvanyainkat megújrázzuk. A próbaíró, (aki kénytelen a megélhetéssel is kacérkodni, hisz idejét követeli az írás), akarva, nem akarva, sokat ír s épp ezért sokat zörgeti magában az ember helyett a gépet. Hány nagy írónk szűkült el úgy, hogy az egyéniségével azonosított trükkök ismétlésére korlátozta magát. De szüksége van-e erre a lírikusnak, aki úgyis reménytelen áldozat, pénzre nem váltható szent céltalanság. Nem az egyre új tárnanyitás öröme az, ami őt reménytelenségiért kárpótolhatja? S mit törődik vele, ha e tárnák labirintusa nem is szembeszökően „egy”: hamis egység az, óvatosság egysége. Ami igazán egyéni, az legalább oly erővel nyilvánul meg a centrifugális törekvésekben, mint a centripetálisokban. Önmagát csak az fedezheti föl igazán, aki menekül önmaga elől...” (Napkelet, 1928. szept. 15.)

Íme, a lírai műhely újabb ellenállása a szó, a ritmus és rím, elvontság és konkrétság akadályai után. S ha az imént az Én-nel szembeállítunk a Nem-Ént, amely végül mégis az Ént juttatja diadalra, állítsuk most szembe az Én-nel önmagát, az Ént, mint mélységes csendbe burkolt titkot, – azon a határon, ahol már szinte a nemlét vizei kezdődnek.

„ÉN”

(Mindenkinek, aki magyar földön ír)

*Ki ne mondd, ember azt a szót,
többé ne mondd ki, hét lakat
őrizze ajkaid mögött,
az Ítélet hét kürtjei
se hívják azt a szót elő,
a földbe ásd le és taposs rá,
járd hétszer körbe a talajt,
hívod tanúságul az eget,*

hogy meghalt... Fent a madarak
röptét hívd tanúid gyanánt,
a fecskéket és darvakat,
a fáknak árnyékait is
idézd meg, tárd ki két karod,
hogy meghalt... De, jaj, ki ne mondd,
mutass magadra szótlantul,
mint néma bámulj a tükörbe,
a lét tükrébe nézz bele,
bontsd szét a bimbókat, vigyázz,
a csírák rajzait mutasd,
ott alszik bennük is, amit
te most örökre eltemetsz,
de jaj, fel ne költsd a csírákat,
egy fűben is ott rejtezik,
egy szekfú illatában is...
Nézd, mennyi mű a föld ölén,
de nevét egy se mondja ki,
ó mennyi csendes alkotás,
név nélkül, mondhatatlanul!

Ki ne mondd, ember, azt a szót,
többé ne mond ki, hét lakat
őrizze ajkaid mögött,
a halál se feszítse fel,
ha mérföldekre dob le majd,
a halál lebontó keze!

Ország* Széchényi Könyvtár

A vers végső súlya a csend.

(1940)

Isten békéje a magyar irodalom felett

(Árkádia-Debrecen üzenetei)

A mélységből kiált Debrecen!

DEBRECENNEK MÁR KAZINCZYÉK KORÁBAN, sőt már Pázmány Péterék előtt külön véleménye volt. Ezzel a külön véleménnyel fektették sírjába. A „keresztyén respublica” sírja fölött új Magyarország emelkedett. Nagy-Budapest, ez a füstöl-gő torkú Behemót, elnyelte Árkádia-Debrecen.

Néha egy-egy öreg ház bontása közben fejcsóválva állnak meg az utcán az emberek. „Ilyen volt a régi Debrecen!” – mondogatják. „Ilyen alacsony viskókat épített, szinte a földdel volt egyenlő. Inkább a földben bandukolt, mint valami – vakondok. Nem csoda, ha Csokonaiék, Földiek tüdejére időnek előtte rátelepedett a penész. A nehéz föld párája beléjük fojtotta az élet páráját. Hová menekülhettek volna szegények fuldokolva? A tornyokat tornyokra rakosgató Délibábhoz. A csillagtopánkás Reményhez.”

Így elmélkedik a hajdani Debrecen felett az ifjú Magyarország. Neki már nem kell rettegnie a fojtó földtől, őnéki már nincs szüksége Délibábra, ő már emeleten lakik... De hogy fognak elmélkedni száz év múlva a mai Debrecenről, ha majd felássák? Mit ásnak fel belőle: Árkádiát, vagy Budapestet?

Ezeknek szóljon ez az üzenet. Tegyük be múzeumunk kőkoporsójába. Talán rátalálnak. Árkádia-Debrecen délibábjá birkózik benne Nagy-Budapest gyárkéményével, amely fölött a Magyar Csillag ragyog.

Óerte birkózik, a Magyar Csillagért. A Magyar Csillag tiszta sugaráért. S mindenkiért, aki ennek a csillagnak a nevét viseli. Hogy ne legyen ez a csillag odaszegezve a gyárkéményhez. Lebegjen fölötte tisztán, szabadon!

Egy Debrecen–Budapest közötti légiút története ez az üzenet. Egy délibábos repülése. Budapest felé vitt az út s Szeged felé, Győr felé, Kassa felé s vissza magához Debrecenhez, mert ez mind – Budapest. *Pán-Budapest* felé szállt üzenetével a Délibáb.

Árkádia-Debrecen magasságmérője rosszul számította ki Nagy-Budapest csillagát. Túlrepült fémkorongján, s belezuhant az Úr „germán” ködébe. (Mint a Lélek Halhatatlanságában haldokló Csokonai Kantostul és Wolffostul a – Walhallába.) De élő ember csillagok közt nem lebeghet sokáig. Árkádia égi utasát

visszarántották a Dobozy-temető árkai. „Germán lélek” – morgotta egy földönjáró magyar. És eltemették.

Egy balvégzetű boldog felhőföldről repülés emléke ez az üzenet. Megsemmisítő, életromboló és élettámasztó volt a csillagos úr. Fenséges, észbontóan hatalmas. Egyszerre dobta fel a fűszálat és a halált. Falevelek emelkedtek-szálltak a Nadírból, s minden levél úgy zúgott, mint a bolygók. Az Úrfelmutatás csengője csengetett az Orionból. A sírban is elragadtatás ilyen emlékekkel elpihenni. A csont is sugárzik ekkora magasságtól a föld alatt.

Pedig csak az országútra csaltak ki egy vándort az akácok. Arra ment, amerre ők: követte őket hajadonfőtt és mezítláb.

Fogadják ezt a hajdani emléket jó szívvel azok, akik majd utána élnek. Isten legyen velük!

I. Hádesz Csillaga alatt

(Levél Illyés Gyulának.)

KEDVES BARÁTOM, – hosszú évek óta nem találkoztunk. A barátságok közé egyszer csak sorompó ereszkedik. A mi induló barátságunk közé is leereszkedett csöndesen az „irodalompolitika” sorompója. Egyszer csak ott láttuk. Ki eresztette le? A „Mester” halála mintha jel lett volna, hogy a sorompó fölemelkedjék. Az augusztusi gyászban üzenetet küldtél Debrecenbe. Azóta meghalt a Nyugat és megszületett a Magyar Csillag. S most ismét fölkeresel debreceni magányomban. A Magyar Csillag számára írást kérsz. Nézzünk szembe ezzel a találkozással, mert a találkozás sokféle. A szeptember végi lombhullás azonban arra int, hogy ideje már egyféleképpen találkozni. Az ifjúság tarka álmainak vége, s közeledik az utolsó találkozás.

Lehet találkozni úgy, mint egy tárggyal: egy pecsétnyomóval, egy esernyővel, egy lámpával, egy beretvával, egy tükörrel... Lehet találkozni úgy, mint a Nappal és a Holddal és a csillagos éjszakával. Lehet találkozni úgy, mint egy csöndes árnyékú, mély lombú fával: édesanyádra gondolsz hirtelen, s az első anyára, akinek a pora is már rég porrá változott.

A társadalom: a találkozások csodája és rettenete. A társadalom, amely „szülője s felfalója” önnön gyermekének. Testvérem vagy, és gyilkosom vagy! Káin vagy és Ábel vagy, egy személyben!

A formák néznek szembe egymással a találkozásnál, a formák, amelyek feljöttek a föld alól. A Föld szembesíti önmagát a találkozásnál, – találkozik a párdúc és az oroszlán, az elefánt és az óriáskígyó. S találkoznak fajok, népek, nemzetek.

A forma megtéveszt. A zártság vonalai a tökéletesség látszatát keltik. Azt a hitet keltik, hogy a *cél* megjelent. Forma: a jó bizonyítvány. Forma: a szép test. Forma: a jó állás. Forma: a robbanások ércördögei, a hatalmas ágyúk és a hatalmas állami

gépezet. Forma: az összecszengető rím és a drámai akciók eget-földet indító logikai rugói. Forma: az elismerés. Forma: a hurrá, a heil és a heuréka. Forma: az alibi.

A társadalom ördöge a forma. Ez az a csapda, amelyen át önmaga kárhozatába hull alá a társaságba szervezett ember. Ezen át „felfalója” a társadalom „önnön gyermekének”.

Az embernek, az ifjúnak, ha valóban „éretté” akar válni: az államférfiúnak, ha valóban államférfivá akar emelkedni, meg kell különböztetnie a formát a benne rejlő káosztól. A formából ki kell űzni a káoszt. A formában világosságot kell gyűjtani. Mert a formák nagyon sokszor, legtöbbször, belül sötétek. Csillognak átlátszóan mint az ablakok. S mégis: vakablakok. A halál sötétségétől vakok.

A tudás is egyfajta vakság. Kezdjük ezzel a „formával”. Az „érettségek” nagyrészt erre a „formára” vannak alapítva. „Érett”, azaz: „megvakult”. Az iskola felnyitotta a szemét, holott sokszor – kiszúrta.

– Sok igazságot tanítanak a világról, s a világ művészetét, az Igazságot nem keresik jámbor lélekkel. Nem is találják meg, vagy ha megtalálják s megismerik Istent, nem tisztelik megillető módon, sem hálát nem adnak neki, hanem „hiúkká válnak gondolataikban”, és bölcs mivoltukat hánytorgatják: maguknak követelik, ami a tied, s éppen azért igen vak oktalansággal rád fogják, ami az övék. Neked tulajdonítják ti. hazug vélekedéseiket, ki pedig Magad vagy az igazság, és „fölcserélik a halhatatlan Isten dicsőségét a halandó emberek, sőt madarak, négy lábúak és csúszómászók képmásával. Igazságodat hazugsággá *formálják*, s alázatos szolgálói inkább a teremtménynek, mint a teremtőnek...”

Íme, a „formák káosza” Augustinus hajdani igéivel. Augustinuséval, aki továbbbadta Pált, mert ő meg továbbbadta az Urat. Íme a „tudás vaksága” az Egyház egyik legnagyobb Doktora igéivel, Augustinuséval, aki doktora volt – Danténak is. Az „észtehetség” hiábavalóságáról kevesen írtak megrázóbb vallomást, a tudósok Bábeli Tornyaról:

– Tényleg sok mindenre rájöttek. Évekkel előre meg tudták mondani a nap- és holdfogyatkozásokat, még a napot, órát s a fogyatkozás terjedelmét is. Számításuk sohasem tévedett, mindig úgy történt minden, amint előre megmondták. Kutatásaik eredményét szabályokba foglalták össze: ma is azokat használják, s azok szerint számítják ki, melyik évben és hónapban, melyik napon és órában a napnak és holdnak mekkora fogyatkozása lesz, – s mindig bekövetkezik, amit előre meghirdetnek.

– Az emberek nem győznek ezen eleget csodálkozni, a tudatlanok rémüldöznek, a tudósok pedig lelkesednek és – elbizakodnak. Ez a gonosz tudós gőg az oka annak, hogy hátat fordítanak világosságodnak, s lassanként egészen kifogynak, kikopnak belőle. S az eredmény? Az, hogy jóval előre meg tudják ugyan mondani a nap fogyatkozását, de, jaj, nem látják

meg a magukét; – mert soha magukba vonulva azon nem tűnődnek, kitől is kapták kutató tehetségüket?

– És ha megismerik is, hogy te vagy az alkotójuk, nem ajánlják oda magukat neked, hogy gondviselője lennél kezéd munkájának. Bálványt csinálnak önmagukból, s e bálványt nem akarják neked áldozni.

– Nem akarják feláldozni fölényes elkapatottságukat, amely immár a felhőkben jár, mint az ég madarai.

– Nem akarják feláldozni vakmerő kíváncsiságukat, amely immár a mélységeket kutatja, mint a tenger halai.

– Nem akarják feláldozni erkölcstelen életüket, amely immár az oktalan állatokhoz alacsonyítja őket.

– Azt hiszik, hogy a csillagok magasságában fényeskednek, pedig íme a földre zuhantak, s „esztelen szívük meghomályosodott”...

– Ezt az utat nem ismerik, amelyen önmagukból le kellene szállaniuk az Egyszülötthöz, és általa fölemelkedni Istenhez.

– Ezt az utat nem ismerik...

KEDVES BARÁTOM, az irodalmi tudás is egyfajta vakság. A literátorság a tudós vakságok egy sajnálatos változata. A „formák káoszát” eggyel növeli. Nem árt tehát Augustinus óriás árnyékát megidéznünk, amidőn azt hirdetjük, hogy „csillagok magasságában fényeskedünk”, a Magyar Csillag sugaraiban.

Magyar Csillag? Miféle csillag ez? Nem – Hádesz Csillaga?

Két vers ejt most gondolkozóba. Két versnek egymáshoz való viszonya.

Hymnus. Cseke. Januar. 22. 1823.

S néhány lappal utána:

Vanitatum Vanitas. Cseke. Februar. April. 1823.

A nemzet Himnusza tőszomszédságában a reménytelenség és hiábavalóság Himnusza. A Magyar Csillag mellett – Hádesz Csillaga... Mi ennek az oka? Néhány éve még nem tudtam erre feleletet adni. Most megtaláltam a feleletet:

A Vanitatum Vanitas – a „formák káoszta”. A csillagok pedig a káoszból születnek, s bár végtelen messze távolodnak tőle, mégis megőrzik lent, lent, az élet fundamentumában – végtelen *volt*-azonosságukat.

Nagyon kell látnia a magyar írónak a Vanitatum Vanitas csillagát, hogy Magyar Csillagot lásjon melléje és föléje. A Magyar Csillag Hádesz Csillaga, a Halál Csillaga tőszomszédságában. „*Volt*”-azonosság, még egyszer fölemelem a szót. Végtelenül kell azonosulnunk a halállal, hogy végtelen távolra rugódjunk tőle. A horror vacui borzalmával kell magunkba nyelni Hádesz Csillagának tótágas fényét, hogy a Magyar Csillagot, az Élet Csillagát megalkossuk.

„ISTEN BÉKÉJE A MAGYAR IRODALOM FELETT” – ezzel az üzenettel küldtem el válaszomat Hozzád, midőn föld alá került Dante magyar testvére. Babits-emléket kértél. „*Isten béké-*

je..." – ez volt a koszorú szalagjára ráírva. Az ilyen szalagok nem kerülnek valóság szerint a sírra. Így küldöm el hát ismét, az irodalom imaginárius síkjában.

– Tervednek szívből örülök, a békét nem akarhatod jobban, mint én: amennyi minden más készül örökre szétmarni bennünket, szinte megérdemeljük, ha példát s étvágyat adunk rá. A „kérdéseknek nyíltan szembe nézni”, ennek is híve vagyok, eredményt várva tőlem örömmel várom...

Ez volt augusztus sugaraiban a válaszdod, arra a szalagra, amelyet én a Halott Mester koszorújára szántam, a halál sorompója fölé.

Törje fel most a sorompót „Isten békéje”, amely a formákból kiúzi a káoszt, rettentő korbácsú „béke” tehát: egyszerre mosolyog és tüzet okád.

HÁDESZ CSILLAGA szórja talmi fényét a formák káoszára. Ez a csillag első pillantásra több étellel világít, mint a valóságos Nap. Minden tündéri fénnel látszik alatta; a szép látszattól vakító tükörteremmé változik a természet és az emberiség. S mégis mindenki nyugtalan ettől a körbe táncoló fénytől, ebben az örökös kirakatsfény-remegésben nincs egy pillanatnyi béke. Mert hazug ez a fény, kerítő ez a fény, Augustinus ebből a fény-bordélyból rohant ki a magány tengerpartjára.

Mindenki láttatni akarja magát ebben a fényben. A tudás és a művészet gladiátorai ütköznek itt meg véres csatákban, s örült kéjjel bámulják a köröskörül rohanó tükörben izmuk, gesztusuk és öldöklő fölényük körberohanását.

„Isten békéje” számúzza van a formák tükörterméből.

Új fényre van szükség, amely – fénytelenység. Új Napra van szükség, amely – naptalanság. A sok látható és öldöklő, örült pávaként díszelgő ház, haza helyett egy házra van szükség. Egy láthatatlan házra...

Most jön Árkádia-Debrecen második üzenete. Vigyázz! Kinyitottam az ajtót és az ablakokat. Zúg a szél! Vedd fel magadra útkiköpenyedet. Hosszú útra megyünk. Nemsoká visszajövök érted... Isten Veled!

II. A Láthatatlan Egyház nyomában

VALAHÁNYSZOR KIMEGYEK AZ ORSZÁGÚTRA, a kétoldalt zúgó akácok közé, mindig a Végtelenség játszik velem. A Végtelenség útja az országút, – ilyesmit érzek ott. A mesék káprázatával csap arcomba a láthatatlan szél. Ilyenkor a szél külön személy lesz, mint ahogy megelevenedik minden körös-körül: a kilométerkövek, a zizegő búzatáblák, a napraforgók, a rozs, az árpa... S mindennél elevebbül lánghol a hajlongó kalászkok közt szétszórva a pipacs, ez a földön futó piros lidérc. Szinte felgyújtja a termést, – első pillanatra tűzvészt kiált a vándor.

Igen, a vándor. Az országút messze-messze vezet. Túl Hadházon és túl Tégláson, túl Újfehértón és túl Nyíregyházán, túl Tokajon és túl Kassán, túl a Kárpátokon és túl Szibérián... A Láthatatlan Egyház vár az országút végén, valahol a tenger partján, ahol lemegy a Nap. Az országút az élet, s az országút vezet ki az életből. Az országút őrzi az Apostolok nyomait, csak bátran rá kell lépni az országút kövére. Arra, amerre az Apostolok vándoroltak.

A minap egyedül bolyongtam az országúton. Tele van ez az út jelenéssel. Jelenései nem mindig félelmetesek. János apostol utolsóítéleti rettenete mélyen alszik itt a föld alatt. Inkább vidámak az országút jelenései, messzire rezeg a jelenések húrja, és szomorúságuk is biztató.

Ahogy az országút fölött lebegek kerékpáromon, és ringat az egyensúly, s jobbra-balra kettéosztva forognak körülöttem a távlatok, valami egy hajításra szemembe ötlük. Egy ló közeledik. A lovon nem látok senkit, mégis mintha púpja volna. Pedig határozottan lovat látok, – tevé mit keresne Csokonai és Földi János országútján?

A következő pillanatban világosság száll a jelenésre. Egy földműves megy elől, vállán villog a kapája. Baljával a kapanyelet tartja, jobbával a ló kötőfékjét. S nyugodtan, ütemesen lépked az ember és a ló. S nini, egy kisfiú kuporog a ló hátán! Alig látszik ki a lóból. Mint egy kicsi púp. Két kézzel markolja a ló sörényét, átkarolja a ló nyakát, a nagy meleg állati testet a kicsi emberi pára.

S az apa szertartásos komolysággal lépked a ló előtt, a ló szertartásosan lépked a családfő nyomában, s a gyermek szertartásos áhítattal kapaszkodik az állat nyakába. Inkább festmény az egész – jelenés –, az országúton a Szent Család jelenése. Az Evangéliumra gondolok, s a Szent Anyát az árokpart fái közt, vagy fölöttük a felhőkben keresem.

Eltűntek, nincsenek már sehol! Ismét egyedül maradok, csak az egyensúly társalog velem s árnyékom, mely mint egy hű eb nyargal utánam. Az ilyen ritka kép után az ember szomorú lesz. A Szent Család... S íme, egy mocsaras helyhez érek. A Nap sugarai szikrázva karikáznak a sásos vizen. S megszólal a sás közt a jelenések húrja, a vízben bujkáló szomorúság. Békák. Most nem azzal a kellemetlen recsegő-kerepelő hanggal, hanem úgy, mintha a föld mély lelke búgna-rezegne valahol. S egyik hang a másikba fonódik: mintha nagy hinták himbálnának egymásba, tárnáktól tárnáig feszülő kötelek. A déli Nap meredeken szórja fent a fényét, s mégis az éjszaka üzenetét érezzük.

EGY MÁSIK JELENÉSRŐL is beszámolok. Az elsőnek a folytatása.

Néhány nappal később ismét az országútra szólított az élet. Véres panorámák napja volt: városok repültek a levegőbe, hajóhadak süllyedtek az atlantiszi sírba. De az országút maga

csöndes volt. Néha robogott végig rajta egy-egy motor, por támadt, aztán elült a por. A fák a régi fák voltak, örök törvények szerint.

Egy csőszház mellett vitt el az utam. A gémeskút éppen a föld mélyébe hajolt le, valamit kutatott. A deszkakerítéses kapu küszöbére egy kisfiú hajtotta hátra a fejét. Aludt. Nem bent aludt, az országúton *túl*, a kerítés mögött, hanem a kerítésen innen, lábbal az országút felé. S hirtelen ez nyilalt a lelkembe: *hátha ez az a múltkori kisfiú?* S a Szent Család ott lakik bent a nádfedeles csőszházban... S a gyermek azért alszik oly édes nyugalommal a minden népek útján, mert vigyáz rá láthatatlanul egy Apostol. Talán éppen maga Pál, aki az Apostolok Cselekedeteinek könyvét írta vala, s aki üzent vala Rómának és Korintusnak.

MIÉRT KELLETT KRISZTUSNAK FELHŐVÉ VÁLNIA, miért rejtették ködbe arcukat az Apostolok, és miért lebeg a látható egyházak fölött a Láthatatlan Egyház? Mert a formákban a sötétség háborog, s az Örök Szeretet menekül a sötétség elől. „*Elmúlik e világ formája...*” – kiáltja felénk Pál Apostol, a láthatatlan.

Jól van ez így, hogy többé nem látható. S mégis úgy szeretném csak egy pillanatra megidézni. Csak egy pillanatra lépne ki bár a roppant levegőből, a levegő oszlopaiból. Bizonyára megreszketne minden: templomok és emeletek, föld és ég. De ez a robbanás fordítottja lenne a mostaniaknak. A lélek hívná életre a formát, mely őt kárhozatba döntötte.

A legszebb forma is kárhozat, sőt a legszebb forma sokszor a legnagyobb romlás. Plátó Lakomája, a híres Symposium, a Szépség létráját támasztja az égnek. Ezen a létrán juthat fel az antik ember a mennybe, az Ideákhoz.

Az Evangélium szívből gyönyörködik a mezők virágában, a liliomban. De szeme mélyebb, mint a Plátóé, aki pedig az Ég lámpáitól nyerte szeme lámpáit: Az Evangélium a sír mélységéhez támasztja a létrát. A síron át rohamozza meg az eget. S miközben gyönyörködve pihen tekintete a liliomok bársonyán, az eltemetett Mesterre gondol. A jelre, amelyet a „gonosz és parázna nemzedék” követel az Embernek Fiától: „Mert amint Jónás három nap és három éjjel volt a cethal gyomrában, úgy lesz az Ember Fia is három nap és három éjjel a föld szívében...”

Íme, a „forma” elrejtetik. S nemcsak három napra, hanem háromszázra és háromezerre. Örökre. A „föld szívében” megjárja az eleusisi utakat, hogy aztán fölemelkedjék a láthatatlan magasságba. Élő fedelme legyen a Láthatatlan Egyháznak.

Mert csak az él, ami láthatatlan. S csak annyira él, amennyiben nem látható. Itt vagyunk a titkok titkánál. Itt tátong az élet szakadéka. Ennél a szakadéknál kettéoszlik a világ. E szakadékon túl, akinek van bátorsága s megteszi az utolsó lépést, úgy hull le csontja, mint mikor az őszi fát megrázza a szélroham. Úgy hull le róla a hús: arca, keze, szeme, szája... E

szakadékon *túl* kezdődik a Láthatatlan Egyház. E szakadékon *innen* kezdődik a lakomázó élet. Minden országút ehhez a boldog, rettentő szakadékhoz vezet. Csak végig kell vándorolni a formák stációit, el kell hagyni állomásról-állomásra a tartományokat.

EZ A SZAKADÉK BOLDOG ÉS RETTENTŐ. Legtöbben visszariadnak a mélységtől, s verejték ül homlokukra, látván a láthatatlant. Mint az örült rohannak vissza, befelé az „életbe”, a lakomához, a formák lakomáihoz, a formák káoszához. S miközben azt hiszik balgatagul, hogy most már *vannak*, nem tudják szegények, hogy most már *nincsenek*.

Az Evangélium a Láthatatlan Egyházon át a Van-t és a Nincs-et cseréli fel. A legnagyobb Nincs a legnagyobb Van.

A Láthatatlan Egyház megszabadít a formák kárhozátától. A legszebb Szépség a legnagyobb rabság. Érckalitka rácsai merednek a Szépség „élő” arca körül. A Láthatatlan Egyház ráhajol a Szépség börtönére, s a Szent Lélek párájában eloszlik a „rács”.

A Láthatatlan Egyház palástja suhog a Látható Egyház fölött. Jaj annak az egyháznak, amelyik eltaszítja magától – bent, legbent – a Láthatatlant! Papjaik kőszoborrá merevednek; zengnek mint Memnon szikláit, s zengésük a pusztába hanyatlik. Mert bár vegye őket körül ezer és ezer „lélek”, – föveny ez mind, s ők maguk kőbálványok maradnak. Mint a sziklák, visszaverik az Üzenetet, a „Jó Hírt”, tízszer, százszor és ezerszer, – *visszaverik*, de nem adják tovább. Csillogó fémtükrök ők: az Evangélium betűje mint jégeső koppan vissza szellemük katedra-magasáról. Tudnak mindent: az Exegézis labirintusát, grammatikákat és történelmeket, optikát és synoptikát... Tudják azt is, hogy az Apostol – láthatatlan. S fémszózáttal fémmé változtatják az Új Jeruzsálem láthatatlan templomát. Csörömpölő fém-láthatatlanság támad. Tudják azt is, hogy az Evangélium – alázat. S fémszózáttal fémmé változtatják a Hegyi Beszéd lilium-alázatatát. Csörömpölő fém- liliumok támadnak... Az ő „alázatuk” úgy szúr, mint egy bajonett: embert lehet vele gyilkolni. Egész temetők vannak már tele az ilyen „szent bajonettek” áldozataival.

ÓH MERT KRISZTUS MEGÖLTE BÁR A FÜGEFÁT, a meddőt, de Apostola lelkén át így kiált felénk a láthatatlanságból:

– Szeretném pedig, ha minden ember olyan volna, mint én is. *Ámde kinek-kinek megvan a maga kegyelmi ajándéka Istentől, az egyiknek így, a másiknak amúgy.*

Honnan fú fülünkbe, lelkünk fülébe, ez a szózat? Valahonnan egy országútról, Thrácia vagy Kappadócia valamelyik elhagyott útjáról. S lássátok az üzenet ideért. Aki küldte, már régen „nincs”. S mégis ez a szózat – bár oly lágyan susog, mint az olajfa lombja – keményebb valóság a legkeményebb ércnél, s túldörgi az ágyúk dörrenését.

A Láthatatlan Egyház legfőbb törvénye nem „kemény regula”. Szelíden suttog füledbe, mint az országúton húzódó akácok levele. Nem késsel hántja le csontodról a formák káprázatát, hanem a Szent Lélek leheletével. Ittasan tántorogsz a végtelen levegőben, mint az Apostolok, mikor rájuk ereszkedtek a „tűzből való megosztott nyelvek”. Egy nagy lehelet mindent fölemelő terhével vágsz neki a világnak, mint Pál, aki megállt vala egykor Agrippa és Festus előtt: „Bolond vagy te, Pál. A sok tudás örültségbe visz téged...” A Láthatatlan Egyház „örületét” emelik fel a magasba az országúti fák: minden nagyság fölött a Láthatatlan Egyház fénye lebeg. A Szépség égő lámpájára is ő vet mély árnyékot, s a lámpa lassan kialszik egy fénytelen fény sugaraiban. De csak az juthat bele ebbe a „fényudvarba”, aki egy bottal a kezében nekivág az országutaknak, hogy majd átlépjen az élet szakadékán. Csak az országút végén lehet az ő törvényét megérteni, az Apostolok nyomait járva. S csak ott lehet megtalálni Isten békéjét.

AZ IRODALOMNAK KÜLÖN ORSZÁGÚTJA VAN? Órá nem illik az Apostolok törvénye? A Láthatatlan Egyház csillagára fittyet hány a Magyar Csillag? S a „bolond” Pállal együtt bolondok volta a dícséretszerzők, Isten békéjének névtelen költői?

*Mondd, Krisztus útja merre van?
Amerre az országút rohan!
Haladj az országúton végig,
amerre az éjszakát eléred;
haladj el a szántóvetők
címeres ökrei előtt,
őbennük pihen az élet.*

*A felhőket emeli szarvuk,
szarvukra a felhő borul:
fölöttük lakik Krisztus úr,
akit a vad latrok keresztre
feszítettek... Ott folyt ki vére.
De várták már a fellegek,
a csöndes állatok felett.
S a csillagok közt nyugszik végre.*

*

*Messziről jönnek már, én látom
az arcukat túl az akácon,
úgy jönnek szállva mint egy angyal,
jönnek az ünnepi haranggal.*

*A kis madarak szárnyán ülnek,
messziről jönnek már, repülnek,*

*jönnek a fákból és felhőből,
a láthatatlan levegőből.*

*Messziről jönnek az Apostolok,
a lélegzetük egyre ritkább.
Az országút palástjuktól lobog,
messziről jönnek és mezítláb.*

(1943)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Gulyás Pál krónikája

Egy régi temető fölött lakom Debrecenben. Erre van a városi bérház ráépítve. Mindennap látom az emelet ablakából: az élet eltemeti a halált. A keleti ablakom ugyanis sírokra nyílik, keletre még fejfák sorakoznak. De már nem sokáig. A város kemény léptekkel vonul ellene. Minden lépése: egy új családi ház, bérház, gyár, iskola, kórház...

Most ugyan meglankadt a trapp-trapp, de azért tele van a környék tulipiros téglával. Jobbra tőlünk újabb két bérház épül, gyermekeink nagy öröme. Alig tudom a fiamat hazacsalogatni esténként az állványok közül, de azért nem szidom össze. Hogy örülnek szegénykék: megnőtt játékkockák a debreceni homokon! Piros-fehér kockák, pincék, folyosók, alagutak... Minden-hová szabad a bejárás! Az egyik deszkán le a pincébe, a másikon fel a szabadba. Fel a fejfák közé, melyekre pajkosan rákacagnak. Ez az ő válaszuk az Alvilág Istenének.

*

Az élet eltemeti a halált? Valamelyik nap a feleségemmel magam is ott séltáltam az állványok körül. Csupa homok itt minden. Ez a sárgásan málló homokmindenség megdőbbent. Azt mondják, a debreceni homok egy-kettőre megemészti a csontokat. Hipp-hopp, s az életnek nyoma sem marad. Még az emlékünket is felfalja a föld. Ahogy sétálgatunk, hát egyszer csak egy csontba botlom bele. Az építkezésnél dobhatták ki a homokból, ahogy a meszes gödröt ásták. Miféle csont ez? Olyan, mint egy guriga. „Nyakcsigolya darab” – oktat a feleségem. Én inkább papírról ismerem az ilyesmit, de a háztartásbeliek közelebb állanak a nagy természethez. A konyha egy kis bonctani intézet, pláne néhány évvel ezelőtt. Nézem-nézem a remekbe faragott csontgurigát: miféle játékszer ez? Kinek a feje pörgött ezen? Miféle gondolatok bolygói keringtek ezen a csont-világfán?

Semmi félelmetes nem volt a látványban. Az évszázadok kiszívtak már ebből a játéktárgyból minden borzalmat. Az volt a borzalmas, hogy mindenféle borzalom hiányzott belőle. Amint egy kicsit nyomkodni kezdtem, mint a kréta mállott szét ujjaim között. S mily szép volt a rostozata! Milyen művészi! A sok apró likacs a törések peremén. Mint ezer és ezer méz-sejtecske, lépesméz-sejtecske, – csak éppen a méz hiányzott már ebből a csontból. Az élet méze...

Temetői merengésemet hirtelen megzavarták: egy fiatal pár surrant el melletttem. A gurigát gyorsan zsebre dugtam. Minek ejtse őket is gondolkozóba egy darab csont? Majd ha ezüstlakodalmuk felé sétálgatnak, mint – mi ketten.

Az élet eltemeti a halált? Soha! Soha! Reménytelen játék az élet!
A homokból felbukkant csontguriga ezt kiáltotta felém. Szinte
hallottam a rejtelmes üzenetet: „Ilyen játékgurigává válik a föld
minden cézárának parancsszava! Hannibáltól Napóleonig, Na-
póleontól – Új Jeruzsálem csendjéig!” Otthon egy kis indiai
könyv várt. Kétsoros szanszkrit szentenciák gyűjteménye. A
német fordító kurta sorokban pattanó csengő-bongó versikéket
faricskált belőlük: én ráhajoltam az eredetire, s az óindiai
gondolat méltóságával hadd zengjem most tovább magyar
véreimnek, a rokon keletnek:

*Az ért gyümölcsre nincs egyéb veszély, mint hogy lehulldogál.
A földrejött emberre nincs egyéb veszély, mint a halál.*

*

Megváltó költészet! Nagy költészet! Praktikus költészet!

Az indiai vers, íme, visszafordított temetői sétából az élet
felé. Minden jó vers: iránytű. Életiránytű. Ezért kellene minden-
kinek verssel foglalkozni. Nemcsak a tanároknak, henteseknek,
képviselőknak. Még a hadnagynak is. Mindenkinek, aki él.
Hiszen egyedül csak az élet felé van út. Amit mi „halálnak”
nevezünk, az csak egy új „tárcsázás” az élet felé. Mit törődjünk
hát a „halállal”? Minek csináljunk belőle merev, mozdulatlan
szobrot? A csontguriga csak annyi, mint egy eldobott cigaretta-
csutak. Nem jelent semmit. Ki dobta el? Miféle szellem? Honnan
tudjam én azt egy – csutakból? Kár is vele foglalkozni.

Törődjünk inkább a tavasszal.

Országos Széchenyi Könyvtár

*

Itt állunk ismét a szép május kakukkos kapujában. Kár minden
elszalasztott pillanatért. Ó, mennyi pillanatot elszalasztunk! Jófor-
mán azt sem tudjuk, mi a tavasz. Az évszakok elrobognak mellet-
tünk, s mi csak bámulunk tétován, önmagunk sötétségébe zárva.

Még most is emlékszem, mily borzongással hallgattam
gyermekkoromban, hogy üvegszeme is lehet valakinek. Ilyet
tesznek be a kivett élő szem helyébe. Üvegszem: kemény, hideg
tárgy, halotti csillogás, halott szem, ravatal-szem...

De még ennél is borzasztóbb: a literátor-szem, a – papír-
szem. Vagy a technikusok szeme: az acél-szem. Vagy... Minek
folytassam tovább? Csupa pótszem, csupa műszem, – természe-
tes szem alig akad. Ezért van annyi baj ezen a parányi földgöm-
bön. Pedig a tavaszt, a szép májust és a százszorszép júniust
csak természetes szemmel vehetjük észre. Egyébként minden
hiába.

*

*– Légy érzékeny és erős: olvaszd össze az állatot az Istennel, s úgy
válík belőled egy nemes valóság, úgy leszel ember!*

Hiszen ez Csokonai Vitéz Mihály apostoli szózata! Rousseau és Nietzsche együttvéve! 1803-ban, – Debrecenben! (Azok a szerencsés olvasók, akiket még nem mérgezett meg túlságosan az irodalom, ilyen jó öreg cím alatt keressék meg a Csokonai-szentencia körítését: „Alkalmatosságra írt elegyes versek. Amaryllis...”)

Hátha éppen az ő csontgurigája került a zsebembe? Könnyen meglehet. Csokonai vitéz deák uram csontja sem lehetett másfajta. Csont – csont. Mikor szépen áttessékelték a Hatvan utcai sírba, Darabos utcai barlangjából, lehet, hogy akkor pottyantották ki, csak úgy véletlenül. Már az életben úgyis kipottyant egyszer Debrecenből – Professor Vitéz Csokonay Nagy-Debrecen Apolló-Egyetemének országúti Rectora.

Akár így, akár úgy, fogadjuk meg poéta-professzori tanácsát, mert csak úgy leszünk méltók a tavaszhoz. A csontokat tegyük vissza a koporsóba, vagy a múzeumba. De tanuljuk meg könyv nélkül, amit az ő „Tavasza” így dadog:

*Óh, ti a dolgok anyjának
Kezével font levelek!
Ti a bölcs gondolatjának
Fényt adó zöld fedelek!*

Eh, ez is „csontguriga”! Ezt is eldobhatjuk. Tele van az élet temető-tudással! Ne az ő „Tavaszát” tanuljuk meg „betéve”, hanem a valóságos, hatalmas sír- és versfölkötti tavaszt, amely majd mindent átalakít: füveket, fákat, városokat, államokat, tengereket...

Jegyzetek

Közel százötven prózai írás közül válogattuk össze e kötethez Gulyás Pál esszéit, tanulmányait, vallomásait.

Sokan úgy tartják, hogy a költők életművében a próza szerepe háttérbe szorul és mint műalkotás másodlagos értékű. Ezzel szemben, főként a nagy lírikusok – de nem feltétlenül a poeta doctusok – példája bizonyítja, hogy az ilyen kategorikus megállapítás közhely és hiedelem. Nincs aknazár a műfajok határainál!

Gulyás Pál életművében is mindkét műfaj – vers és próza – jelen van, s szinte dialektikus egységet alkot. Esszéi kibomló verscsírákat rejtenek, s a költemények magvai olykor a prózai műben csíráznak tovább. De ezt a fontos és izgalmas témát jegyzetben most nincs mód mélyebben elmezni, – jelzés csupán.

Gulyás igen nagy műveltségű „tudós költő” volt. Sok nyelven olvasott, s az irodalmon kívül történelem, filozófia, zene, képzőművészet, sőt a természettudományok is erősen vonzották. Tudását holtig gyarapította. Gyakran állt pódiumon előadást tartani, vitázni. Prózai írásainak nagy része innen indult el, hogy aztán a hallgatóság számára lazábban szótt anyag, az íróasztal mellett tovább érjen és nemesedjék.

Németh László – Gulyás barátja és legavatottabb értője – a harmincas években prózai írásait, főként tanulmányait olyan sokra tartotta, hogy értékben már-már versei fölé helyezte őket. Ekkortájt egy általa válogatott Gulyás-próza-kötet kiadását is tervezte.

Gulyás Pál sajtóságos atmoszférájú, metaforákban gazdag tanulmányai kis példányszámú folyóiratokban és évkönyvekben kerültek a nyilvánosság elé. Kritikái, eszmevillanásai, jegyzetei szintén csak eldugott napilapokban – főleg Debrecenben – láttak napvilágot. Jónéhány közülük egyáltalán nem került nyomtatásba. Prózai munkái könyvvé soha nem álltak össze.

1942-ben Püski Sándor szerződött három Gulyás-kötet (vers, próza és költői műfordítás) kiadására. De már csak válogatott versei jelenhettek meg a Magyar Életnél *Az Alföld csendjében* címmel 1943-ban. Próza-kötetének szerkesztését éppen csak elkezdte Gulyás Pál. Hirtelen támadt súlyos betegsége, majd 1944 májusában bekövetkezett halála megakadályozták a munka befejezését. Az összeállítás jellegét és az író szándékát csupán a fennmaradt vázlatos ciklustervek jelzik. A megálmodott nagy prózagyűjtemény – akárcsak most e kisebb kötet is – *Nyugaton át kelet felé* címet viselte volna homlokán, a címadó tanulmány vezérgondolatával mutatva az egész mű eszmei irányát.

A háború után jómagam többször tettem kísérletet különböző kiadónál Gulyás-próza-kötet megjelentetésére. De ajánlatommal mindig kemény falba ütköztem. Egyik nagy kiadónk 1961-ben elutasító levelében így minősíti a visszaküldött tanulmányokat: „Ezek egy része kitűnő írás, más részük azonban vitatható, sőt politikailag nem kívánatos...” Így aztán csupán szórványos publikálásra nyílt lehetőség, főleg irodalmi folyóiratokban, s jobbára csak a 70-es évektől.

Ezért érzem eseménynek e könyv megjelenését, s nem titkolom személyes örömetem sem, hogy ennyi év eltelte után, végre olvad a jég Gulyás Pál prózai írásai körül.

Végezetül néhány szöveggondozással kapcsolatos gyakorlati megjegyzés.

A helyesírást a mai akadémiai szabály szerint alkalmaztuk. Kivétel néhány erősen egyéni összetett szó, kifejezés. Ugyancsak meghagytuk, főleg a görög személynevek esetében, azok régi formáit, s olykor – ha szükség volt rá – a sokféle helyesírással írt idegen neveket és szavakat a szöveg érdekében egységesítettük.

A Kalevaláról

Gulyás Pál összes Kalevala-tanulmányának legteljesebb és végleges változata. Magában foglalja két korábbi írásának részleteit is. (*Út a Kalevalához*. Válasz, 1937. ápr. és *Képek a Kalevaláról*. Kelet Népe, 1940. dec. 1.) Megjelent 1943-ban és 1944-ben a Magyar Élet által kiadott Kalevala kísérő tanulmányaként. A könyvet a háború után Gulyás írása miatt indexre tették, majd bezúzták. Kézirata nem maradt fenn.

Homérosz 1936-ban

Megjelent a pécsi egyetem Ókortudományi Intézetének közlönyében (Műhely, 1939. szept.–okt. 77–92. l.), majd ennek különlenyomataként is. (Magyar éjszakák 1. Budapest – Debrecen – Pécs, 1940, Debreceni Ady Társaság.) A szerzői korrektúra nélkül nyomdába adott anyagba igen sok hiba került, jóval több, mint ahányat a füzethez mellékelt jegyzék feltüntetett. S mivel az eredeti kézirat elveszett, csak egy kézirat-variánsból lehetett a szöveget javítani.

67. l.: ὦ κοινόν ... = Szophoklész Antigonéjának első sora: „Izmnéné, testvér, egy szív, egy lélek velem” (Devecseri Gábor fordítása)

A görög dráma jellegvédeleme és változásai

A tanulmányt a fennmaradt kézirat szerint közöljük.

1–2. része *Aischylos-élmény* címmel, kihagyásokkal megjelent a Kerényi Károly által szerkesztett klasszika-filológiai tárgyú esszéket tartalmazó könyvsorozatban. (Sziget III. Pécs, 1939. 51–62. l.) Ugyanez a részlet szerepel még a Magyar remekírók sorozat *Esszépanoráma 1900–1944*. 3. kötetében. Bp. 1978, Szépirodalmi. 420–430. l.

Gulyás Pál ezt az írását és a Homérosz-tanulmányt – kiszélesítve egyéb, tervbe vett ókori témájú művekkel – *Antik élmények* címen egy nagyobb lélegzetű ciklusban akarta összefoglalni. Halála miatt nem valósult meg.

Közöljük még a tanulmányban szereplő néhány görög ill. német sor magyar nyelvű feloldását:

83. l.: χερσί ... = összezsapta kezét

87. l.: τὸ οὐδὲν γὰρ ἄνθος ...= mert a te virágod, a minden mester-
ségre alkalmas tűz fénye

93. l.: Alles Vergängliche...

*Minden múló dolog
Csak puszta jelkép;
Itt teljes lesz, mi ott
Elégtelenség...*

(Idézet Goethe: Faust című drámai költeményének II. részéből. Ford.:
Csorba Győző.)

Dante kapujában

A kézirat fennmaradt a költő hagyatékában. 1. része megjelent: Katolikus
figyelő (Debrecen), 1941. dec. 10–12. l.

Itt közöljük Gulyás Pálnak eredetileg a cím alá írt lábjegyzetét:

A debreceni Ady Társaságban még 1937-ben olvastam fel ezt a
tanulmányt. Többször el akartam küldeni Dante magyar tolmácsának.
Az élet megakadályozta. Most elküldöm neki a halál küszöbén át, Dante
kapujában megállva, a magyar csillagok alatt.

G. P.

A Génusz Debrecenben

Megjelent: Debrecen Szabad Kir. Város és Hajdú vármegye. Szerk.:
Csobán Endre. Debrecen, 1940. Vármegyei Szociográfiák 12. (241–255.
l.) Rövidített német változatát *Der Genius in Debrecen* címmel az Ungarn
közölte 1940. dec. 5. (278–291. l.), s készült belőle német nyelvű külön-
lenyomat is.

A tanulmány kézírata nem maradt fenn. A nyomtatott szöveg
sajtóhibáit, melyek főleg az idézetekben szembetűnők, korabeli források
alapján korrigáltuk.

Gulyás Pál cím alá írt lábjegyzetét és jegyzeteit közvetlenül a
tanulmány után adjuk. Ez elsősorban azért indokolt, mert zömmel
szervesen a főszöveghez tartozó kiegészítő függelékek.

Meg kell még említeni a következőket. A tanulmányba beépített
Hölderlin- és Schiller-idézetek Gulyás Pál saját fordításai, de mivel a
137. l.-on szereplő *Az eszmény és az élet* című Schiller-költemény szakasza
ott csak németül szerepel, most közöljük magyarul, szintén Gulyás Pál
fordításában:

*Ifjan, minden földi jelt lerázón,
a Teljesülést sugárzón,
itt lebeg az ember isteni
képe, mint a lét halk délibábja
a Styx folyamát ragyogva járja,
s mint ahogy látták a mennyei
rétek, mielőtt koporsójába
a Halhatatlan búsan lement.
Még a földön ing a harc szabálya,
itt kiált a győzelem.*

Megjelent: Protestáns Szemle, 1932. jún. 375–388. 1. Készült belőle különnyomat is. Kézirata nem maradt fenn.

Nyugaton át kelet felé (Mély magyarság)

Megjelent: Kelet Népe, 1940. márc. 15. 20–22. l., majd később *Mély magyarság* címmel Illyés Gyula folyóirata, a Puszták Népe közölte. (1947. márc. 29–34. l.) Német nyelvre is lefordították, még a magyar közlés előtt: „*Tiefes Ungartum*”. Pester Lloyd, 1939. nov. 15. 5–6. l. Kézirata nem maradt fenn.

162. l.: „*Gestaltung...*” = ...„Az örök gondolat örök szeszélye / szerint formát öltve formát cserélve...” Idézet Goethe: *Faust II. drámai költeményéből*. Ford.: Kálnoky László.

A líra „műhelytitka”

Gulyás Pál tanulmányát Baránszky-Jób László kérésére a Magyar Esztétikai Társaság előadássorozata számára készítette. A felolvasásra (rövidített formában) 1940. január 2-án került sor Budapesten. Felkért hozzászólóként Földessy Gyula és Németh László szerepelt. A kézirat fennmaradt. Megjelent Gulyás Klára utószavával és jegyzeteivel az Alföld 1967 októberi számában (59–70. l.). A közlésből ott elmaradt egy idézett Földessy Gyula-tanulmányrészlet. Most a teljes szöveget adjuk.

Ide iktatunk még néhány fontosabb magyarázatot.

A szövegbe épített anonim versek és versrészletek egytől egyig Gulyás Pál művei. Némelyik itt első változat, – szövege később kötetben módosult. Keletkezésük: 1936–37. Az „*Én*” című versrészlet dátuma 1939, s Gulyás Németh Lászlóhoz írta. Az *utolsó csata* válasz Radnóti Miklós *Járkálj csak, halálrafitélt!* című kötetére, az *Egy induló költő versei alá* szatíra pedig Vajda Endrének szól. A VI. fejezetben megidézett „paraszt-író”, Veres Péter. A tanulmány III. fejezetében szereplő Goethe-verset magyarul Gulyás Pál ifjúkori fordításában közöljük:

Elmenőben

*Mentem a réten
csak úgy magamért,
mit sem keresve,
ez volt a cél.*

*Egy kis virágszál
utamba jött,
nem láttam még soha
ily örömet!*

*Már-már letörtem
s ily szókra fakadt:
gyökereim vannak,
titokzatosak!*

*Létem a mély
földben eredett,
virágaim azért
oly szép kerekék.*

*Nincs álnok szívem,
nincs csalfa képem,
ne törj le engem,
ültess el szépen!*

*Mentem az erdón
csak úgy magamért,
egyre derülve,
mindig előre –
ez volt a cél.*

A tanulmány befejező szakaszában a forrással is megjelölt idézet Németh László Gulyás Pál: *Misztikus ünnepi asztal* című verseskötetéről írt bírálatának részlete.

Isten békéje a magyar irodalom felett (Árkádia-Debrecen üzenetei)

Megjelent: Új Magyar Museum (Kassa), 1942. dec. 215–223. 1. Készült belőle különlenyomat is. Kézirata nem maradt fenn.

Gulyás Pál ezt a több részes esszét barátjának, Illyés Gyulának, a Magyar Csillag szerkesztőjének írta a Nyugat címváltozásának apropójából. Ám a benne foglalt eszmei üzenet ma már távolabbra mutató és személytelen. Gulyás Pál a cím alá, lábjegyzetként a következő sorokat fűzte:

Ez az írás – mint ahogy a fejtegetések során majd kiderül – egy budapesti irodalmi folyóirat címváltozásának körülményeiből született. Az új címnek óhajtott adni eszmei („metafizikai”) háttérrel. Azóta az írója e folyóiratnak munkatársa, s szerkesztőjével szíves baráti kapcsolatban van. De barátság csak *dialektikusan* képzelhető, a szó plátói értelmében. *A magyar vidék dialektikus üzenete ez az írás.* Debrecen üzenet Kassán át. Az Alföld a Felvidék tiszta ormán megáll, s az „Erika” magasságából megismétli az Üzenetet, az – Evangéliumot. Csak ennek az „üzenetnek” van értelme a földön.

Az esszét záró Gulyás-vers címe: Krisztus útja. (1941-ben keletkezett.)

Gulyás Pál krónikája

Megjelent: Híd (Bp.) 1943. máj. 15. (6. 1.) Kézirata nem maradt fenn.

Gulyás Klára

Címmutató

Lisztóczy László: A debreceni géniusz (Gulyás Pál eszmevilága)	5
A Kalevaláról	
Üdvözet az Olvasónak	19
I. A Kalevaláról	20
II. Bolyongás a Kalevala birodalmában	39
III. Néhány Kalevala-jelenet	54
Áttekintés	64
Homéros 1936-ban	67
A görög dráma jellegvédelme és változásai	81
Dante kapujában	95
A Géniusz Debrecenben	111
Németh László	145
Nyugaton át kelet felé	159
A líra „műhelytitka”	167
Isten békéje a magyar irodalom felett	183
Gulyás Pál krónikája	193
Jegyzetek	197

Csűrös Miklós: Néma háború (poétikai monográfia Arany Jánosról)

Teleszkóp sorozat, 1000 példány, 210 oldal, méret: AK/40, ár: 298 Ft.

„A könyv címe Aranyak a hallgatással, elhallgatással vívott küzdelmére utal. 'Rádisputálták', kedvelt szavával élve, a költészetre, de ha már vállalta, eminens akart lenni benne. Mivel olyasmit művelt, amitől eredetileg idegenkedett, humorral, iróniával, parodisztikusan kezelte a dolgot. Fölényben akart lenni nem csak tárgyával, hanem műfajával, műfajaival szemben is. Mintaképeitől (Homérosz, Byron, Petőfi) főképpen ezt tanulta meg. Az öntudatnak és a jótanulóságnak az ellentéte iróniára sarkall. A világ gyarlóságának fölényes átlátása – szarkazmusra. A saját szerep bizonytalanságának belátása pedig humorra. Feloldásul 'csak' a játék, a mesterkedés, a virtuózkodás marad. Aki úgy megveti a polgárosodást, a családot, úgy kételkedik Istenben, vallásban, olyannyira lenézi a történelmi, társadalmi eszméket, mint ő, hovatovább mi másat tehet, mint hogy megpróbál ellenpéldának mutatkozni. Ámde a színlelést is szégyelli. Tehát színészkedik, játszik; úton van, sose otthon, s ha mégis, akkor is megjátssza magát...

A könyv három részből áll: 1. Arany humoros, groteszk, ironikus játékosságainak ismertetése – fölfedeztetése – életében és művészetében; 2. műelemzések; 3. utóélete, hatástörténet.”

A szerző a monográfiáról

Megjelenik: 1993 júliusában

Előjegyzést fölveszünk: **Kráter Műhely Egyesület**
1114 Budapest, Fadrusz utca 5.
telefon/fax: 165-61-94

Gulyás Pál többször megfogalmazta azt a gondolatot, hogy a nagy egyéniség legfőbb hivatása az „Ideák oldása”, a legnemesebb eszmék egységes, egyszerű – a népi hagyományokban gyökerező – jelrendszerbe foglalása és közkinccsé tétele. A József Attila által is kárhoztatott „ős patkány”, a „meg nem gondolt gondolat” pusztító hatalmát ostromozta, amikor a kor „oldatlanságai”, „rossz oldásai” ellen tiltakozott.

A kötetünkben összegyűjtött esszék az ideákat oldó „alföldi Szókratész” legjelentősebb eredményeivel ismertetik meg az olvasót. Azzal a reménnyel bocsátjuk útjára, hogy a bennük megformált – az egyszeriség, az eredetiség varázsával is megragadó – eszmék és igazságok érvénye nem foszlott szét a múltó időben. Abban pedig bizonyosak vagyunk, hogy az alkotójuk által képviselt – magas fokú felelősségtudattal és a humánus értékek iránti már-már félszeg alázattal átítatott – erkölcsi magatartás ma is példázatos. Egy „Idea-ember” portréja teljesedik ki előttünk a könyv lapozgatása közben, aki a legnagyobb szellemekkel társalgott, a legegyetemesebb összefüggéseket kereste debreceni magányában, megadóan hordozva vállain „a magyar nyelv és a magyar nép végzetes igáját”.

Helye a magyar szellemi élet térképén Kerényi Károly és Németh László ellentétes irányból kiinduló, de egy cél felé hajló nézetrendszerének metszéspontján jelölhető ki.

Lisztóczy László

Ára: 260,-

